

UOT 81'36

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TƏRKİBİ FEİLLƏR VƏ ONLARIN TƏHLİLİ

YUNUSOVA ŞÖLƏ ƏSƏD qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

yunusovashole@gmail.com

Açar sözlər: mürəkkəb feil, tərkibi feil, frazeoloji birləşmələr, köməkçi feil, analitik feil.

Ümumi dilçilikdə, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb feillər, tərkibi feillər hələ də tam həll olunmamış, mübahisələr doğuran məsələlərdən hesab olunur. Dilçilər mürəkkəb feil anlayışına, onun quruluş və növlərinə müxtəlif cəhətdən yanaşdıqları üçün onların fikirləri də müxtəlif olmuşdur. Mürəkkəb feillər, feili frazeoloji birləşmələr analitik yolla yaranmalarına baxmayaraq, onları bir-birindən fərqləndirən meyar hələlik müəyyən edilməmişdir. Azərbaycan dilçiliyində bu çox zaman leksik-qrammatik planda izah olunmuşdur.

Bəzən müasir Azərbaycan dilində öz leksik-semantik müstəqilliyini itirmiş və yarımüstəqil hala çevrilmiş etmək, eləmək, olmaq yarımüstəqil feillərinin əmələ gətirdiyi birləşmələr (vadar etmək/eləmək, diktə etmək/eləmək, rüsvay etmək/eləmək, şad olmaq, parça-parça olmaq, xəstə olmaq) bir neçə termin – mürəkkəb feil, tərkibi feil, analitik feil kimi izah olunmuşdur. Bu baxımdan tərkibi feillər haqqında hər hansı bir fikir bildirməzdən əvvəl onların yaranma tarixinə və mürəkkəb inkişaf yoluna nəzər yetirmək məqsədəuyğun hesab olunur.

XIII əsrə aid ilk qədim abidələrə müraciət etsək, tərkibi feillərin hətta qədim türk dillərində də istifadə olunduğunu müşahidə edə bilərik. Dilin daxili imkanlarının inkişafı nəticəsində feillər başqa nitq hissələri ilə, əsasən də, isimlə işlənərək analitik formaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Türk sistemli dillərin qrammatik quruluşunda aparıcı amil kimi aqlütinativlik ön plana çıxsa da, bir sıra qrammatik (morfoloji) kateqoriyaların tərkibində analitik yolla sözdüzəltmə prosesi müşahidə edilirdi. Bu, digər nitq hissələrindən daha çox feildə özünü göstərirdi.

“Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb feillər” adlı namizədlik dissertasiyasında A.Q.Ələkbərli ona qədər olan mürəkkəb feil və onun yaranma üsuluna aid mövcud fikirləri yanlış hesab edərək özünəməxsus bəzi fikirlər irəli sürmüşdür. A.Q.Ələkbərliyə görə, “mürəkkəb feil elə mürəkkəb sözə deyilir ki, o, iki komponentdən ibarət olur. Bu komponentlər semantik – morfoloji cəhətdən ya eynicinsli və ya bir-birinin ekvivalentidir və adi leksik məna ilə səciyyələnir, II komponentə nisbətən I komponentin morfoloji dəyişməzliyi ilə xarakterizə olunur” [1, s.37].

Həmin dissertasiyada müəllif “idi, ol, et, elə, bil” köməkçi feilləri ilə isimdən yaranan vahidləri mürəkkəb feil deyil, analitik şəkildə yaranan düzəltmə feil hesab edir və bunları feillərlə frazeoloji birləşmələr arasında duran sözlər adlandırır. Bu mülahizələrin doğru olmaması, bir tərəfdən həmin feillərin yaranma və inkişaf tarixini nəzərə almamaqdan, digər tərəfdən isə Azərbaycan ədəbi dilində mürəkkəb feillərin təşəkkül və inkişafında söz yaratmaqda mövcud olan qrammatik ənənənin xüsusiyyətlərini nəzərdən qaçırmamaqdan irəli gəlir [2, s.138].

Feillərin analitik formalarına qədim yazılı abidələrdə rast gəlmək olur və müşahidələr göstərir ki, tərkibi feillərin kəmiyyəti qədim yazılı mənbələrdə müasir dilimizdəkinə nisbətən azdır. Onların müəyyən qismi türk dillərinə məxsus sözlər əsasında formalaşmışdır və daha qədim tarixə malikdir. Qədim tarixə malik türkmənşəli tərkibi feillərin araşdırılması bizi Azərbaycan dilinin müstəqil bir dil kimi formalaşması dövründən daha əvvəllərə - Orxon Yenisey abidələrinin yazıldığı dövrə (VI – VII əsrə) aparır. Çox işlənən “ər”, “bol” sonralar fonetik dəyişikliyə məruz qalmış və zamanəmizə “er” idi, “bol” isə ol formalarında gəlib çıxmışdır. Məsələn: yigit boldum (igid

oldum), kağan boldum (xaqan oldum). Araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək olar ki, tərkibi feillərin yaranması və inkişaf etməsi tarixi zərurətin nəticəsi olmuşdur.

“Kitabi–Dədə Qorqud” dastanının dili göstərir ki, tərkib yolu ilə mürəkkəb feil yaratmaq ənənəsi sonralar (X – XIV əsrlərdə) da davam etmişdir. İsim + köməkçi feildən (ad qoysun, qoç qırdırsın), feil + feildən (dursun getsin, sürdü gəldi, aldı getdi) əmələ gələn mürəkkəb feillərdən (tərkibi feillərdən) “Kitabi–Dədə Qorqud” dastanında geniş istifadə edilmişdir.

“Kitabi–Dədə Qorqud” dastanında müstəqil leksik vahid kimi ayrılıqda işlənmiş sözlərin bir qismi mənə və forma dəyişikliyinə uğramış, müstəqilliyini itirərək mürəkkəb sözlərin və mürəkkəb söz xarakterli tərkiblərin daxilində izini saxlamışdır. Məsələn: “varmaq” (getmək) feili hazırda dilimizdə “var-gəl etmək” kimi, Gəncə-Qazax zonasında isə “gəlib çatmaq”, “al” (yalan) isə “al dilə tutmaq” mənasında tərkibi feillərin feil komponenti kimi işlənməkdədir [3, s.7].

Klassik ədəbiyyatın dili üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan ədəbi və bədii dilinin müəyyən inkişaf mərhələlərində (XV – XVI əsrlərdə) tərkibi feillərin “isim + feil” quruluşlu birləşmələr tipindən istifadə edərək mənəca dolğun olması üçün onların tərəflərini müxtəlif tərkiblərlə işlətməyə başlamışlar.

Tərkibi feillərin ən çox işlənən növlərindən biri feili bağlama + feil tipli tərkiblərdir. Bu tip tərkiblər tərz birləşmələridir və onlar üç cəhətinə görə leksik birləşmələrlə uyğunluq təşkil edir. Tərz konstruksiyaları feili bağlama ilə köməkçi feildən ibarət olur. Tərz birləşmələrinin tərəfləri arasına, leksik birləşmələrdə olduğu kimi, başqa söz daxil ola bilməz və onlar təşəkkül tarixi etibarilə ən qədim formalardır. Məsələn: Anuban şikayət etdim, dura düşə yola düşdüm. Azca keçməmiş ayaq səsləri qaranlıq və sakit payız gecəsinin qoynunda itib getdi. Bir lalə üzlüdən düşdüm irəğa. Yana-yana qaldım belə fərağa [4, s.77], [5].

Tərz birləşmələrini leksik vahidlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyəti tərz birləşmələrinin hər iki tərəfinin birlikdə cümlənin bir üzvü vəzifəsində işlənməsidir. Məsələn: O, heyrətindən donub qaldı. Dildə çox işlənən tərkiblərdən biri də iki eyni formalı müstəqil feilin yanaşı işlənməsi ilə yaranan tərkibi feillərdir və bunlara klassik poeziya dilində rast gəlmək olur. Məsələn:

Səbr ilə qərarım aldı getdi,

Nə səbr ki, varım aldı getdi. (Dəhnamə)

Müasir Azərbaycan dilində çox zaman “tərkibi feillər” mürəkkəb feil termininə qarşı qoyulmuş və yalnız tərkibində “ad + et və ya ol” işlənən feillər kimi göstərilmişdir.

Yuxarıda dediklərimizi yekunlaşdıraraq belə qənaətə gəlmək olar:

1) Mürəkkəb feil iki və ya daha artıq müstəqil sözün leksik – qrammatik qarşılıqlı təsiri nəticəsində əmələ gəlir. Məsələn: dəhşətə gəlmək. Tərkibi feillərdə isə sözlərdən biri müstəqil deyil, köməkçi vəzifə daşıyır. Məsələn: yaxşı olmaq, kömək etmək.

2) Mürəkkəb feilləri əmələ gətirən sözlərdən hər biri qrammatik cəhətdən dəyişə bilər. Məsələn: asdı–kəsdi, atılır–düşür. Tərkibi feillərdə isə yalnız ikinci (yəni sonuncu) söz dəyişir. Məsələn: yaxşı olur, yaxşı oldu, yaxşı olacaq.

3) Mürəkkəb feilin birinci tərəfi müxtəlif nitq hissələri – adlarla (ad qoymaq, məğlub olmaq) və feillə (bəzənib düzənmək) ifadə oluna bilər.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, müasir ingilis dilində də feil mürəkkəb xüsusiyyətlərə malik nitq hissəsidir. O, malik olduğu qrammatik mənalar və həmin mənalar zəminində mövcud olan qrammatik kateqoriyalar, onların ifadə, üsul və vasitələri baxımından digər nitq hissələrindən fərqlənir. Müasir ingilis dilində feilə xas olan şəxs, kəmiyyət, zaman, növ, tərz və forma (şəkil) kateqoriyaları bir halda sintetik üsulla, yəni şəkilçilər vasitəsilə, digər halda isə analitik üsulla, yəni köməkçi sözlər (köməkçi feillər) vasitəsilə ifadə edilir. Bəzən isə feilə xas olan eyni bir qrammatik kateqoriyanın ifadəsində həm sintetik, həm də analitik vasitə müştərək iştirak edir, yəni bir qrammatik mənə həm şəkilçi, həm də köməkçi sözlə ifadə olunur [6,88].

Müasir ingilis dilində feillər morfoloji quruluşlarına görə dörd qrupa bölünür:

1. Bir kökdən ibarət olan sadə feillər-simple verbs (to go, to speak).

2. Kök və affiksdən, yəni suffikslərdən (to strengthen, to organize, to demonstrate) və prefikslərdən (to recognize, to disappear, to uncover) ibarət olan düzəltmə feillər.
3. İki kökdən ibarət olan mürəkkəb feillər - compound verbs (to whitewash, to broadcast).
4. Tərkibi feillər (composite verbs). Bu feillər iki sözdən – bir feil və bir zərfdən törəmiş qoşmadan (postposition) ibarət olur. Məsələn: to stand up, to give in, to give up, to take off və s.

Müasir ingilis dilində tərkibi feillər işləndiyi zərfdən törəmiş qoşmalarla birlikdə feilin mənasını dəyişir və bəzən tərkibindəki sözlər öz mənasını vermir. Məsələn: to give up – dayandırmaq, bitirmək, to bring up – tərbiyə etmək. Bəzi tərkibi feillərin tərkibindəki komponentlər isə öz əsas mənalərini saxlayır. Məsələn: to put on, to take off, to stand up, to sit down, to go out, to come in və s.

Beləliklə, tədqiqatın nəticəsi olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, ingilis dilində olan tərkibi feillər quruluşca və morfoloji baxımdan Azərbaycan dilində olan tərkibi feillərdən bəzi cəhətlərinə görə fərqlənir. Bu fərqlilik ingilis və Azərbaycan dillərinin qrammatik quruluşuna görə fərqli dillər: ingilis dilinin analitik, Azərbaycan dilinin isə aqliyutinativ quruluşu malik olması ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərov A.Q. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb feillər. Namizədlik dissertasiyası, Bakı: 1961.
2. Bağırov Q.K. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı. Bakı: Maarif, 1971, 159 s.
3. Hümbətova A.A. Azərbaycan dilində tərkibi feillərin yaranması və inkişafına dair // Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, №2. Bakı: Bakı Universiteti, 2014, s. 5-11.
4. Vəliyeva N. Dil topologiyasının aktual problemləri. Bakı: Elm bə təhsil, 2011, 512 s.
5. Vəliyeva N. Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin tipoloji təhlili. Bakı: Avropa, 2008, 864 s.
6. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1986, 368 s.
7. <https://az.wikipedia.org/>
8. Mirzəyev H.İ. Azərbaycan dilində feil. Bakı: 1986, 320 s.
9. Quliyev H.K. Müxtəlif sistemli dillərdə feilin semantik təsnifatı. Bakı: 2001, 256 s.
10. Rəfibəyli G.İ. İngilis və Azərbaycan dillərində feili tərkiblər. Bakı: Nurlan, 2005, 144 s.

РЕЗЮМЕ

СОСТАВНЫЕ ГЛАГОЛЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ И ИХ АНАЛИЗ

Юнусова Ш.А.

Ключевые слова: *сложный глагол, составной глагол, фразеологические обороты, вспомогательный глагол, аналитический глагол.*

В статье рассмотрены составные глаголы азербайджанского и английского языков, обладающих различными системами. Выявлены их отличительные черты с точки зрения построения и морфологии.

SUMMARY

COMPOSITE VERBS IN AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES AND THEIR ANALYSIS

Yunusova Sh.A.

Key words: *compound verb, composite verb, phraseological units, auxiliary verb, analytical verb.*

In the article composite verbs in different systematic Azerbaijani and English languages have been researched and their different characteristics from their structural and morphological point of view have been analysed.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 28.03.2018
Son variant 25.06.2018

UOT 801.6

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN XİTABLARIN MƏZMUN ÇALARLARI

İBAYEV NEMƏT ALIŞ oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

nemetibayev@gmail.com

Açar sözlər: Cəlil Məmmədquluzadə, xitab, müraciət, uşaqlarım, a balam

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması və zənginləşməsində əhəmiyyətli rolu olan ədiblərimizdənədir. Bildiyimiz kimi, dərin müşahidə qabiliyyətinə malik olan Cəlil Məmmədquluzadə əsərlərinin, məqalələrinin mövzusunu müasiri olduğu cəmiyyətin həyatından götürürdü. Əsərlərində təzahür edən problemləri, cəmiyyəti narahat edən ən vacib məsələləri hamının başa düşəcəyi sadə və anlaşılıq bir dildə qələmə alırdı. Yaradıcılığında ədəbi dilin saflığına göstərdiyi münasibət eyni zamanda publisistik əsərlərində danışiq dilinə də ünvanlanırdı. Beləliklə də, C.Məmmədquluzadə ədəbi-publisistik fəaliyyəti ilə dilimizi təmizlədi, durultdu. Bu gün də dilimizin varlığına, gözəlliyinə, səlisliyinə görə ona borcluyuq. Onun əsərləri xələflərinin yaradıcılığında bir meyar rolu oynadı.

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı haqqında bu günə qədər çoxsaylı araşdırmalar aparılsa da, yaradıcılığını müxtəlif aspektlərdən incələyən məqalələr yazılsa da, toxunulmayan, yaxud da çox az toxunulan xüsusi məqamlar hələ də mövcuddur. Bu baxımdan Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində işlənən xitabları araşdırmaq olduqca zəruri bir məsələdir.

Bildiyimiz kimi, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər arasında xitabların xüsusi mövqeyi vardır. Nitq prosesində danışanla dinləyən bir-birinə müraciət edərək bir şey soruşmaq, ünsiyyət qurmaq, öyrənmək istəyir, ya da onu müəyyən işə təhrik edir. Bu baxımdan istər yazıda, istərsə də danışıda müraciətin başlıca vasitəsi xitabdır. Xitab bu və ya digər şəxsə müraciət üçün işlənir, danışan dinləyənin fikrini söylənilən məsələyə cəlb etmək istəyir. Yaxud da danışan dinləyəni söyləniləcək fikri eşitmək üçün hazır vəziyyətdə saxlayır. Əlbəttə, bu ümumi hallarla yanaşı, müəyyən müstəsna hallar da vardır. Təbiət hadisələrinə müraciət bu müstəsna hallardan ola bilər. Burada danışanın cansız qüvvələrə müraciət etməsi üslubi bir haldır. Bundan əlavə, bəzən xitab müraciətdən çox, hörmət bildirmə, nifrət etmə, əzizləmə kimi səciyyətlər daşıyır. Folklor və yazılı ədəbiyyatda durna, səbə yeli, dilbərə, yaranlar, saqi və sair müraciətlər vardır. C.Məmmədquluzadənin əsərlərində işlədilən xitablar məzmun və forma baxımından çox zəngindir

Kimə və ya nəyə müraciətlə işləndiyi nəzərə alınaraq, xitablar üç növə ayrılır: a) insana müraciətlə işlədilənlər; b) başqa canlı varlıqlara (heyvanlara, quşlara) müraciətlə işlədilənlər; c) cansız varlıqlara müraciətlə işlədilənlər. [3, s.245]

Bu baxımdan yanaşdıqda göstərilən semantik yüklü xitablar C.Məmmədquluzadənin əsərlərində kifayət qədər təzahür edir. Hər birinin də müəyyən üslubi məqamı vardır. Bunlara ayrılıqda diqqət yetirək.

1. İnsana müraciətlə işlədilənlər:

- Muradqulu, dur bu saat get, Məşədi Əhməd dayına deynən, dədəm deyir, bir tez Qasıməlini göndərsin bura, vacib iş var [1, s.80].
- Qənbər, sizin burada bir işiniz yoxdur, bu saat buradan rədd olun, bir də sizi mən burada görməyim [1, s.473].
- Qızım, bu kitabı al, saxla yanında [1, s.472].

- Kəbləyi, heç ürəyini sıxma, bu dünyada heç kəs qalmayacaq, bu dünya namərd dünyadır [1, s.314].

İnsana müraciətlə işlədilən xitablar dinləyənin diqqətini cəlb etmək, onu çağırmaq, oyatmaq, dinləməyə məcbur etmək, müraciətin tonundan asılı olaraq, ona təsir etmək məqsədi güdür. Bu cür xitablar həm canlı danışiq dilində, həm də bədii əsərlərdə təbii müraciət vasitəsi kimi işlədilir.

2. Başqa canlı varlıqlara (heyvanlara, quşlara) müraciətlə işlədilənlər:

- Bəy əyilib itin başını tumarladı və dedi: “Malades, sobak” [1, s.176].

Göründüyü kimi, burada varvar sözlər xitab kimi işlədilmişdir.

3. Cansız varlıqlara müraciətlə işlədilənlər:

*Heç qəm etmə buna, baba Samovar,
Bəndə Padnos bu dəm əlac tapar.
Əlac odur, gərək bu saat biz
Əldə insafı biz tutaq hamımız* [1, s.358].

Və ya

*Ax, dönüm başına sənin, Padnos,
Kömək olsun xuda sənə imruz.
Ürəyim sakit oldu, dincəldi,
Nə qəşəng fikir ağına gəldi* [1, s.358].

Cansız varlıqlara müraciət edildikdə həmin varlıqlar şəxsləndirilmiş olur, ona görə də belə xitablarda emosionallıq daha artıq olur.

*Ağlama, ağlama, oğul, Çaynik,
Hamımız biz, bunu yəqin bilirik
Ki, sənin yoxdu burda təqsirin,
Olma sən heç əbəs yerə qəmgin* [1, s.361].

Göründüyü kimi, “Çay dəsgahı” alleqorik əsərində yazıçı cansız əşyaları şəxsləndirməklə xitabın gözəl nümunələrini yaratmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində işlədilən xitablar məzmun baxımından da maraqlıdır. Danışan dinləyəne xitabla müraciət etdiyi kimi, ona öz münasibətini də bildirir. Xitab və xitab qrupuna daxil olan sözlərin leksik mənası, semantik tutumu, ifadə tərzı, intonasiya bu məsələdə mühüm rol oynayır. Bu tipli xitablarda xitab olunan şəxs əzizlənilir, ona mərhəmət, məhəbbət, hörmət və ya mənfi münasibət bildirilir. Bu münasibətlərə ayrılıqda diqqət edək:

a) Mənfi münasibət. Bu zaman sözün leksik mənasından istifadə olunur. Xitab leksik mənasında mənfi çalarlı söz və söz birləşməsi ilə əvəz edilir. Məsələn: Axmaq oğlu, axmaq, bə sən niyə yallı getmirsən? [1, s.180]. Yapış, heyvan balası, heyvan! Yoxsa vallah döyə-döyə səni öldürərəm [1, s.180]. A gədə, Allahı sevirsiniz bu fikirdən düşün! Oğlan, vallah, sizdən qan qoxusu gəlir [1, s.132]. Ədə, vələdüzzina, düz yolunna çıxıb gedə bilmirsən? [1, s.271]. Ədə, köpək oğlu köpək, mən sənə nəyindən qorxurdum? [1, s.271].

b) Müsbət münasibət. Danışan, xitab vasitəsilə müraciət olunan şəxsi əzizləyir, ona öz məhəbbətini, hörmətini, münasibətini bildirir. Bu zaman müxtəlif vasitələrdən istifadə edilir. Məsələn: Əmoğlu, heç ürəyini sıxma, mən əhvalatları götürərəm yazıya və bir kitab bağlayıb adını qoyaram “Danabaş...” [1, s.45]. Qadan alım, Əhməd, niyə oturmusan? [1, s.94]. Əzizim, sən bilirsənmi ki, mən səni nə qədər istiyirəm və bunu da bilirsən ki, mən səndən heç bir sirr gizlətmərəm [1, s.245]. Qardaş, bəlkə sən zarafat eləyirsən, mən axı Sarı adı eşitməmişəm [1, s.328].

Xitabların sonunda işlənən bir sıra şəkilçilər də dinləyəne, müraciət olunan şəxsə münasibəti göstərir: Məsələn. Uşaqlarım, uşaqlarım, gəlin, bura gəlin! [1, s.267]. Balalarım, bu yazını yazan da sizin kimi uşaq idi, ancaq birəcə təfavütünüz oradadır ki, onun saqqalı var, sizin hələ saqqalınız yoxdur [1, s.267]. Əzizim, sənə heç işin yoxdu [1, s.101].

Qeyd etmək lazımdır ki, Cəlil Məmmədquluzadənin əsərləri canlı danışıq dilində işlənən xitablarla zəngindir. C.Məmmədquluzadənin əsərlərində canlı danışıq dilinə məxsus xitabların aşağıdakı xüsusiyyətlərinə rast gəlmək olur. Məsələn:

a) Xitabla yanaşı, müəyyən nidalar da işlənir [4, s.314]: A balam, axmaq-axmaq danışmayın, bu kişilər siz dediyiniz adamlardan deyillər, niyə bu qədər boş-boş danışırınsınız [1, s.137]. Ay qardaşlar, şükr edirəm pərvərdigara ki, burada bu saat hazır alan adamların cəmişi müsəlmandır, xarici millət yoxdur [1, s.137]. Afərin, afərin, balalarım! [1, s.135]. Ax, başı bəlalı kağızlar! Dünya və aləmi bir-birinə vurdunuz! [1, s.153]. İçirəm mən sənin sağlığına, a xanım, urra! [1, s.183] Buy, bibi oğlu, sən də gəldin [1, s.222]. Vay, ana, bizi saldat aparacaqlar [1, s.223].

b) Xitab tək bir nidadan ibarət olur [4, s.314]: Ə, dəli olmamısan ki! [1, s.62]. Ədə, cəld tərpaşın [1, s.432]! A, zdravstvuyte, Teymur bek! [1, s.446]. Ey, meyidini görüm [1, s.477]. Aya, görək Danabaş kəndində heç sağ pulnan qəlp pula təfavüt qoyarlar? [1, s.69].

c) Xitab əlavə ilə işlənir [4, s.314]: Ay qız, Çiçək, mən acam, əgər bir şey bişirmişsiniz, verin yeyək, əgər verməyəcəksiniz mən çıxım gedim [1, s.557]. Qardaş, Kərbəlayi Heydər, mənim əzizim və iki gözümün işığı! [1, s.70]. A balam, erməni, bir de görüm bizdən nə istəyirsiniz? [1, s.435]. Səməd, bala, sən nə qayıırısan? [1, s.461]. A kişi, Novruzəli! Bu nə zəhmətədi, çəkmisən? [1, s.123]. Qadan alım, Pərvər, bu qonaqlığın ki, tədbiri sənin yanında töküldü [1, s.595].

Göründüyü kimi, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında cümlə üzvləri ilə qrammatik bağlılığı olmayan, lakin cümləyə müəyyən çalar qatan xitablar çox işlənmişdir. Bu xitabların hər birinin həm də müraciətdə üslubi məqamları vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, I cild. Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
2. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 1999, 336 s.
3. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Aspoliqraf LTD MMC, 2004, 496 s.
4. Müasir Azərbaycan dili: 3 cildə, III cild. Bakı: Elm, 1981, 443 s.

РЕЗЮМЕ

ОТТЕНКИ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЩЕНИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛИЗАДЕ

Ибаев Н.А.

Ключевые слова: *Джалил Мамедкулизаде, обращение, дети мои, дитя*

В статье исследованы обращения, которые используются в произведениях Джалила Мамедкулизаде, разъяснены стилистические особенности обращений к человеку, другим живым существам и неодушевленным предметам. Обращения, представленные в творчестве писателя, проанализированы на конкретных примерах.

SUMMARY

CONTENT SHADES OF ADDRESS FORMS USED IN THE WORKS

OF JALIL MAMMADGULUZADEH

Ibayev N.A.

Key words: *Jalil Mammadguluzadeh, address, appeal, my children, my child*

In the article, the address forms used in works of Jalil Mammadguluzadeh have been researched, stylistic points and features of address forms used for addressing to humans, other beings and inanimates in spoken language have been explained. Besides, the address forms used in the works of the writer have been analyzed with artistic samples.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	16.02.2018
	Son variant	25.06.2018

UOT 81'1/4

ALINMA SÖZLƏRİN TƏDQIQI TARİXİNƏ DAİR**MƏMMƏD İLHAMƏ AVTANDİL qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim*sdu.elmixeberler@mail.ru*Açar sözlər: dil əlaqələri, alınma söz, linqvistik hadisə, lüğət tərkibi, idiolekt*

Millətlər və xalqlar arasında mədəni, siyasi, iqtisadi və hərbi əlaqələrin meydana gəldiyi, ictimai tərəkürün formalaşmağa başladığı ən qədim dövrlərdən bugünümüzdə qədər dillər arasında müxtəlif formalarda qarşılıqlı münasibətlər yaranıb inkişaf edir. Səyahətlər, müharibələr, ticarət əlaqələri, dini hərəkətlər dillər arasında ilkin münasibətlərin yaranmasını şərtləndirən mühüm amillər olmuşdur. Dillərin tarixi əlaqələrini araşdırarkən aydın olur ki, dillər siyasi səviyyədə bir-birinə müstəqil və məcburi olaraq iki cür təsir göstərə bilər. Müasir dövrümüzdə qloballaşma şəraitində dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin müstəqil şəkildə üzə çıxdığının, heç bir dilin öz leksik vahidlərini başqa bir dilə məcburən qəbul etdirə bilmədiyinin şahidi oluruq. Lakin tarixdə hansısa bir dini hərəkətin yayıldığı və ya işğallar dövründə məcburi sözləmə hadisələri də mövcud olmuşdur. İstənilən halda “dillərarası ünsiyyətin ən ali nəticəsi” [1,s.6] sözləmə hadisəsi və alınma sözlərdir.

Hələ XVIII əsrdə alınma hadisəsinə dilin daxilində baş verən dəyişiklik kimi baxılırdı. Əsas nəzəriyyələrin əksəriyyəti və dildə alınma hadisəsinin araşdırılmasının başlıca istiqamətləri XIX əsrin sonlarına doğru inkişaf etməyə başladı. Belə ki, ilk dəfə olaraq müqayisəli dilçiliyin banilərindən biri olan danimarkalı dilçi Rasmus Rask cəmiyyətin müxtəlif sahələrində alınma hadisəsinə dilin müqavimət göstərməsi prinsipini əsas tutaraq bu linqvistik problemin həlli istiqamətində ilk yol açdı. Əsrlərdən bəri qədim dini mətnlərin orijinal formada nəsil-dən-nəslə ötürüldüyü məlumdur. Sanskrit və “Avesta” dilləri arasındakı əlaqə elmi müzakirələrin mövzusunda çevriləndə R.Rask göstərdi ki, Zərdüştün təlimindəki xüsusi dini terminlər alınmaya məruz qalmayan istisnasız saf sözlərdir və onlar (dini terminlər) hər iki dilin koordinatlıq statusunu- bir-biri ilə yaxınlığını göstərir. Bununla da, dil tarixinə həsr olunmuş erkən araşdırmalar dubletləri-müxtəlif dövrlərdə eyni mənbədən alınan sözlərin mənşəyini müəyyənləşdirdi. Avropa dillərinin dönə-dönə bəhrələndikləri mənbələr, məsələn, əsrlər boyu çoxsaylı sosial qruplarla təmasda olan insanların danışdığı alban dili tədqiq olundu. Slavyan, italyan, yunan və türk dillərindən alınan linqvistik vahidlərin dəqiqləşdirilməsi nisbətən asan idi. Daha erkən tarixlərə gedib çıxan latın dilindən alınmalar isə zaman keçdikcə alban dilinin təsiri ilə fonetik dəyişikliyə məruz qalmışdı. Həmin dövrdə alman dilindən alınan və alman dilinə daxil olan alınma sözlərin tədqiq məsələsi də geniş vüsət qazandı. Əsas dil qrupları olan roman, german, slavyan və kelt dil qruplarının öyrənilməsi ilə yanaşı, digər dillər və dil qrupları da müqayisəli şəkildə tədqiq olunmağa başladı. Ural dil ailəsinin fin-üqor qohum dillər qolu və bu dillərə skandinav, german, baltik və iran dilləri qruplarından keçən alınma sözlər spektri araşdırıldı. Altay dilləri ailəsinə daxil olan türk, monqol və mançu dilləri də tədqiqatçı alimlərin diqqətindən yan keçmədi. Araşdırma zamanı XIII əsrdə Monqol imperiyasının Çingiz xanın başçılığı ilə Sakit okeandan Şərqi Avropaya qədər geniş bir ərazini əhatə etdiyi dövrdə türk, monqol və mançu dillərinin müxtəlif dillərlə təmasda olması, bu dillərin bir-birlərinə qarşılıqlı müdaxiləsi, dildaxili və dilxarici təsirlərin nəticəsi kimi bir sıra məsələlərin mürəkkəbliyi ortaya çıxdı. Tədqiqata cəlb olunan dillərin bəzilərində erkən yazılı qeydlərin olmaması bugünkü araşdırmaların gedişatına da mənfi təsir göstərir.

Otto Yespersen ingilis dilini tədqiq edərkən XIX əsrdə əldə olunan bilikləri “İngilis dilinin inkişafı və strukturu” [2] əsərində ümumiləşdirdi. Bu çoxşaxəli araşdırmada ilk alınma sözlərin müxtəlif fonetik dəyişikliklərə uğramasının səbəbləri müfəssəl aydınlaşdırıldı. Beləliklə, dillərin tarixi əlaqələrinə, alınma linqvistik elementlərin növlərinin qruplaşdırılmasına müəyyən aydınlıq gətirildi. Leksik və fonetik alınmaların morfoloji, sintaktik və üslubi alınmalardan daha asan baş verdiyi, dillərin alınma prosesinə qarşı müqaviməti və ya həssaslıq dərəcəsi kimi problemlər müəyyənləşdirildi. Daha sonra L.Blumfildin 28 fəsildən ibarət fundamental “Dil” əsərinin üç fəslinin alınma hadisəsinə, alınma sözlərin məzmununa görə təsnifatının aparılması problemin müzakirəsində yeni elmi istiqamətləri müəyyənləşdirdi. Alınma sözlər *intimate*/yaxın, *cultural*/mədəni və *dialect*/dialekt alınmaları olaraq qruplaşdırıldı. Mədəni alınmalar başlığı altında L. Blumfild fərdin ailə-məişət üslubundan öyrəndiyi ibtədai nitq formaları və daha sonra ünsiyyət qurduğu qrupların dialekt və ədəbi dillərindən mənimsədiyi nitq formalarının müqayisəsini apardı. Yaxın alınmaların “iki və ya daha artıq dilin eyni coğrafi ərazidə yalnız bir siyasi cəmiyyət daxilində işlənməsi nəticəsində yaranması”, dialekt alınmaların “ fərdin dil öyrənmə ardıcılığı: ailə-məişət, dostlarla ünsiyyət, təhsil, məskunlaşma və səyahət formasında başlanması” [3, s.463] məsələləri bu sahədə gələcək araşdırmalara təkan verdi. Lakin alınmaların tədqiqi istiqamətində dönüş nöqtəsi Eynar Hauqenin “Linqvistik alınmanın təhlili” məqaləsi oldu. Alınma hadisəsi sahəsində bütün araşdırmaların əsasını təşkil edən bu məqaləsi ilə Hauqen özündən əvvəlki elmi mülahizələri genişləndirərək sistemli şəkildə ümumiləşdirdi. Onun məqsədi “linqvistik alınmaların təhlilində istifadə olunan terminologiyayı dəqiqləşdirmək və alınma prosesi ilə bağlı müəyyən hipoteza yaratmaq” [4, s.211] idi. Birincisi, iki dilin ortaya çıxardığı dil formaları və bu formalardan istifadə təsadüfi qarışma ola bilməz. Əksinə, dil daşıyıcısı ya sürətlə digər bir dilin imkanlarından yararlanır, ya da hər hansı söz, ifadə və cümlədən ötrü ikinci dilə müraciət edir. Məhz bu yanaşmanın nəticəsi olaraq *codeswitching*/linqvistik kodlaşdırma (bir dilin linqvistik sistem və ya dialektindən digər dilin linqvistik sistem və ya dialektinə keçid [5]) termini ortaya çıxdı. İkincisi, yeni nitq formalarını mənimsəyən dil saf dilə qarşı qoyulmuş hibrid dil deyil, çünki bu terminin özündə bir kiçiltmə mənası var. Alınma prosesində iştirak edən bütün dillərin öz lüğət tərkiblərini sonradan bir sıra yad ünsürlərdən təmizləməyə çalışmaları da danılmaz faktdır. Üçüncüsü, *borrowing*/ alma, alınma (ing.tərcümədə borc alma) termini özlüyündə çaşdırıcı termindir. Linqvistik alınma prosesi “borc verənin” (donor dilin) icazəsi olmadan gerçəkləşir və “borc alanın” (söz alan dilin) dil elementlərini geri qaytarmasına ehtiyac duyulmur. Buna baxmayaraq, ingilis dilli elmi ədəbiyyatlarda *borrowing* texniki linqvistik termin kimi mühafizə olunmaqdadır. Hauqen də *borrowing* terminini “..daha öncə bir dildə rast gəlinmiş linqvistik nümunələrin digər bir dildə təkrar törəmə təşəbbüsü” kimi ifadə etdi [4, s.212]. Beləliklə, alınmaların növləri özlərinin ilkin nümunələri və ya modelləri əsasında öyrənilməyə başlandı. Daha bir termin- *loanword*/söz alma alınma sahəsində işlənən bütün terminləri, demək olar ki, ehtiva etməsinə baxmayaraq, ən az dəqiqləşdirilən termindir. Alınma sahəsində işlənən əksər terminlərin nitq prosesinin müəyyən formada baş verməsi ilə əlaqəli olması üzə çıxdı.

Uriel Vaynrayxın “Əlaqəli dillər” monoqrafiyası bir dilin digər dillərə göstərdiyi təsirlərin araşdırılması sahəsində yeni bir tədqiqat əsəri kimi elmi dövriyyəyə daxil oldu. U.Vaynrayx alınma hadisəsinə ikidillilik və ya ən azından interferensiya çərçivəsində baxaraq bu hadisəni “hər iki dilin normalarından kənara çıxması” [6,s.17] kimi qiymətləndirdi. İki dilin müqayisəsi alınmanın dillərarası istiqamətini müəyyən edə bilər. Məsələn, iki dilin fonetik vahidlərini yanaşı qoysaq, yalnız bir dildə mövcud olan fonemləri və ya müəyyən fonemlərin sözlə birgə alındığını ayırd edə bilərik. Heca strukturları ya köhnə hecaların yeni formada birləşməsi, ya da yeni fonem birləşmələri vasitəsi ilə alınma bilər. Vaynrayx göstərdi ki, ikidillilik şəraitində dil daşıyıcısı ya mənimsənilmiş alınmadan istifadə edə, ya da orijinal tələffüzü saxlaya bilər. Dil daşıyıcısı isə öncə mühitin sosial-mədəni, daha sonra isə qrammatik prinsipləri baxımından seçimini konkretləşdirə bilər.

Azərbaycan dilçiliyində də sözalma hadisəsi ilə bağlı bir sıra müxtəlif mülahizələrlə rastlaşmaq mümkündür. Bir tərəfdən sözalma hadisəsinin izahında qeyri-dəqiqlik mövcuddur, digər tərəfdən alınmaların bölgüsü dildə baş verən hadisəni tam ifadə etmir. Müxtəlif dövrlərdə alınma hadisəsinə səhvən dillərin təsirinin məcmusu kimi baxılmış, alınma və interferensiya kimi iki fərqli linqvistik hadisə eyniləşdirilmişdir. Bəzi ədəbiyyatlarda isə *əcənəbi söz*, *yad söz*, *gəlmə söz*, *xarici söz* kimi fərqli terminlər alınma söz məfhumunun qarşılığı kimi işlənmişdir. Lakin müəyyən mübahisəli fikirlərə baxmayaraq, Azərbaycan dilçiliyində alınma prosesi və alınma söz sahəsində illərlə aparılan elmi tədqiqat və müqayisələr bir sıra dolğun elmi qənaətlərlə nəticələnmişdir.

Alınma sözlərin şifahi və yazılı nitq vasitəsilə alındığını göstərən prof. H.Həsənov bu problemə münasibətini ifadə edərək yazır: “Bir dildən digərinə müxtəlif ünsürlərin: söz, morfem, səs və mənənin keçməsi alınma adlanır” [7, s.117]. Bir dildən digər dilə keçən bütün ünsürləri alınma termini ilə ümumiləşdirən müəllif alınma sözlə alınma məfhumunu müəyyən dərəcədə eyniləşdirir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bir dil digər dildən yalnız söz deyil, fonem, morfem kimi müxtəlif ünsürlər alır. Alınma bir dildən başqa dilə keçən linqvistik vahidlərin məcmusudur, alınma söz isə yalnız leksik vahidlərin mənimsənilməsidir. Deməli, alınma sözlərin tədqiq olunma aspektləri fərqləndirilməlidir. Alınma hadisəsinə araşdırarkən prof. M.Ş.Qasımov haqlı olaraq göstərir: “Sözalma deyildikdə, adətən, yeni yaranan anlayışları ifadə etmək və mövcud anlayışları bir-birindən fərqləndirmək üçün başqa dillərin lüğət tərkibinə müraciət edilməsi, bir dilin digərindən ayrı-ayrı elementləri alıb işlətməsi prosesi nəzərdə tutulur” [8, s.146]. Prof. N.Xudiyev isə alınma termininin iki mənasını fərqləndirir və alınma prosesi ilə alınma söz arasındakı münasibəti bu cür səciyyələndirir: “ Birinci halda bu termin başqa dildən keçib daxil olduğu dili zənginləşdirən linqvistik vahid mənasını bildirir. Geniş mənada alınma bir dildən başqa dilə söz keçmə prosesini göstərir. Beləliklə, ikinci mənada bu termin proses, birinci mənada isə bu prosesin nəticəsini bildirir” [9, s.226]. Prof. B. Xəlilov alınma prosesinin sözlərlə məhdudlaşmadığını, şəkilçi və ifadələrin də alına biləcəyini qeyd edir, alınma sözə sadə, lakin mübahisəsiz tərif verir: “Bu və ya digər dilin başqa dildən aldığı sözə alınma söz deyilir” [10,s.38]. İstənilən halda heç bir dil kortəbii olaraq başqa dillərdən söz almır. Dünyanın bütün dillərində mövcud olan alınma sözlər dilin lüğət tərkibində müəyyən məqsədlə işlənərək bu və ya digər mənə ifadə edir.

Məlumdur ki, sosial həyat müxtəlif coğrafi ərazi və tarixi dövrlərdə yaşayan toplumların bir-birlərinə göstərdiyi tarixi-mədəni təsirlərin nəticəsində formalaşır. İnsanların yaşı, cinsiyyəti, məşğul olduqları peşə və yaşadıkları coğrafi areal, hətta həyat tərzləri fərdi danışq dillərinin-idiolektlərin yaranmasına səbəb olur. Qeyd edək ki, dilçilikdə “idiolekt” termini ilk dəfə amerikalı dilçi Bernard Blok tərəfindən işlənmişdir, *idio-* şəxsi, özəl mənasını bildirən yunan mənşəli sözlə *dialekt* sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. *İdiolekt* dedikdə “bir fərdin özünəməxsus danışq tərzini əks etdirən, lüğət tərkibi, sintaktik, qrammatik və fonoloji xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən fərdi dil variantı” [11] nəzərdə tutulur. Eyni dildə danışan fərdlərin hər biri müxtəlif sosial qruplara mənsub olduğundan fərqli xüsusiyyətlərdən ibarət bir dil variantında öz fikrini ifadə edir. Məhz bu səbəbdən də dilin tək bir daşıyıcısı üçün unikal olan dil variantına *idiolekt* deyilir. “Fərdin idiolekti onun maraq dairəsinə və fəaliyyət sahəsinə uyğun olub, yaşadığı bölgənin özünəməxsusluğunu əks etdirən söz və ifadələri, fərqli üslubları özündə birləşdirir. Əksər hallarda fərqli üslublar fərdin kimə müraciət etdiyindən asılı olaraq dəyişir” [12,s.281].

Qeyd edək ki, idiolekt rəngarəngliyi sosiolinqvistik nöqtəyi-nəzərindən müəyyən elmi mübahisələrə yol açmaqdadır. Dilə idiolektlər toplusu kimi yanaşan ingilis dilçisi Patrick R. Bennett göstərir ki,“ müxtəlif dövrlərdə dilçi-alimlər iki ayrı idiolektin eyni bir dialektin variantları olması fikrinin sübutuna çalışmışlar. Əgər bu idiolektlərin ortaq xüsusiyyətləri varsa və yaxud da müəyyən dərəcədə qarşılıqlı ünsiyyət prosesində anlaşıla biləndirsə, onlar dilin müxtəlif səviyyələrində bir-birlərindən fərqləndikdə belə, eyni dillə əlaqəli olması faktı dəyişilməz olaraq qalır. Lakin idiolektlər arasında bütün bu fərqliliklər-kəsilmə nöqtələri sərbəstdir” [13, s.78].

Məhz idiolektlərin əmələ gətirdiyi bu çoxşaxəliliyin mövcud olduğu sosial quruluşlarda bir fərdin digərinə öyrədə biləcəyi yeni anlayışlar, ötürə biləcəyi yeni informasiyalar var. Hər bir etnos fərqli tarixi-coğrafi mühitlərdə fəaliyyət göstərən qohum və ya qonşu xalqların dilindən, mədəniyyətindən qəbul etdiyi yenilikləri öz dilinə daşıyır. Cəmiyyət həyatında baş verən sosial dəyişikliklər, inkişaf perspektivləri, çoxmədəniyyətlik, sürətli inteqrasiya və bu kimi amillərlə bağlı olaraq dillərin bir-birindən söz alması prosesi artıq təbii bir zərurətə çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995, 90 s.
2. Jespersen O. Growth and Structure of the English Language. New York: D. Appleton and Company, 1923, 264 p.
3. Bloomfield L. Language. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1933, 560 p.
4. Haugen E. Analysis of Linguistic Borrowing, Language Vol.26(2), 1950, pp.211-231
5. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/code-switching>
6. Weinreich U. Languages in Contact. Linguistic Circle of New York, 1953, 148 p.
7. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 306 s.
8. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186 s.
9. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1989, 404 s.
10. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilini leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.
11. <https://plato.stanford.edu/entries/idiolects>
12. Klammer Thomas P., Schulz Muriel R., Volpe Angela D., Analyzing English Grammar. 5th edition. New York: Pearson/Longman, 2007, 448 p.
13. Bennett Patrick R. Comparative Semitic Linguistics. Indiana, Eisenbrauns, 1998, 269 p.

РЕЗЮМЕ

ОБ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ЗАИМСТВОВАНИЙ

Маммед И.А.

Ключевые слова: языковые отношения, заимствование, лингвистический феномен, словарный состав, идиолект

Хотя процесс заимствования между языками имеет древнюю и богатую историю, изучение заимствований в словарном составе языка с разных точек зрения было начато, в основном, в восемнадцатом веке. В статье рассматриваются исследования лингвистов английского, немецкого, азербайджанского, русского и других народов в этом направлении. Высказано отношение к работам по изучению заимствований на разных языках. Автор путем сравнения исследовал работы, связанные с феноменом заимствований.

SUMMARY

ON THE INVESTIGATION HISTORY OF BORROWINGS

Mammad I.A.

Key words: language relations, borrowing, linguistic phenomenon, word-stock, idiolect

Although the borrowing process between languages has an ancient and rich history, the study of the borrowings in the word-stock of the language from different perspectives has been started mainly in the eighteenth century. The article examines the English, German, Azerbaijani, Russian and other peoples' linguists' researches in this direction; the attitude to the works on the study of borrowings in different languages has been expressed. The author has comparatively investigated the works dealing with the borrowing phenomenon.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	19.02.2018
	Son variant	25.06.2018

UOT 81'2

KOQNİTİV DİLÇİLİKDƏ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏR**MAHMUDOVA AYGÜN VAHİD qızı***Bakı Slavyan Universiteti, doktorant*aygunmahmudova777@gmail.com*Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, koqnisiya, idrak fəaliyyəti, konseptosfera, kateqoriyalaşma*

Koqnitiv dilçilik yarandığı ilk vaxtlarda əqli kateqoriyaların izahı haqqında ilkin müddələri, həmçinin anlama strukturunu bir-biri ilə birləşdirməyə cəhd edirdisə, daha sonralar tədricən özünün daxili strukturunu və öz predmetini yaratmağa başladı. Qeyd edək ki, koqnitiv dilçilik dilçiliyin bir sahəsi kimi linqvistik elementlərin semantikasını təhlil edərək ətraf mühitin insan tərəfindən dərk olunmasını, yəni koqnisiyasını öyrənir. Ümumiyyətlə, “Koqnitiv” sözü “dərkətmə/anlama prosesinə aid olan” mənasını ifadə edir və bu sahə bir neçə elm sahəsinin qovuşmasından (əsasən də psixologiyanın) yaranaraq “fənlərarası elm sahəsi” adını alıb. Dilçilik sahəsi üzrə müxtəlif tədqiqatlar aparın və yeniliklər axtarışında olan bir amerikan professoru C. Brünner 1950-ci illərdə ilk dəfə olaraq koqnitiv proseslərin təbiəti haqqında mühazirələr oxumağa başlayır və daha sonralar, daha dəqiq desək, 1960-cı ildə Harvard Universitetində C. Müllərlə birlikdə “Koqnitiv tədqiqatlar mərkəzi” açır. Nəticədə, koqnitivizmin bazasında koqnitiv dilçilik yaranır [1, s.39].

Müasir dövrdə koqnitiv dilçiliyin qarşısında üç əsas problem qoyulmuşdur: dil biliyinin təbiəti, onun mənimsənilməsi və istifadə edilməsi haqqında. Buna görə də tədqiqat aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır:

- a) Bu işarələrdə qnosologiya – dərkətmə (idrak) nəzəriyyəsi və işarələrdən bilik alma mexanizmi, yəni şərh qaydası (koqnitiv semantika və praqmatika);
- b) İşarələrin meydana gəlməsi və inkişaf etməsi şərtləri və onların işini tənzim edən qanunlar;
- c) Dil işarələri və onlarda əks olunmuş mədəni reallıq [1, s.57]

Koqnitiv dilçilikdə əsas problem kimi koqnitiv zəncirdə “ağıl (şüur)-dil təqdimat-konseptuallaşma-kateqoriyalaşma-qavrama” və s. arasındakı asılılıq, eləcə də münasibətin təyin edilməsi ilə bağlı bir sıra məsələlər daha tez-tez meydana çıxır. Beləliklə, dil öyrənməyə bugünkü yanaşma o qədər mürəkkəb və ciddidir ki, filosofların, psixoloqların, neyrofizioloqların, kulturoloqların, həmçinin süni intellekt sahəsində çalışan mütəxəssislərin və s. cəhdini birləşdirmə fənlərarası koqnitiv elm kimi səciyyələndirilə bilər. Bununla əlaqədar olaraq koqnitiv dilçiliyin məqsədi aşağıdakıları dərk etməkdir:

- a) Dünyanı anlamaq, həmçinin dərk etmək prosesində dilin rolu;
- b) Biliklərin konseptuallaşdırılması, dərəcələnməsi (kateqoriyalaşması), onları təsvir etməyin vasitə və üsulları;
- c) Dünya haqqında informasiyanın alınması, işlənməsi və ötürülməsi prosesində dil bilikləri;
- d) Dünyanın dil mənzərəsi problemləri.

Dilin başa düşülməsində onun insanla, insanın ağılı ilə, bir sözlə, bütün idrak prosesləri ilə bağlı yeni aspektlər koqnitiv dilçiliklə bağlıdır. Qeyd edək ki, dil vasitəsiləri ilə yaradılan konseptual strukturlar fərdin zəruri təcrübəsindən daha çox onun mümkün təcrübəsinə aiddir. Belə ki, bir konseptual sistemin müxtəlif konseptləri eyni sözlə ifadə edilə bilər, lakin bu da dil ifadələrinin eyni mənalı olmadığını əks etdirir. Lakin dil ifadəsi hər halda müəyyən konseptlə əlaqələndir.

İnsanın koqnisiyaya, yəni bütün idrak fəaliyyətinə dünyada müvafiq bacarığını inkişaf etdirmək kimi baxmaq olar. Bu fəaliyyət, öz növbəsində, obyektləri eyniləşdirmək zərurəti ilə

bağlıdır. Təbii ki, konseptlər bu cür əməliyyatları təmin etmək üçün meydana çıxır. Konseptlər təsəvvür edilən və müşahidə edilən hadisələr müxtəlifliyini müvafiq bir şeylə əlaqələndirir [4, s.117-120]. Onlar dünya haqqında biliyi saxlamağa imkan verir və konseptual sistemi tikinti materialı kimi təzahür etdirir. Bununla da məlumatı, yəni informasiyanı cəmiyyət tərəfindən kateqoriya və ya siniflərə tabe etməklə, subyektiv təcrübənin işlənməsinə yardım edirlər [2, s.56-61]

Koqnitiv fəaliyyət elə prosesdir ki, onlar məlumatın, yəni informasiyanın işlənməsini müşayiət edir, eləcə də təfəkkür və ya şüurun xüsusi strukturlarının yaranmasında iştirak edir. Burdan belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, demək, dil fəaliyyəti koqnitiv fəaliyyətin bir növüdür.

Sorokin qeyd edirdi ki, elmi həqiqətin üç növü mövcuddur: 1) elmi-rasional (elmi biliklər); 2) hissi empirik (adi biliklər); 3) intuitiv həqiqət. Bunların hər biri natamam həqiqətdir və tam həqiqət isə onların bir tam şəklində inteqrasiyasında olacaq [7].

Qeyd edək ki, biliklərin elmi və adi adlandırılması bir neçə parametərə əsaslanır. Filosoflar V.A Ştoff və D.V. Viçev məhz bu məsələ ilə bağlı məqalə yazmış və orada bu problemi belə izah etmişlər: “Adi biliklər elmi biliklərdən subyektiv təbiətinə (geniş xalq kütlələri), əmələgəlmə mənbəyinə (həyat təcrübəsi, əmək fəaliyyəti), ümumiləşdirmənin xarakteri və üslubuna, eləcə də dilə və digər xüsusiyyətlərə görə fərqlənir” [3, s.276-283].

Koqnitiv dilçilikdə istifadə olunan əsas terminlərdən biri də “konsept”lə yanaşı, “konseptual sistem”, “koqnitiv baza” və “konseptosfera”dır. Konseptual sistem dünya haqqında insanın təcrübəsini əks etdirən bilik və rəylər sistemidir. “Koqnitiv baza” müəyyən dildə danışanların hamısının malik olduğu bu və ya digər linqvokultural, yəni dil mədəniyyəti cəmiyyətinin mütləq biliklərinin müəyyən üsulla quraşdırılmış məcmusudur. Koqnitiv baza koqnitiv strukturlarla düzəlir. Belə ki, koqnitiv struktur şəklində kodlaşdırılan, həmçinin saxlanan informasiyanın tərkibinə təkcə dünya haqqında məlumat deyil, eyni zamanda dili bilmək, dil haqqında bilik daxildir. “Konseptosfera” isə dil daşıyıcılarının dünyanı dərk etməsini təşkil edən konseptlər məcmusudur. Məsələn: Bəzi alimlərin fikrincə, bizim xalqın mentalitetinə, mənəvi təcrübəsinə, eləcə də şüuruna daxil olmuş genetik kod Xeyir, Sülh, Fayda, Həqiqət Yaradan kimi konseptlərlə təqdim edilə bilər. Təbii ki, bunların hər birində kimliyimizi müəyyən edən şüurun konseptosferi daxilində dini mahiyyətli mənalər vardır.

Deyilənləri nəzərə aldıqda koqnitiv dilçiliyin əsas problemlərinə aşağıdakıları aid edə bilərik:

- a) Dil və təfəkkür arasında əlaqə (dildən istifadə edərək danışanın öz sərəncamında olan söz və qrammatik konstruksiyalar vasitəsilə dünyanın şərhini necə əks etdirir);
- b) Təbii dillərdə kateqoriyalaşmanın xassələri (metafora, koqnitiv modellər, həmçinin prototiplik) [1, s.36].

Onu da deyək ki, dilin zənginliyi yalnız lüğət tərkibinin zənginliyi və qrammatik imkanlarla deyil, eyni zamanda milli dil şəxsiyyətinin formalaşdığı konseptosferanın və konseptual aləmin zənginliyi ilə təyin edilir.

Hələ V. Humboldt hesab edirdi ki, dil insanın varlığı və idrakının bütün sahələrinə daxil olan insan ruhunun ən əsas fəaliyyətidir. Məhz koqnitiv dilçiliklə məşğul olan dilçilərin diqqəti də dilin idrakın şərh etməsi, eləcə də alət kimi rolunu aşkara çıxarmağa yönəldi. Çünki hər bir dil dünyada hər hansı bir şeyi qeyd etməklə, o dildə danışanlar üçün dünyanın mənzərəsini yaradır [5].

Təfəkkür məsələlərinin həlli bilavasitə dildən istifadə ilə bağlıdır. O, biliyi, xəbəri və məlumatı təkcə vasitə ilə ifadə edir, eyni zamanda fərdin kənardan aldığı məlumatı emal edir, daha dəqiq desək, spesifik dil freymləri qurur. Bununla da dil bir çox biliklərin yaddaşda hər bir etnomədəni kollektiv üçün dünyanın dil mənzərəsini yaratmağı qaydaya salmaq və sistemləşdirmək üçün imkan yaradır. Amerikalı dilçi U.Çeyf özünün baza, yəni dil modelində dili yalnız son mərhələdə daxil edirdi və qeyd edirdi ki, dilin rolu yalnız artıq hazır konseptləri kodlaşdırmaqdan ibarət idi [8, s.98].

Əminliklə deyə bilərik ki, müasir dövrdə koqnitiv dilçiliyin aşağıdakı bölmələri var:

1) Təbii dilin yaranması və onun başa düşülmə prosesinin tədqiqi: Bu bölmə daha erkən dövrlərə aid edilmiş mətnin başa düşülməsinin kompüter modelləşdirilməsi, eləcə də mətnin yaranması prosesini öyrənir. Bu sahədə məşhur dilçi U.Çeyfin tədqiqatı və onun nəticələrinin koqnitiv istiqamətli olmasını vurğulamaq lazımdır.

2) Anlama strukturlarının və onların dil uyğunluqları növlərinin tətbiqi: Bu tip tədqiqatlar süni intellekt çərçivəsi daxilində həyata keçirilmişdir. Belə ki, M. Mişk, R. Şenk, R. Abelson “Freym” adlı geniş yayılmış kateqoriyanı aşkar etdilər. Daha sonra Filmor tərəfindən bu kateqoriyalar dilçilik tədqiqatları məqsədi ilə istifadə olunurdu. Təbii ki, koqnitiv dilçiliyin məhz bu növünün tətbiq olunması kulturologiya (mədəniyyətşünaslıq) və sosiologiyanın qarşılıqlı fəaliyyət göstərməsindən ibarətdir.

3) Hərəkətin konseptuallaşma və dildə fəza münasibətlərinin tədqiqi: Bu nöqtədə koqnitiv dilçiliyin bütün əsas proqramları kəşifdir. Bu istiqamətdə araşdırma aparən Lakoff “Образlı sxem” anlayışını işləyib hazırlamış və sxemin ən mühüm növlərindən bəzilərini araşdırıb tədqiq etmişdir. O eyni zamanda bu sxemlərin dilə uyğunluğu məsələsini də tədqiq etmişdir [6]. Bu sahədə araşdırma aparən alimlərdən biri olan Talminin məhz obraz yaradan sxemləri arasında daha çox diqqət cəlb edən konfigurasiya strukturu kateqoriyasını da qeyd etmək lazımdır. Çünki bu kateqoriyalar daxilində məhdudiyət, bölünmə, kəmiyyət, həmçinin fəzanın üzvlənməsi kimi qrammatik anlama kateqoriyaları araşdırılır [9, s.49-100].

4) İnsan şüurunun və dilin bazisinin öyrənilməsi: Bunun kökündə “Konseptual reallaşma” ideyası dayanır. Bu ideyaya əsasən insanın anlama, eləcə də dərk etmə dünyasının quruluşu, həmçinin dilin semantikasını bəzi fraqmentləri özündə əks etdirir. İnsanın dünyanı anlaması insanın bioloji varlığı, eləcə də onun sosial və fiziki dünya ilə qarşılıqlı əlaqəsi ilə şərtlənir. Belə qeyd olunur ki, dil və anlama kateqoriyalarının əksəriyyəti nəticə etibarilə insan bədəninin quruluşu və funksiyası xüsusiyyətlərinə tətbiq oluna bilər. İnsan bədənini/cismi haqqında təsəvvürün olması insanın dili və təbiəti arasında vasitəçi rolunda çıxış edir. Bununla yanaşı, insanın bədəninin səthi “xarici” və “daxili” dünyalar arasında bir sərhəd kimi çıxış edir, lakin bu iki dünya bir-biri ilə müxtəlif və çoxsaylı əlaqələrlə bağlıdır. 1970-ci illərin sonlarından başlayaraq M. Conson, E. Roş, C. Lakoff və digər dilçilər bu istiqamətdə müxtəlif tədqiqatlar və araşdırmalar aparmışlar.

5) Dilin kateqoriyalaşdırma prinsiplərinin tədqiqi: Bu məsələyə C. Lakoff tərəfindən diqqət ayrılmış və araşdırılma aparılmışdır. O, öz araşdırma və apardığı tədqiqatlarda göstərirdi ki, hər bir obyekt həmin sərhəd daxilində ya ola bilər, ya da ola bilməz, ancaq kateqoriyanın bütün üzvləri eyni statusa malikdir. C. Lakoff bununla bağlı çoxsaylı eksperimentlər apardı və sübut etdi ki, həqiqətən, kateqoriyaların sərhədləri müxtəlifdir, onların özləri də daxili struktura malikdir [6]. Bu elementlərin bəziləri digəri ilə müqayisədə kateqoriyanı daha yaxşı təmsil edir və bu elementlər “prototip” adlanır. “Prototip” anlayışı tətbiq sahəsinə görə geniş anlayışdır. O, müxtəlif istiqamətlərdə istifadə oluna bilər. Məsələn, sintaktik və morfoloji proseslərin təsvirində dialekt, dil anlayışlarının fərqləndirilməsində, eləcə də allofon və fonemlərin qarşılıqlı münasibətlərinin şərhində istifadə oluna bilər. Kateqoriya daxilində onun üzvləri müxtəlif münasibətlər əsasında bir-biri ilə bağlı olur və bu üzvlərdən biri kateqoriya daxilində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu üzv kateqoriyalaşmanın baza səviyyəsinin konseptinə uyğun gəlir. Bir sözlə, bu səviyyəyə uyğun gələn adlar daha tez-tez istifadə olunur və bir sıra mühüm xüsusiyyətlərə malik olur. Məsələn, “it” konsepti aşağı konseptlə müqayisədə pudel (pudel - itin növü/cinsidir), yuxarı konseptlə müqayisədə heyvan ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2006, 228 s.
2. Арутюнова Н.Д. Истина: фон и коннотация // Логический анализ языка. Культурные концепты. М.: Наука, 1991, с. 21-30.

3. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). М.: Школа «Языки русской культуры» 1997, 576 с.
4. Герасимов В.И. К становлению «когнитивной грамматики» // Современные зарубежные грамматические теории. М.: Наука, 1985, с. 213-250.
5. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. М.: Прогресс, 1985, 450 с.
6. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. М.: Едиториал УРСС, 2004, 256 с.
7. Сорокин Ю.А. Стереотип, штамп, клише: к проблеме определения понятий // Общение: теоретические и прагматические проблемы. М.: Наука, 1978, с.133-138.
8. Чейф У. Значение и структура языка. М.: Прогресс, 1975, 430с .
9. Talmy L. Force dynamics in language and cognition. Cognitive science 12, 1988, pp. 49-100.

РЕЗЮМЕ
ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ
Махмудова А.В.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, когниция, познавательная деятельность, концептосфера, категоризация

В статье рассматриваются основные тенденции в когнитивной лингвистике. В настоящее время существуют три основные проблемы, стоящие перед когнитивной лингвистикой: характер знания языка, его освоение и использование. Когнитивная деятельность – это процесс, который сопровождает развитие информации, а также предполагает формирование определенных структур мышления или сознания. Отсюда можно прийти к заключению, что языковая деятельность – это своего рода когнитивная деятельность. В статье также рассматриваются термины «концепт», «концептуальная система», «когнитивная база» и «концептосфера», которые являются основными, используемыми в когнитивной лингвистике.

SUMMARY
THE MAIN DIRECTIONS IN COGNITIVE LINGUISTICS
Mahmudova A.V

Key words: cognitive linguistics, cognition, cognitive activity, conceptosphere, categorization

In the article the main directions in cognitive linguistics are investigated. In modern times, there are three main problems of cognitive linguistics: about the nature of language knowledge, mastering and use of it. Cognitive activity is a process that accompanies the development of information, as well as involves the formation of specific structures of thinking or consciousness. Here it is possible to conclude that language activity is a kind of cognitive activity. "Concept", "conceptual system", "cognitive base" and "conceptosphere" which are the basic terms used in cognitive linguistics are also reviewed in the article.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	09.06.2018
	Son variant	25.06.2018

UOT 82-3

XX ƏSRİN 60-90-cı İLLƏRİNDƏ ƏLİ TUDƏ VƏ SÖHRAB TAHİRİN MÜHACİR NƏSRİNDƏ AYRILIQ VƏ BÖLÜNMÜŞ VƏTƏN DƏRDLƏRİ

HÜSEYNOVA ARZU HÜSEYN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

sdu.adil@gmail.com

Açar sözlər: Güney Azərbaycan, mühacir nəsr, ayrılıq, bölünmüş vətən, mühacir ədiblər, sovet ideologiyası, parçalanma, demokratik ədəbiyyat.

Məlum olduğu kimi, 1978-1979-cü illərin inqilabı ilə Güney Azərbaycanda demokratik siyasi, sosial-iqtisadi, mənəvi-mədəni, ədəbi mühit yaranmağa başlasa da, o, uzun çəkmədi. “Təqribən 1960-cı illərə qədər Azərbaycan mədəni həyatında durğunluq yarandı. Şah rejiminin fərqləndirmə siyasətinə baxmayaraq, ana dilində ədəbiyyat 1950-1970-ci illərdə inkişafdan qalmamışdır (Səhənd, Əli Kərimi, Əli Təbrizi, Həbib Sahir, Səbahi, Səməd Behrəngi, Savalan, Sönməz, Coşqun, Yəhya Şeyda, Piruz Dilənçi və b.). Azərbaycan folklorunun toplanması və nəşri sahəsində müəyyən tədqiqat işləri aparılmışdır (S.Behrəngi, M.Fərzanə, S.Cavid, A.Təbrizi, M.Tərbiyət, M.Təbrizi, H.Məmmədzadə, Q.Kəndli, Q.Biqdeli, M.Müsəddiq, M.Mənafi, C.Mücir, Məhəmmədsədiq Hüseyin Məhəmmədzadə (Hüseyin Düzgün) və başqaları). 1978-1979-cu illər İran islam inqilabından sonra keçən qısa müddət ərzində Azərbaycan türkcəsində onlarla kitab nəşr edilmişdir. Onların bir neçəsi təkrar işıq üzünə görmüşdür.” [11] Deməli, Sovet Azərbaycanı, Cənubi Azərbaycan mühacir ədəbiyyatı, eləcə də İrandakı azərbaycandilli ədəbi proses müxtəlif rejimdə və ideoloji şəraitdə milli zəmində inkişaf edirdi.

Az bir müddətdə 60-cı illərdə (1960-1966-cı illərdə) bölünmüş vətən mövzusu Sovet İttifaqında-Şimali Azərbaycanda qadağan edildi. Bu barədə AMEA-nın İnsan Hüquqları İnstitutunun əməkdaşı Xaqan Balayev belə yazır: “Mühacir ədiblərin söylədiklərindən və bir arxiv sənədindən 1960-cı illərdə Cənubi Azərbaycan (bölünmüş vətən-A.H.) mövzusunun bir müddət qismən yasaq edildiyi aydınlaşır. 1950-ci illərin sonunda, yaxud altmışıncı illərin əvvəlində Bakıda olan Sov.İKP MK Rəyasət Heyətinin üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini Anastas İvanoviç Mikoyan partiya-sovet fəalları yığıncağındakı çıxışında söyləmişdi ki, Cənubi Azərbaycan mövzusunda yazılan bəzi əsərlərdəki iki Azərbaycanın birləşməsi ideyasını İran dövləti öz daxili işlərinə qarışmaq, suverenliyinə qəsd kimi qiymətləndirir. Bundan sonra Azərbaycan KP MK-nın təbliğat və təşviqat şöbəsi Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Mətbuatda Dövlət Sırrını Qoruyan İdarəyə, qəzet-jurnal redaksiyalarına müvafiq şifahi göstəriş vermişdi. Bu, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin sənədlərində əksini tapmasa da, digər arxivin – S. Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinin bir sənədi ilə dolayısı ilə təsdiqini tapır.” [2, s.58]

Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (AYİ) Rəyasət Heyətinin 23 may 1962-ci il tarixli iclasında millətçilikdə günahlandırılan Xəlil Rzanın məsələsi müzakirə olunarkən AYİ İdarə Heyətinin birinci katibi Mehdi Hüseyin Xəlil Rzaya birbaşa belə sualla müraciət edir: “Tez-tez Cənubdan, dildən niyə yazırsan? Cavansan, inkişaf edirsən, niyə düz yolla getmirsən?” [6,49]. Deməli, bölünmüş vətən mövzusunda yazmaq “əyri yolla getmək” hesab edilirdi. 1965-ci ildə Mikoyan hakimiyyətdən kənarlaşdırıldıqdan sonra qadağan da öz-özlüyündə aradan qalxdı.

XX əsrin 60-90-cı illərində Cənubi Azərbaycan mühacir ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri – Əli Tudə, Söhrab Tahir, Abbas Pənahi Makulu, G.Səbahi, F.Xoşginabi, Q.Saedinin əsərləri böyük şöhrət qazanmışdır. Həmin illərdə yaranan Şimali Azərbaycan, Cənubi

Azərbaycan mühacir ədəbiyyatı və İrandakı milli demokratik ədəbiyyat bir-birilə vəhdət təşkil edirdi. Lakin şimaldakı sovet ideologiyası və İrandakı farslaşdırma siyasəti milli ruhlu ədəbiyyatın inkişafına mane olurdu.

Bütöv Azərbaycan məhəbbəti, şimalı-cənublu Azərbaycan dərdi, ayrılıq, bölünmüş vətən mövzusu, həsrət motivləri Əli Tudənin “Vətən həsrəti”, “Təbriz notları”, “Dözüm”, “Şəhid arzular”, “Ayrılıq”, “Ay Araz”, “Təbriz yadıma düşdü”, “Savalanın qüzey qarı”, “Etiraz”, “Hani”, “Sərhəd”, “Qürbət bayatıları”, “Səfər arzusu”, “Təbrizdə qış səhəri” və s. bu kimi şeirlərində əsas yer tutmuş, Cənubi Azərbaycanda demokratik ədəbiyyatın yaranmasında və inkişafında fəal rol oynamış, Azərbaycan Milli Hökumətinin ictimai və dövlət xadimi olmuşdur. Ə.Tudənin bütün kitablarında “Cənub nəğmələrindən (1950) tutmuş, “Mənə elə baxma”(1990) kitabınadək Cənub həsrəti əsas yer tutmuşdur. Ə.Tudənin poemalarının əksəriyyətində bölünmüş vətən mövzusu əsas yer tutur. “Azərbaycan torpağı”, “Xalq”, “Vətən bayatıları”, “Azərbaycan olmasa”, “Vətənin vüqarı”, “Vətən məhəbbəti”, “İstiqlal şəhidləri”, “Anacan, fərman ver”, “Sağlıq”, “Şükür deyirik”, “Ölmək istəmirəm”, “Azərbaycan” və s. şeirləri məhz bu qəbildəndir. Əli Tudənin “Vətən həsrəti”, “Təbriz notları”, “Dözüm”, “Şəhid arzular”, “Ayrılıq”, “Ay Araz”, “Təbriz yadıma düşdü”, “Savalanın qüzey qarı”, “Etiraz”, “Hani”, “Sərhəd”, “Qürbət bayatıları”, “Səfər arzusu”, “Təbrizdə qış səhəri” və s. bu kimi şeirləri də ayrılıq mövzusunda olub, özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Şairin “Mən səni görsəydim” şeiri Təbrizə ünvanlanıb. Öz məhsuldar, əhatəli yaradıcılığı ilə Cənubi Azərbaycan demokratik ədəbiyyatının təməlini qoyanlardan biri olan Əli Tudənin arzuları böyük idi. Əli Tudənin 1996-cı ildə çapdan çıxmış “Təbriz yolu” kitabında verilmiş “Şair həyatının nəğmələri” və “Görüş ömrü” poemaları bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Həmin əsərlərdə Cənub mövzusu başlıca istiqamət kimi götürülsə də, hər iki poema şair həyatının fəlsəfi inikasına çevrilir, vətənin azadlığı, xəlqilik və vətənpərvərlik duyğuları önə çəkilir. Poemalar müasirlik baxımından da böyük əhəmiyyətə malikdir. Əli Tudənin müxtəlif illərdə qələmə aldığı poemalar içərisində Cənub mövzusu qırmızı xətlə keçir. “Arazın o tayında” (1954), “Yaralanmış nəğmələr” (1964), “Yanıqlı tütək”(1966), “Mehabədlı tələbə” (1968), “Hicran yolu” (1981), “Çanaxbulaq dastanı” (1984), “Əbədi nisgil” (1984), “Gecikmiş vüsal” (1988), “Ayrılmış sahillər” (1996), “Görüş ömrü” (1996) və başqa poemaları məhz bu səpkidədir. Həmin əsərlər bu gün də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Ölkəmizdə formalaşmış milli mənlilik şüuru, azərbaycançılıq ideologiyası, bu ideologiyanın tərkib hissəsi olan türkçülük məfkurəsi bu gün özünün minilliklərin dərinliklərindən gələn möhkəm köklərinə qayıdır. Bu qayıdış müqabilində vaxtilə yasaqlanmış mövzular, hətta XX əsrin sonlarına qədər az qala unudurulmuş tarixi gerçəkliklər üzə çıxır, tarixin qaranlıq məqamlarına işıq salınır” [7, s.14]. Bu deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, Əli Tudənin müraciət etdiyi bölünmüş vətən mövzusu qadağan olunmuş digər mövzularla qarşılıqlı əlaqədə təqdim olunmuşdur. Akademik Mirzə İbrahimov yazırdı: “Vətən eşqi böyük, əzəmətli, müqəddəs duyğudur. Onun həsrətə çevrilməsi isə ancaq böyüklüyünü, əzəmətini təcəssüm etdirir. İnsanın bu ağır imtahandan qalib çıxması, öz müqəddəs həsrətinə qovuşması isə insanın həm idraki və mənəvi, həm də fiziki qüvvələrinin tükənməzliyinə dəlalət edir” [3, s.2]. Müəllif vahid vətən məhəbbətinin böyük və əzəmətli müqəddəs hiss olduğunu, həsrətə, ayrılığa son qoyulmaq üçün insanın mənəvi və fiziki gücünün vəhdətinin zərurətə çevrildiyini göstərir. Bu baxımdan Ə.Tudə yaradıcılığında həmin mövzular qırmızı xətlə keçir.

1986-cı ildə çapdan çıxmış “Öz gözlərimlə”, “Mənə elə baxma” kitablarında (1990) toplanmış hekayə və povestlərində bölünmüş vətən mövzusunə müraciət edilmiş, Cənubi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Milli Hökumət, onun qurucuları və qəhrəmanları xatırlanmışdır.

“Əli Tudənin “Zindənda ağarmış saçlar” adlı ilk hekayəsi Seyid Cəfər Pişəvəriyə həsr olunmuş, Milli Hökumətin süqutu kədərlə xatırlanmışdır. Hekayədə S.C. Pişəvərinin dili ilə onun öz məsləkdaşlarına mübarizlik ruhu aşılması, mühacirlik həyatının təzadları və ziddiyyətləri qələmə alınmışdır. Əsərdə mühacirlik həyatı, onun doğurduğu sosial-psixoloji problemlər və bu problemlərdən çıxış yolları göstərilmişdir. Mühacirliyi həyatın saysız-hesabsız imtahanlarından biri

hesab edən yazıçı yazır: “Bu ciddi imtahanda mühacirin Vətənə də, xalqa da, əqidəyə də münasibəti dönə-dönə yoxlanılır. Daha döğrusu, mühacirin ürəyində yaxşı-yaman nə varsa, hamısı onun davranışında, baxışında, söhbətində açıq-aydın duyulur. Mühacirət həm mərd, həm də namərd sifətləri doğru-düzgün əks etdirən böyük həqiqət güzgüsüdür!” [10, s.3]. Yazıçı mühacirliyə vətəni, xalqı sevmək, əqidəyə, inama sadıqlıq rəmzi kimi baxır.

Hekayədə müdrik rəhbər Pişəvərinin obrazı insanların ürəklərini işıqlandıran, milləti birləşdirən bir surət kimi təsvir edilmişdir. “Vaxtı ilə Vətəndə azadlıq uğrunda gedən döyüşlərdə düşmən istehkamlarına atəş açan, fədailərə “yalnız topların ağzından çıxan səslər həqiqətdir”- deyən bu cəsur, sədaqətli, müdrik inqilabçının hekayəti sanki çiyinləri ətalət yüklü adamları silkələdi” [10, s.8]. Bununla da S.C. Pişəvəri cəsarətli, müdrik rəhbər, alovlu natiq, əqidəli inqilabçı kimi təqdim olunur.

“Yaşıl orkestr”, “Lent yazıları”, “Qaval”, “Yallı” Təbriz Filarmoniyası, “Günahdan betər savab”, “Göz dağı”, “Baxtın da baxtı var”, “At sədaqəti”, “Qəfil dəvət”, “Sarı işıq”, “Sevda yaylaq” hekayələri Cənubi Azərbaycanın kənd həyatı ilə bağlı xatirələrdən qaynaqlanır. “Onun bu məzmununda qələmə aldığı 100-ə yaxın hekayəsi şəxsi arxivində əlyazma şəklində saxlanılır. Bu xatirələrdə XX əsr Cənubi Azərbaycan inqilabi hərəkatının, buradakı tarixi prosesin, həyat və məişətinin maraqlı, oxucuları düşündürə biləcək məqamları öz əksini tapmışdır. Şair nəsr əsərlərində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən də kifayət qədər bəhrələnmiş, eşitdiyi hadisə və əhvalatlardan, atalar sözü və məsəllərindən geniş istifadə etmişdir. Əli Tudə nəsrinin bir özünəməxsusluğu da ondadır ki, o, bəzi hallarda öz şeirlərini hekayə daxilində verməklə bərabər, həm də bir sıra hekayələrində özünün poetik misralarını epiqraf kimi işlədir. Bu da onun nəsr əsərlərinin bədiiliyini bir az da qüvvətləndirməyə xidmət edir” [7, s.15-16]. Buradan görüldüyü kimi, Ə.Tudənin nəsr yaradıcılığı real faktlara əsaslanan, yazıçının görüb müşahidə etdiyi, yaddaşında saxladığı xatirə nəsr əsərlərdən ibarətdir.

Onun “Tellərdə çırpınan həsrətlər” kitabına (1983) altı hekayə və “Vətən parçası” povesti daxildir. Burada əsərin əsas qəhrəmanları yazıçı özü və vətənpərvər, humanist, ziyalı, vicdanlı, saf, qeyrətli vətən oğullarıdır. “Tudənin nəsr əsərləri səmimiyyəti ilə sevilir, tarixiliyi ilə diqqət çəkir. Azərbaycançılıq təfəkkürü ilə yanaşı, şərqlilik ab-havasının hökm sürdüyü bu əsərlərin ədəbi-bədii qayəsi müasir oxucunu düşünməyə vadar edir, onun mənəvi tələbatını ödəyə bilir. Onun hekayələrinin süjeti, yəqin ki, elə öz həyatından götürülmüşdür: nəsr əsərlərinin əksəriyyətini ömrü mübarizələrdə keç-miş bir azəri türkünün həyat tarixçəsi adlandırmaq isə daha düzgün olardı” [7, s.16]. Görüldüyü kimi, yazıçının əsərində həyatı milli mücadilələrdə keçmiş yazıçının öz obrazı da bədii təcəssümünü tapmışdır.

“Tellərdə qovuşan həsrətlər” hekayəsi Cənub nisgili ilə yaşayan mühacir yazıçının həsrətliləri telefonda qovuşdurmasına həsr olunubdur. Cənubda yaşayan qız Şimalda mühacir olan atası ilə mənən qovuşur. Bu isə yalnız şahlıq rejiminin çökməsindən sonra mümkün olur.

“Şirinlik yangısı” əsərində də yazıçının Cənubdakı qohumları ilə qovuşmaq arzusu ifadə olunub. “Qorxuram ki, uzun illərin ağır həsrət nisgili ilə yüklənmiş zərif, həssas, isti bir ürəyin gərilməmiş telləri bu həyacanlı, şikayətli, yangılı həsb-hala (vəziyyət-A.H.) dözməyib qırıla. Mən sizinlə telefon tellərində danışmaq deyil, vüsal təntənələrində görüşmək istəyirəm” [10, s.10]. Burada yazıçının Şimal və Cənubun milli-mənəvi vəhdəti və qovuşması zərurətini önə çəkməsi özünü göstərir. Hekayənin adı da vüsal, şirinlik istəyini ifadə edir.

“Şala dönmüş vərəqlər” hekayəsində Ə.Tudə şalı universal mahiyyət kəsb edən bir rəmz kimi təsvir etmişdir:

- şal qeyrət, namus rəmzi;
- islam inqilabı zamanı kütlənin qarşısında bayraq kimi dalğalanır.

Xalasının yazıçıya yazdığından məlum olur ki, “qanlı şal inqilab bayrağı kimi şərəfli funksiyanı yerinə yetirərək mərdliklə döyüşmüş, qorxmazlıqla yaralanmış, qəhrəmanlıqla həlak olmuşdur” [10, s.50]. Bununla da yazıçı kommunist ideologiyasının məhdudluğunu aradan

qaldıraraq qloballaşma şəraitində inqilaba və inqilabçılığa yeni yanaşmanı ifadə edərək bu ideologiyanın əsiri olduğuna, yalançı dəyərlərə xidmət etdiyinə təəssüflənir, bütöv bir xalqın parçalandığına şiddətlə ağlamaq istəyir.

Ə.Tudənin “Hər bağın öz bülbülü” hekayəsində Cənub həsrəti motivləri əksini tapmışdır. “Hekayənin süjetində İkinci Dünya müharibəsi illərində Sovet Ordusunun Cənubi Azərbaycana keçməsi, onlarla birlikdə Qüzey Azərbaycanının görkəmli mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin də gəlib konsertlər verməsi durur. Ərdəbildə verilən və müəllifin də tamaşaçısı olduğu konsertin “gülü”, əlbəttə, ölməz sənətkarımız Bülbül olmuşdur” [5,61]. Bülbül hər iki Azərbaycanı mənən bağlayan, xalqımızın milli-mənəvi bütövlüyünün daşıyıcısı kimi çıxış edir. Yazıçı bütöv, müstəqil vətənin azad nəğmələrinin azad səhnələrdə səslənəcəyinə inam bəsləyir, Cənubi Azərbaycanda sahibsiz müğənnilərin biganəlik ucbatından nəğmələrinin eşidilmədiyinə təəssüf edir. “Beləcə, hekayə major (əsaslı, önəmli-A.H.) notlar üzərində, gələcəyə, milli mənləyin milli işğal və başqı, milli istismar və istibdad üzərində yüksələcəyinə, xalqın azadlıq arzularının gerçəkləşəcəyinə, müstəqil vətənin milli mədəniyyətinin çiçəklənəcəyinə dərin inamla başa çatır” [5, s.63-64]. Deyilənlərdən yazıçının vətənin birlik, müstəqillik və azadlığına ümidinin olması qənaətini hasil etmək olur.

Ə.Tudənin “Bir gözəl vardır” hekayəsinə “Hər bağın öz bülbülü” hekayəsinin davamı kimi baxmaq olar. Ə. Tudə yazırdı: “...Ürəyim oxuyurdu. Ancaq oxuya-oxuya inanırdı ki, zaman gələcək, Arazın bu tayındakı naməlum bülbüllər də o taydakı məlum bülbüllərtək oxuyacaqlar. Mütləq oxuyacaqlar!...” [10, s.56]. Burada yazıçı Cənubi Azərbaycanda da sahibsiz nəğməkarların kəşf olunacağına və bütöv, vahid, müstəqil vətəndə xalqa xidmət edəcəyinə inanırdı.

Ə.Tudənin “Kardioqramma” hekayəsində həkim qızı yazıçının ürəyini yoxlayarkən onun ən böyük dərini vətənin ikiyə bölən “Araz boyda ömür yolunu, inqilab, döyüş, azadlıq, qələbə, ayrılıq” notlarını görə bilmir. Ə.Tudə vətənə məhəbbətini, bölünmüş vətən dərini belə ifadə edir:

*Vətən mənə gəl dedi,
Yolları bağladılar.*

Ə.Tudənin nəsrində təhkiyə ilə poeziya vəhdət təşkil edir, yaradıcılığında nasirlik və şairlik bir-birini tamamlayır. “Beləliklə, mühacirət ədəbiyyatında daha çox şair kimi tanınmasına baxmayaraq, Əli Tudə bir nasir kimi də öz qələmini uğurla sınamış və bir sıra orijinal hekayələr ərsəyə gətirməyə nail olmuşdur. Bu baxımdan, çağdaş Güney mühacirət nəsrində onun öz səsinin, öz nəfəsinin duyulduğunu inamla söyləmək mümkündür” [5, s.79]. Beləliklə, yazıçı özünü bölünmüş vətən mövzusunda yazan peşəkar bir sənətkar kimi göstərmişdir.

Yaradıcılığında poeziya və nəsrin qovuşduğu mühacir yazıçı-şairlərdən biri də Söhrab Tahirdir. İlk nəsr kitabı 1981-ci ildə “Ölümdən güclü, həyatdan uca” kitabı nəşr olunmuşdur. S.Tahir poeziyasında olduğu kimi, nəsr əsərlərində də bölünmüş vətən mövzusunda müraciət etmişdir. “Xalqın həyatını, mübarizəsini elə xalq dilində vermək üçün Söhrab Tahir nəsrə keçməyə məcbur oldu... Nəsrin imkanları yaradıcı insan kimi onu özünə daha çox cəlb edirdi” [1, s.101]. Deməli, yazıçı poeziyada deyə bilmədiklərini nəsrə ifadə etmək istəyirdi.

S.Tahirin “Ölümdən güclü, həyatdan uca” kitabına 50-dən artıq hekayə daxildir. Burada bölünmüş vətən dərini də əsas yerlərdən birini tutur. Bu hekayələrdə S.Tahir şahlıq rejiminin istibdad və zülm ilə azadlıq və müstəqillik uğrunda döyüşən insanlara divan tutmasını təsvir etmişdir

S.Tahir 1961-ci ildə yazdığı “İki sevgi və iki güllə” povestində Cənubi Azərbaycan və İran Kürdüstanında milli azadlıq hərəkatını qələmə almışdır. Mühacir yazıçının “Əmanət” kitabında yeddi povest cəmləşmişdir. S.Tahir “Fədai general” povestində Cənubi Azərbaycanın milli ordusunun sərkərdələrindən biri general Qulam Yəhyanın vətən uğrunda döyüş yolunu təsvir etmişdir.

Yazıçının ilk romanı “Qonşu qızın məktubları” 70-80-ci illərdə tamamlanaraq 1985 və 1988-ci illərdə nəşr olunmuşdur. Mühacirət nəsrinə xas olan aparıcı mövzu kimi bölünmüş vətən və

xalqımızın milli-mənəvi bütövlük mövzusu bu əsərlərin də ana xəttini təşkil etmişdir. S.Tahir bu mövzuya özünəməxsus şəkildə yanaşaraq, müxtəlif bədii üsullardan istifadə edərək vətənin hər iki tayında baş verən ictimai-siyasi prosesləri realist tərzdə təsvir edibdir. Əsərin qəhrəmanı Şimali Azərbaycanda yaşayan Bəhram qardaşı Pərvizdən dəvətnamə ilə öz vətəni Cənubi Azərbaycanda üç aylıq qonaq qalmaq üçün dəvət edilir. “Öz vətəninə qonaq getmək elə də asan deyildi. Tale belə gətirmişdi. Taleyi belə dəyişmək olmazdı” [8, s.4]. Yazıçının fikrincə, bu taleyi ciddi mübarizələrlə dəyişmək olardı ki, mühacir həyatı sürən Bəhram bu mübarizələrdən uzaq düşmüşdü. Lakin sevindirici hal budur ki, vətənin o biri tayında mübarizə sönməmiş, yeni fədakar qüvvələr azadlıq məşəlini sönməyə qoymamışlar: “Vətəndə vuruşlar davam edirdi. Cavanlar istibdadın taxtını, tacını gəmirirdilər. Öz qışqırığı və fəryadları ilə küçələrə od vururdular, odlu sözləri ilə zindanları və hasarları dağıdırdılar, boş tüfənglərə güllə doldururdular, polislə alın-alına vuruşub ölümü şirin şərbət kimi başlarına çəkirdilər” [8, s.4]. Yazıçı yeni mübariz gənclər nəslinin qəhrəmanlıq, ölüm-dirim mübarizəsinin, azadlıq, müstəqillik uğrunda savaşı davam etdiyini böyük ruh yüksəkliyi ilə təsvir edirdi, İrandakı və Cənubi Azərbaycandakı ictimai-siyasi proseslər yenidən onun qələminin obyektinə çevrilirdi.

M.Mehdibəyova S.Tahirin romanlarında tarixiliklə bədiiyin vəhdət təşkil etdiyini xüsusi qeyd edir. Öz romanında yazıçı şah rejimi və onun güc strukturlarını XX əsrin 60-cı illərində ziyalılara, marksistlərə, islamçılara, liberallara və bütün siyasi partiyalara qanlı divan tutduğunu göstərir. Şah rejiminin tutduğu bu qanlı divan “marksistləri, islamistləri, liberalları bir məqsəddə birləşdirmişdi. Zindanlarda yan-yana yatan və öz qanlı aqibətini gözləyən, şahdan qisas almaq istəyənlər, onunla ölüm-dirim vuruşuna girənlər ölkədən imperialistlərin qarətçi əllərini kəsmək istəyirdilər” [8, s.4]. Deməli, bütün siyasi qüvvələr əvvəlcə İranın azadlığı və demokratikləşməsi, sonra isə milli-azadlığa nail olmaq uğrunda əlbir fəaliyyət göstərirdilər.

1988-ci ildə nəşr olunmuş “İki dəfə yox olmuş adam” romanının qəhrəmanları olan Əkbərlə Göyçəyin məslək və məhəbbət əlaqələri fonunda S.Tahir ikiyə bölünmüş vətənin o tayında baş verən faciəli, ancaq millətin tarixi üçün qürurla dolu hadisələri mövzu seçmiş və bu kontekstdə bir çox ağırlı problemlərə öz münasibətini bildirmişdir. Bunlardan biri azadlığın başlıca əlaməti olan dil azadlığı, doğma dildə təhsil almaq problemi ki, bunu yazıçı qəhrəmanların dialoqu vasitəsilə, sadə və şirin dillə oxucularına çatdırmağa nail olmuşdur” [5, s.141]. Qəhrəmanların dialoqundan aydın olur ki, azadlığı olmayan, farslaşmaya məruz qalan Azərbaycan xalqı indiyə qədər olduğu kimi yenə də inkişafdan geri qala bilər: “əgər bir azərbaycanlı uşaq farsca deyilən bir dərsi yanında oturan fars uşağından bir saniyənin yüzdə biri qədər gec başa düşsə, o uşağın mənsub olduğu xalq bir il içində yüz il o birisindən geri qalacaq” [9, s.253]. Yazıçı bu geriliyə son qoymaq, sürətlə inkişaf etmək üçün Azərbaycan dilinin ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi, təhsil dili olmasının zərurliyini irəli sürür, bu yolda xalqın öz mübarizəsini davam etdirməsini göstərir.

S.Tahir Cənubi Azərbaycanın Milli Hökumətinin ideoloqu və rəhbəri S.C. Pişəvərinin həyat və fəaliyyətinə həsr etdiyi “Sevgisində itən qız” (2000-ci il) və 1996-cı ildə nəşr olunan “Sonuncu şah” romanlarında tarixi proseslərin bədii inikasını vermişdir. Bu əsərlərdə 1941-1979-cu illər arasında vətənpərvər qüvvələrin şah rejiminə qarşı apardığı mübarizə təsvir edilmişdir.

Yaxşı ki, hər iki Azərbaycanı milli-mənəvi vəhdət birləşdirir. Görkəmli ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev bu barədə belə yazır: “Bu gün yenə də bizi siyasi şüarlar yox, poeziya və sənət birləşdirir. Sahillər arasından Araz qoy yenə də axsın, nə etmək olar, babalı ciyasətçilərin boynuna. Amma Arazı ürəklər arasından axmağa qoymamaq bizlərin, ziyalıların borcudur. Bir həqiqət də var: tikanlı, məftill Araz torpağın dərisi, qabığı üstündən axır. Dərindən, alt qatdan, bətdən axan, başqa bir Araz da var: o, ayırmır, o, tamladır, qapalı bir dövriyyəyə qan dağıdır, eyni ürək-damar və əsəb-sinir şəbəkəsinə şah damarı kimi sarılır! Vay, o gündən ki, bu Araz qəlbləri ayıra, ədəbiyyatlar, mədəniyyətlər, mənəviyyatlar arasında axa! Bax onda həyat quruyar, vahid bir ürəyin, millətin iflici - infarktı baş verər. Onda heç bir intibah, heç bir inqilab da artıq köməyə gəlməz. Yalnız vahid, yekdil, bütöv milli mədəniyyət (!) indi bizi, bütün xalqı mənən birləşdirər, eyni bəşəri,

insanı əxlaqi zirvəyə qaldıra və ədəbi-mənəvi vəhdətə, sabaha doğru yolda, bütün dünya ilə birgə irəli apara bilər. Sahillər arasında tarixi, genetik, mənəvi əlaqə, qan yaddaşı və daxili dil birliyi bunu tələb edir! Damarlarda eyni cövhər axır və ruhlarda eyni müqəddəsliyə, eyni dəyər və sərvətlərə inam çırpınır. Daha tənha qanadlı, daha tək tağlı, daha qarşı sahsız yaşaya bilmərik! Yeni idrak, yeni təfəkkür, yeni dünya və bəşər əxlaqi bunu etiraf edir” [4, s.430]. Müəllif iki Azərbaycan arasında siyasi vəhdətin hələ mümkün olmadığı dövrdə ədəbiyyatın, mədəniyyətin, mənəviyyatın parçalanmadığını, bölünmədiyini, əksinə daha da birləşdiyini, möhkəmləndiyini göstərir.

Beləliklə, XX əsrin 60-90-cı illərində Cənubi Azərbaycan mühacir nəsr Şimali Azərbaycanın ədəbi mühitinə inteqrasiya olunsa da, ideoloji məhdudiyətdən uzaqlaşaraq bölünmüş vətən, milli-mənəvi vəhdət və azərbaycançılıq ideyalarını, milli ideyanı, milliliklə ümumbəşəriliyin birliyini, bütövlük duyğularını da bədii şəkildə təcəssüm etdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı V. Yetmiş beş yaşın pillələri. Bakı: Qartal, 2001, 138 s.
2. Balayev X. Cənubi Azərbaycan şair və yazıçılarının Azərbaycan ədəbi mühitinə inteqrasiyası // Xəzər Xəbər, №297, iyun 2011, s.58.
3. İbrahimov M. Vətən eşqi, vətən həsrəti. “Vətən həsrəti” qəzeti, 1993, 22 yanvar, s.2.
4. Qarayev Y. Tarix: yaxından və uzaqdan // Y. Qarayev. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə, IV c. Bakı: Elm, 2016, s.430-436.
5. Mehdiyeva M. Cənubi Azərbaycan mühacirət nəsr (1947-1990-cı illər). Bakı: Nurlan, 2007, 192 s.
6. S. Mümtaz adına ARDƏİA: f.340, siy.1, iş, 1012, vərəq 49
7. Şükürov A.M. Əli Tudənin yaradıcılıq yolu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 2014, 24 s.
8. Tahir S. Qonşu qızın məktubları. Bakı: Gənclik, 1983, 76 s.
9. Tahir S. İki dəfə yox olmuş adam. Bakı: Yazıçı: 1988, 383 s.
10. Tudə Ə. Tellərdə çırpınan həsrətlər. Bakı: Gənclik, 1983, 168 s.
11. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı. <http://haqqında.az//B1.html>

РЕЗЮМЕ

ГОРЕ РАЗДЕЛЕННОЙ РОДИНЫ И РАЗЛУКИ В ПРОЗАХ АЛИ ТУДЕ И ЗОХРАБА ТАХИРА В 60-90-ые ГОДЫ XX ВЕКА

Гусейнова А.Г.

Ключевые слова: Южный Азербайджан, эмигрантская проза, разлука, разделенная родина, писатели эмиграции, советская идеология, раздробленность, демократическая литература.

В статье исследуется художественное отражение ностальгии по родине, печали и горя раздробленного народа и родины в творчестве выдающихся представителей эмигрантской литературы Южного Азербайджана Али Туде и Зохраба Тахира, живших и творивших в Северном Азербайджане в 60-90-ые годы XX века. Автор рассматривает в прозе этих писателей любовь к своему народу, надежду на скорое воссоединение Южного и Северного Азербайджана, национально-освободительное движение народа, его стойкость и героизм, национально-нравственную целостность.

SUMMARY
**SEPARATION AND DIVIDED HOMELAND TROUBLES IN ALI TUDA'S AND
SOHRAB TAHIR'S PROSE IN 60-90s OF XX CENTURY**
Huseynova A.H.

Key words: *South Azerbaijan, immigrant prose, separation, divided homeland, immigrant writers, soviet ideology, disintegration, democratic literature*

Artistic reflection of homeland sorrow, longing motives, divided nation and homeland troubles in prose works of Ali Tuda and Sohrab Tahir who were distinguished representatives of immigrant literature of South Azerbaijan, living and working in North Azerbaijan in 60-90s of XX century has been analyzed in the article. In these writers' works the author researches reunification of motherland, love to nation, longing for South, heroism, perseverance, national liberation movement and moral-national integrity wishes of both parts of Azerbaijan.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	28.03.2018
	Son variant	25.06.2018

UOT 82-091

SÜLEYMAN VƏLİYEVİN YARADICILIĞINDA BƏDİİ DİL VƏ İFADƏ SƏNƏTKARLIĞI

ŞİRİNOV FAİQ İMAMƏLİ oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Tədris bölməsinin müdiri

sdu.elmixeberler@mail.ru

Açar sözlər: mübariz insan, düşüncə predmeti, bədii sintaksis, “hərəkət dili”, dialoq, monoloq, bədii təfərrüat, portret, peyzaj, rəmz

Süleyman Vəliyevin (1916-1996) yaradıcılığı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında özünəxas yer tutur. Sovet dövrünün ziddiyyətlərini yaşamış yazıçı quruluşun gətirdiyi yeniliklərlə yanaşı, çatışmazlıqları da qələmə almış, milli insanın yarım əsrdən də artıq keçdiyi həyat tarixçəsini bədii əsərlərində əks etdirmişdir. Nəticədə, Süleyman Vəliyevin yaradıcılığında özünəməxsus mübariz insan konsepsiyası formalaşmış, insanla zamanın mübarizəsi, daim gələcəyə can atması, özünü təsdiqi və azadlığı uğrunda çarpışması təcəssüm olunmuşdur. Süleyman Vəliyev dörd roman, onlarla povest, yüzdən artıq hekayə və oçerk qələmə almış, fərdi yaradıcılıq üslubunu yaratmışdır.

Bədii əsərin dili düşüncə predmeti ilə yazıçının ifadə etməyə çalışdığı ideya-mətləblərlə sıx bağlıdır. Süleyman Vəliyevin yaradıcılığı daim aydın, dürüst, konkret ideya istiqaməti ilə seçilmişdir. Yaradıcılığının hər mərhələsində Süleyman Vəliyev zamanın tələblərinə köklənmişdir. “Şor cüllütü” və “Bıqlı ağa” povestlərində əsrin əvvəlləri neft Bakısında baş verən gərgin hadisələr, “Mübahisəli şəhər” romanında uzaq Yuqoslaviyanın Triyest şəhərində cərəyan edən antifaşist hərəkəti, “Düynələr” romanında 1960-cı illərin sosial-mənəvi ziddiyyətləri, “Daşlı bulaq” romanında insanın cəmiyyət və təbiətlə mübarizəsi, “Qanlı ocaq” romanında müstəmləkə xalqlarının azadlıq hərəkəti və s. bədii düşüncənin predmetidir. Konkret hadisə və süjetin ifadə etdiyi mətləblər, sadə təhkiyə tərz, təfərrüat və detal təsviri yazıçının sintaksisini müəyyən edir.

Süleyman Vəliyevin nəsr dili hərəkət üzərində qurulub, “hərəkət dili”dir. Hadisələrin çevik təsviri sadə cümlə sintaksisinə əsaslanır. “Cümə günü idi. Ramana kəndində böyük təntənə vardı. Hisli, tozlu-torpaqlı küçələr ayaqyalın, cındır paltarlı uşaqlar və kişilərlə dolu idi. Səs-küy ətrafı bürümüşdü...” [1, s.69]. Həm də bu zaman sadə cümlənin tərkibi ilə hadisələrin hərəkət tempi arasında bir uyğunluq var. “...Fayton dar küçə ilə burula-burula eyni sürətlə irəliləyirdi. Bıqlı ağa atları indi özü qırmanclayırdı. Atlar ağızlarından köpük daşa-daşa faytonu qalaya tərəf çəkib aparırdılar...” [1, s.71].

Ümumi hal-əhval, vəziyyət, təsvir verilərkən daha çox sadə geniş cümlədən, yaxud tabesiz mürəkkəb cümlələrdən istifadə olunur. “Mustafanın bu gecə yuxusu gəlmirdi. Zehni məşğul edən, bir gündən sonra başlanacaq tətillər idi. O bu barədə yaxın adamla danışmaq, öz fikir və həyəcanlarını ona bildirmək ehtiyacı hiss edirdi. Ancaq bu indi mümkün deyildi. Tək idi. Tənhalıq, tənhalıq! Nə vaxtadək belə yaşayacaq? İnsan nə qədər öz-özünü danışar! Dostları da hər zaman görmək mümkün olmur, axı hər kəsin bir dərdi var!” [1, s.83]

Hadisələr sürətləndikcə yazıçı müxtəsər sadə cümləyə üstünlük verir. Sanki hadisələr mübtədə və xəbərdən ibarət sadə cümlələr üzərində addımlayır, tələsir. “Dar qapı aralandı. Hər ikisi evə girdi. İçəridəkilər iştaha ilə xörək yeyirdi, burada böyük bir qonaqlıq vardı. Gələn, əvvəlcə qorxmuş nəzərlərlə ətrafına baxındı. O yağışdan islanmış cücəyə oxşayırdı. Başının tükləri bir-birinə qarışıb vız olmuşdu, sifətindən damcı-damcı su axırdı. O üzünü buradakılara tutaraq, boğuc və titrək bir səsle: –Qaçın, yoldaşlar, – dedi, – bu dəqiqə, bu dəqiqə!..” [1, s. 121] Yaxud: “Vuruşma başlandı. Elə bu zaman özünü bura yetirən 5-ci mədən fəhlələri də Bıqlı ağanın dəstəsinə qoşuldu. İndi tatarı

əvəzində polislərin əllərində tapança və siyirilmiş qılınclar görüldü. Bu, tətilləri hürkütmədi. Daşlar polislərin başına daha şiddətlə yağmağa başladı, onlar, nəhayət, qaçıb yan tərəfdəki daxmaların böyrünə soxularaq, gözdən itdilər...” [1, s.115]

Yazıçı əsrin əvvəllərinin inqilab atmosferinin, yaxud müharibə ab-havasının hadisələrə təsirini bu cür “çevik dil”lə ifadə edir. “Mədənlərin fiti durmadan ucalır, coşur, susur və yenə də ucalırdı. Oktyabr inqilabını alqışlayan bu fit səsləri insanların qəlbində xoş bir həyəcan oyadırdı. Su anbarının üstündə qızıl bayraq dalğalanırdı. Ətrafına əllərində satıl, vedrə tutan arvad-uşaq toplanmışdı. Qızbəst də kiçik oğlu Vasiflə burada idi. O, həmişə bağlı olan kranı açıqda su fəvvarə vurub axmağa başladı. O uca və şən səslə dedi: - Su əjdahası qaçıb, indi gəlin, su için, aparın, şirin su! Zuğulba suyu! ...” [1, s.145]

Süleyman Vəliyevin əsərlərinin kompozisiya bitkinliyi də sadə sintaktik quruluşa əsaslanır. Əlavələr, haşiyələr, ara söz və cümlələr bu sadə konstruksiyaya yaddır. Yazıçının əsərləri, bir qayda olaraq, konkret süjetdən, üzvi şəkildə süjetdə “əriyən” yaxud da onu tamamlayan çevik dialoqlardan və fabula dolğunluğuna xidmət edən bədii təsvir vasitələrindən ibarətdir. Hər bir kompozisiya ünsürünün ümumi ideya-mətləbin ifadəsində aydın rolu və yeri var.

Dialoq Süleyman Vəliyevin əsərlərində böyük yer tutur: yalnız hadisələri zənginləşdirən kompozisiya ünsürü kimi yox, eyni zamanda hadisələrin inkişafında iştirak edən süjetin hissəsi kimi. Bəzən uzun çəkən dialoqlar hadisələri heç də ləngitmir, daha da gərginləşdirir. Məsələn, “Düynlər” romanında əsas konflikti yaradan iki mənəvi qütb – Vasif və Balaxanın üzləşməsi və kəskin dialoqu kulminasiya nöqtəsini təşkil edir: “–... Qərribə adamsan. Başın bu qədər bəlalər çəkib, yenə də dəyişməmişən.

–Heç dəyişmək fikrində də deyiləm. Mən əvvəlki kimi yenə də istehsalatda işləmək istəyirəm. Böyük arzulara orada nail olmaq olar...

Balaxan başını buladı:

–Yenə böyük arzular, şirin xəyallar. Vasif, sən elə danışırısan ki, elə bil iyirmi yaşın var.

–Məgər məsələ yaşdadır?

... –Mən bilirəm ürəyindən nə keçir, perspektivi olan bir sahədə işləmək və özünü göstərmək. Ancaq onu bil ki, hər yaşın öz aləmi var. İndi sənə yaraşarmı hər şeyi yenidən başlayasan? Gecdir, bəbə, gec. Özünü əziyyətə salma, üç günlük dünyadır.

–Üç gün?

–Sən gedəndə beş gün deyirdilər. İndi onu ixtisara salıblar.

–Bunu eşitməmişdim.

–Hələ harasıdır. Çox şey eşidəcəksən. İndi hər şey sürətlə irəliləyir. Minlərlə istedadlı cavanlar yetişib, texnika artıb. Atom dövrüdür...

...Vasifin dodaqları əsdi:

–Nə dedin? Məni sıradan çıxmış hesab edirsən?

–İncimə səndən asılı olmayan səbəblərə görə geridə qalmısan.

–Ancaq həyatı dərinədən öyrənmişəm.

–Bu, yazıçıya lazımdır.

–Bu, bütün insanlara lazımdır...” [2, s.290-291]

Vasif və Balaxan arasındakı həyat və məslək mübarizəsi, açıq döyüşü xatırladan bu dialoqdan görüldüyü kimi, daha sonra hadisələr və süjetdə də parlaq şəkildə təcəssümünü tapır.

Monoloji formadan yazıçı qəhrəmanının və personajların daxili psixoloji yaşantılarını, düşüncələr sırasını verərkən istifadə edir. “Düynlər” romanında Vasifin, Pakizənin, Balaxanın, Nazilənin daxili dünyasını açmaq üçün müəllif bu üsuldən də bəhrələnir. Sibirdən sürgündən qayıtmış Vasifi Balaxanın süni məhrəban rəftarı açmır, amma bunu birbaşa üzünə vura bilmədiyindən daxili düşüncələrinə rəvac verir: “Sən həyatımın hansı ağır günündə mənim karıma gəlmisən? Sənə beş-altı məktub yazmışam. Heç birinə cavab vermədin. Axı mən səndən çox şey istəmərdim. İş xarakteristikalarımın surətini istəyirdim. Onda niyə susurdun? Qorxurdun?! İndisə

heç olmasa boşboğazlıq etmə. Xalaoğlu sözünü az de...” Ancaq susurdu. Sözü udmaqdan da böyük cəza varmı?” [2, s. 396] Vasifin özündən daha gənc Pakizəyə sevgisi və tərəddüdləri də daha çox daxili nitq vasitəsilə təqdim olunur: “Bəlkə də bütün sevənlər kimi mənə də elə gəlir ki, ondan gözəli yoxdur. Yox, belə də deyil. Heç kəsin gözləri onun kimi ağıllı, mülayim deyil. Gülüşü adamın dərini unutturur. Xasiyyəti də elə bil ipəkdir. Bəs indiyədək o niyə öz səadətinə nail olmamışdır? Mənim gəlməyimi gözləyirdi? Kim bilir, taleyin öz möcüzələri də var...” [2, s. 366]

Personajın özünün özülə söhbəti olduğundan monoloji düşüncələrdə yazıçı bədii suallara geniş müraciət edir. Çox zaman sualların cavabı hadisələrdən, süjetdən bəlli olduğundan ritorik xarakter daşıyır və obrazın özünün xarakterinin açılmasına xidmət edir. Əsərin sonunda mənəvi mübarizədə məğlub olmuş Balaxanın psixoloji sarsıntıları özünün özülə sual-cavabında üzə çıxır, hətta intihar cəhdindən daşınması da bir daha xarakterin miskinliyini təsdiqləyir, o, mənən ölmüşdür: “Məni həmişə əyləndirən bu tufənglə indi özümü öldürə bilərəmmi? Buna ehtiyac var?! Onsuz da keçinmişəm. Yox, hələ yox, axı əl-ayağım əsir. Bunu necə edirlər? Lüləni ağzıma tutum? Ayaq barmağımla basım. Onda hər şeydən yaxam qurtarar...” [2, s.516].

Sadə, birmənalı ifadə tərzii Süleyman Vəliyevin bədii təsvir vasitələrindən istifadəsində aydın özünü göstərir. Yazıçı mürəkkəb təşbeh və məcazlarsa, ən çox bədii sifət və epitetlərə üstünlük verir. Epitet Süleyman Vəliyevin qələmində obrazlara, qəhrəmana, hadisələrə münasibəti ifadə edən ən sərrast vasitə olub, gen-bol işlənilir: “Həmin kənddə Qulu adlı bir kişi yaşayırdı. O *ucaboşlu, enlikürəkli, sağlam* bir adamdı. Ona “*Pəhləvan Qulu*” deyirdilər. O cavanlıqda *ikipudluq* daşları *asanlıqla* qaldırıb oynadar, *yaxşı da* gülüşərdi... Qulu *qənaətcil* adamdı. Papiros çəkməz, içki içməzdi. Ailəsi *həmişə çətinlik* çəkərdi... Qulunun *altı uşağı* vardı. Lap *böyük oğlu* İbişin *on üç yaş* *hələ tamam olmamışdı*. *Atası kimi irisümüklü və güclü* bu *qarabuğdayı, qaragöz oğlan, ailəni dolandırmaqda* Quluya kömək edərdi...” [1, s. 8]. “Şor cüllütü” povestinin əvvəlində nağıl dili ilə verilən bu təsvirdə epitetlər nəinki kasıblıq mənzərəsini təsvir etməyə imkan verir, Qulunun və İbişin mərd, dəyanətli, kasıblığa boyun əyməyən, işgüzar zəhmət adamı obrazını yaratmaqda başlıca vasitə olur.

Daha bir misal mənfi obrazın palitrasından: “Şaparinski *lovğalıqla* əlini cibinə salaraq *üzərinə gümüş monoqramlar vurulmuş portmanatını* çıxarıb *zarafatla* dedi: -Alın, ancaq allah xatiri üçün mənə o *andıra qalmış turna ilə* vurmayın...”

Sahibkar *mənalı nəzərlərlə* Biğli ağanı süzərək: - Görürsünüzümü, mən sizin *milli qanunuzu* pozmuram. Siz də *bizim mədənimizin qayda-qanununu* pozmayın...” [1, s.76]. “Biğli ağa” povestindən sahibkarla bu ilk tanışlıqda epitetlər Şaparinskinin kifayət qədər hiyləgərliyini hiss elətdirmək üçün əsas vasitədir. Burda həmçinin “bizim” vurğusu xüsusi mənə çəkisi daşıyır. Əsərdə elə ki “bizim mədənimizin qanunu” pozulur və tətill baş verir, bu halda epitet və məcazlar Şaparinskini tamamilə başqa görkəmdə təqdim edir: “Şaparinski tətillin *belə şəkil alacağı*nı təsvir etməzdi. Evdə *böhranlı hallar* keçirirdi. Gözləri *öldürüləcəyindən qorxan dovşan gözləri* kimi öz *hədəqəsindən çıxmışdı*...” [1, s.116]

Epitet kimi sadə məcazlar, təşbih və bədii müqayisələr də Süleyman Vəliyevin yeri gəldikcə bəhrələndiyi ifadə vasitələridir. Son misalda ölmək qorxusunun “dovşan gözləri” ilə müqayisəsində olduğu kimi. Yaxud: “Cəbi *nadinlikdə çəpişdən geri qalmazdı*...” – “Şor cüllütü” əsərində parlaq uşaq obrazlarından biri – Cəbini onun çəpişi ilə müqayisə bir çizgi ilə xarakteri təqdim etməyin gözəl nümunəsidir. “Daşlı bulaq” romanında Sibirin soyuğunda ağac kəsib evə aparmağa çalısan qəhrəmanın hərəkətləri təfərrüatlı təsvirini tapıb: “...Sonra qardan çıxıb ağacın budağından tutaraq təkrar yuxarı qalxmağa başladı. *Hündür yerə* çıxanda tamamilə gücdən düşdü, elə buradaca qarın üstündə uzandı. Saçı *yamyaşdı*, tər gilələri *buzlanıb münucuq kimi* alnına həkk olmuşdu. Ayaza əvvəl elə gəldi ki, bütün qüvvəsini itirib, daha ayağa qalxa bilməyəcək, *ağacla bərabər* burada yatıb qalacaq, *buza dönəcə*k: “Bu da sənə təbiətlə mübarizə və yaxud dəlilik...” [3, s.506]

Ümumən, Süleyman Vəliyevin bədii üslubunda təfərrüat və təsvir, təfərrüatlı təhkiyə başlıca yer tutur. Yazıçı bədii detal çoxmənalılığından çox, təfərrüat sırasına əhəmiyyət verir. Süleyman

Vəliyev bütün əsərlərində geniş təsvirlər və rəngarəng təfərrüatlara yer verir. Durumların, hadisənin, mərasim və fəaliyyətin, istehsalat və hər hansı proseslərin təfərrüatları yazıçının nəsrinə canlılıq və görümlülük gətirir: “Sahibkar Musanın qonaq otağı çil-çırağban idi. Burada xeyli adam əyləşmişdi. Otağın ortasında böyük bir stol vardı. Onun üstü konfet, noğul, nabat, iydə, ləbləbi, kişmiş, innab və başqa yemişlərlə dolu idi. Vazlarda almalar üst-üstə qalanmışdı. Böyük nimçələrdə şəkərbura və al-əlvan yumurtalar qoyulmuşdu. Xırda nəlbəkilərdə rəngbərəng şamlar yanırdı...” [1, s.51]. “Şor cüllütü” əsərində sahibkarın Novruz süfrəsi belə etnoqrafik zənginliklə təsvir olunur. Və daha sonra başqa təfərrüat sırası buna qarşı qoyulur: “İbişin diqqətini cəlb edən yalnız burada oturan varlı adamlar deyil, həm də Musanın otaqları idi. O, bahalı xalçalarla bəzənmiş bu qəşəng otaqlara baxdıqca, öz balaca, qaranlıq və döşəməsinə yırtıq həsir sərilmiş evlərini xatırlayırdı. Burada nə qədər bolluqdursa, onların evində heç yavan çörəyi də doyunca yemirlər. İbiş bunları müqayisə etdikcə kədərlənirdi...” [1, s.52]

“Mübahisəli şəhər” romanında alman düşərgəsinin təsviri: “Hansı vilayətdə olursa-olsun, düşərgə elə düşərgədir. Onun daş hasarları, tikanlı məftilləri, hündür qüllələri, zəncirli itləri, sərt simalı nəzarətçiləri hər yerdə dustaq üçün zəhlətökücüdür. Ancaq Aslan indi bir anlığa bunları görməməyə çalışdı...” [4, s.40]. Başqa bir yerdə – “Qanadı sınımış quş da uçarmış” əsərində sovet düşərgələrinin təfərrüatları ilə tamamlanır: “İkinci dünya müharibəsi qurtardı. Lakin “əsirlik müsibəti” isə qurtarmırdı. Bizi evə buraxmağa tələsmirdilər. Hamımızı buradan Çelyabinsk şəhərinin Kirov adına sink zavodunda işləməyə göndərdilər. On ay burada fəhləlik etdik. Sink filizini xırdalayıb transformator lenti ilə aşağıya buraxırdıq, o müəyyən yollarla sexlərdə əridilir, xüsusi qəliblərdə soyuduqdan sonra standart sink parçası yaranırdı. Ona “çuşka” deyirdik...” [5, s.39]

Süleyman Vəliyevin yaradıcılıq poetikasına xas ən mühüm ifadə vasitələrindən portret və peyzaşı da göstərmək olar. Hər iki bədii təsvir ünsüründən yazıçı istisnasız olaraq bütün əsərlərində istifadə etmişdir. Süleyman Vəliyev əsərlərində qəhrəman və surətlərin həm daxili xarakterini, həm də zahiri portretini yaratmaqla vəhdətə nail olmağa çalışır. Zahiri portret surətin xasiyyətinə uyğun olub, onu tamamlayır. “Türk qızı” povestində yazıçı süjet və hadisələrdə göstərməzdən qabaq, qəhrəmanın əsərin əvvəlində bir neçə abzasda geniş portretini yaradır. O cümlədən “sevən qız” obrazını zahiri və daxili portretin vəhdətində təqdim edir: “Özünə müasir qızlar kimi qulluq etməyi sevməyən Gülbahar indi bir qədər dəyişmişdi. Əlvan yapon ipəyindən tikdiriyi ən dəyərli paltarını geyib güzgü qarşısında fırlanırdı. Paltar ona çox yaraşırı. Bunu qız sanki indicə, elə bu an duymuşdu. Güzgüdə girdə sifətini, nazik qaşlarını, iri, qonur gözlərini, yanağındakı qara xalı, xoş təbəssümü görcək anladı ki, ardınca “gözəl qızıdır” – deyənlər səhv etmirlər. Bu sözlər nə qədər ürəyəyatan olsa da, bir o qədər də Gülbaharı usandırırı. Məğrur qızın qəlbini yalnız tələbə yoldaşı Tofiq ovlaya bildi. Oğlanın gözəl xasiyyəti, xoş rəftarı, səmimi baxışları onun xoşuna gəlirdi...” [1, s.291-292]

“Qanlı ocaq” romanında əsas mənfi surət Qubermanın portreti zahiri və daxili keyfiyyətlərinin ziddiyyətində təqdim olunur: “Qubernator ortayaşlı, hündürboylu, kök bir kişi idi. Rəngi ağappaqdı. Elə bil sifətinə kirşan çəkmişdi. Üzündə bir tük, bir qırıq da yox idi. Səliqə ilə daranmış şabalıdı saçları vardı. Gözlərinə qızılı sağanaqlı eynək taxmışdı. Baxışlarında kin-küdurətdən əsər-ələmət görünmürdü. Qubernatorun sakit, həlim rəftarı hamıya qərribə təsir bağışlayırdı. O, zahirən amansız adama oxşamırdı. Elə bil onun toyuq başı kəsməyə də ürəyi gəlməzdi. Ancaq fələstinlilər qubernatora: “Yırtıcı polkovnik” adı vermişdilər” [5, s.90]

Süleyman Vəliyev təsvir etdiyi bütün surətlərin portretini cızmağa çalışır. Geniş portretlərlə yanaşı, bir neçə portret çizgiləri ilə də obrazlar yaradır. “Şor cüllütü” povestində Qulunun inqilabçı dostu Vasili epizodik surətdir, amma yığcam portret çizgiləri fəhlə hərəkətinin tipik nümayəndəsini görməyə imkan verir: “Vasili Quludan beş yaş kiçik idi, qırx yaşı bu günlərdə tamam olmuşdu. Ancaq başına o qədər əzab-əziyyət gəlmişdi ki, vaxtından tez qocalmışdı, başının tükü tökülmüş və ağarmışdı. Vasili, əslində, moskvalı idi, ancaq o, doğma vətəninə çox az yaşamışdı, inqilabi hərəkətdə fəal iştirak etdiyindən onu gənc arvadı və iki yaşlı qızı ilə Sibirə sürgün etmişdilər. Orada

arvadı, daha sonra isə qızı xəstələnib ölmüşdü. Sibirdəki dəhşətli günləri indiyə kimi unuda bilmirdi” [1, s.13].

“Bıgılı ağa”da Mustafanın sevdiyi Nina haqqında qısa portret çizgisi sonradan obrazın xarakterinə nüfuz etdikcə daha da dolğunlaşır: “Nina sarışın, bəstəboy, göygöz bir qız idi. Onun 25 yaşı olduğuna baxmayaraq, Mustafa kimi həyatın bütün iztirablarını dadmış və çox yerlər görmüşdü...” [1, s. 85]. “Daşlı bulaq” romanında süpürgəçi surətinin təsvirini yazıçı müdir obrazı qədər vacib bilir: “Druqova arıq, kiçikboylu, gənc bir qadın idi. İlk nəzərdə adama xoş təsir bağışlamırdı. Lakin Annanı yaxından tanıyanlar ona rəğbət bəsləyirdilər. İşçilər arasında elə hörməti vardı ki, elə bil idarə rəisi idi. Çox tələbkardı. Əgər kiminsə papiros kötüyünü yerə atdığını, keçə çəkməsini silmədən içəri girdiyini görsəydi, o dəqiqə irad tutardı. İşində ona qüsurlu tapmaq çətindi...” [3, s.528]. Ümumən, yazıçı obraz yaradıcılığını portretsiz təsvir eləmir. Bütövlükdə Süleyman Vəliyevin yaradıcılığını öz dövrünün insanların portretlər qalereyası kimi nəzərdən keçirmək olar.

Süleyman Vəliyevin ifadə tərzində vacib yer tutan elementlərdən biri də peyzajdır. Yazıçı peyzaja əsərlərində tez-tez müraciət edir, ona əlahiddə deyil, hadisələrin təbii fonu və obrazların əhval-ruhiyyəsinin davamı kimi diqqət yetirir. Bu baxımdan Süleyman Vəliyevin hər bir əsərində hadisələrin tərkib hissəsi kimi onlarla təbiət təsviri nümunəsinə rast gəlmək olar. Bununla belə, insan təbiəti və təbiətin insaniləşdirilməsi münasibətləri üzərində qurulmuş “Daşlı bulaq” romanı xüsusilə seçilir. Sibir torpağının, tayqa meşələrinin birbaşa insanla üz-üzə təsviri əsərin ideya-bədii təsirini müəyyənləşdirən məziyyətlərdəndir.

Ədəbi tənqiddə qeyd edildiyi kimi: “Romanın lap ilk səhifələrində yazıçı oxucularını Sibirin zəngin və mürəkkəb təbiəti ilə tanış edir. Buradakı bədii təsvirlər real və canlıdır. Günəşli Azərbaycan, onun səfali guşələrindən – Abşerondan, Xəzər sahillərindən getmiş iki gənc – Ayaz və Aybəniz üçün bu daimi donmuş torpaq ilk baxışda romantik, qeyri-adi və çovğunlu-tufanlı olsa da, orada yaşamağa alışmaq lazım gəlmişdir. Əlbəttə, yazıçının əsl məqsədi bunu göstərmək deyildi. Hadisələr müasir Sibiri qurub-yaradan insanlar ətrafında cərəyan edir...” [6, s.8]. Bununla belə, o da vurğulanmalıdır ki, müəllif romanda “günəşli Azərbaycan”la “çovğunlu-tufanlı” “donmuş torpaq” arasında kəskin təzadı bədii təsvir vasitəsilə ustalıqla əks etdirə bilməseydi, qəhrəmanlarının həyat mübarizəsi də istənilən effekti doğura bilməzdi.

“Qışın sərt günlərindən biri idi. Şaxta 50 dərəcədən yuxarı idi. Belə havada sovxozda işləməyə icazə verilmir, akt yazılır və fəhlələrə əlli faiz maaş çatır... O, hündür bir yerə qalxıb ətrafı nəzərdən keçirdi. Burada qara şam ağacları gördü, onlar nə çox hündür idi, nə də gövdəli. Belə ağacları kəsmək asan idi. O aşağı enib özündən təxminən üç dəfə hündür olan bir ağaca yaxınlaşdı. Qar ağacın seyrək budaqlarını örtərək, elə qəşəng naxışlar yaratmışdı ki, rəsm ustası qibtə edərdi. Ayaz heyranlıqla ona baxıb öz-özünə dedi: “Təbiətin də əcəb zövqü varmış...” [3, s.505]. Sibirin sərt üzünü göstərməklə yanaşı, peyzaj insan-təbiət münasibətlərinin də məhrəmiyyətinə işıq salır.

Başqa bir lövhədə soyuq Sibir haqqında təsvirlər dolğunlaşır: “Bəziləri deyir ki, “Burada ilin on iki ayı qışıdır, qalanı yaz”. Əlbəttə, onlar ifrata varırlar. Bu donmuş torpağın isti, ürəkaçan yay günləri olur. *Günəş hamının üzünə gülümsəyir, hamını qızdırır.* Sibirililər belə havanın qədir-qiyətini bilir, günlərini xoş keçirməyi bacarırlar. Vitim çayı ilə Daşlı bulaq tayqasına meyvə yığmağa getməyi hamı xoşlayır...” [3, s.547]

“Günəşli”, “günəş” kəlmələri Süleyman Vəliyevin qələmində müstəqim mənə ilə yanaşı, həm də rəmzi detal səciyyəsi daşıyır. Az qala bütün əsərlərindən keçən “günəş”in bolluğu, ya azlığı detalı əsərin ümumi ideya planında insanların xoşbəxtliyi və ya faciəsinin göstəricisi olur. Rəmlər yazıçının üslubunda xüsusi vurğulanmayıb, təsvirlə ahəngdar surətdə verilir. “Günəş” bolluğu Süleyman Vəliyevin mübariz insan obrazlarının iç dünyasını rəmləşdirir.

İlk yaradıcılığına aid olan “Bıgılı ağa” povestində fəhlə hərəkətinin fəalları Mustafa və Bıgılı ağanın tətillik gününə açılan səhəri qaranlıqla işığın mübarizəsi kimi təsvir olunur: “Dan yeri ağarırdı. Gecəni bürüyən qara örtük yavaş-yavaş çəkirdi. *Günəş* hələ özünü göstərməmişdi. Qaşqabaqlı

adam simasını andıran qara buludlar *günəşin çıxacağından* qorxaraq uçub uzaqlarda gözdən itirdi...” [1, s. 93]. Bu kontekstdə 1917-ci ilin baharı da günəşin gəlişi ilə mənalandırılır: “1917-ci ildə mart ayının cümə günü isə sakitdi. Novruz bayramı idi. Bütün canlılar kimi, köhnə ağacların yeni açmış yarpaqları da gülümsəyirdi. *Qızdırıcı günəşin şüası* hər şeyə can verirdi...” [1, s.69].

“Kerç səhəri” povesti əsərin qəhrəmanı Zemfiranın mərmidən yaralanıb, qəfil gözünü açması ilə başlayır: “Zemfira başını qaldırdı, gözlərini güclə açdı. *Günəş gözqamaşdırıcı şüalarla şəfəq saçırdı*. O, əvvəl heç bir şey görmədi. Öz-özünə əmr edirmiş kimi: “Necə olursa-olsun, durmaq lazımdır” – deyə, əllərini yerə dayadı...” [1, s.146] “Düynlər” romanında da istehsalatdakı və insanların həyatındakı kəskin dəyişmələrə uyğun küləkli-buludlu payız peyzajları bir-birini əvəz edir. Əsərin əvvəlində Vasifin doğma yurda qayıdışı günəşli boya ilə təqdim olunur: “Başqa vilayətdən qayıdan adam öz doğma yurdunun qədir-qiymətinə daha çox bilir, xüsusən, soyuq yerdən isti yerə gələn. Bakıda *payız fəslində də günəş adamları qızdırır, xumarlandırır*. Həyətlərdə ağac kölgəsində bir-birlərini qova-qova oynayan uşaqlar istidən tərləyir...” [2, s.274]

Süleyman Vəliyev yaradıcılığında bədii ifadə vasitələrinə süni bədiilik yaratmaq naminə müraciət etmir, əksinə, bu və ya digər bədiilik ünsüründən ideya-mətləbin ifadəsi kimi yararlanır. Buna görə də geniş bəhrələndiyi bədii təsvir vasitələri ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin təbii, publisistik gücündən, ifadə səlisliyindən də eyni dərəcədə istifadə edir. Süleyman Vəliyevin nəsr dili ədəbi dilin gözəlliyinə arxalanır, dialekt və ləhcə “pozuntuları”na yer verməyib, ədəbi-bədii dil normalarını qoruyur.

Azərbaycan yazıçılarının X qurultayında Ulu öndər Heydər Əliyev sovet dönəmində yazıçıların rolu və xidmətlərindən birinin də məhz Azərbaycan dilini qoruyub-saxlamaqdan ibarət olduğunu söyləmişdir. “Bu gün müstəqil bir dövlət kimi ən fəxr etdiyimiz bir də odur ki, bizim gözəl Azərbaycan dilimiz var. Azərbaycan dilinin formalaşmasında, inkişaf etməsində, bugünkü səviyyəyə çatmasında yazıçılarımızın, şairlərimizin, ədəbiyyatşünasların, dilçi alimlərin böyük xidməti var. Bu gün danışdığımız dil 20-ci ildə danışılan dil deyil” [7, s.108] Əminliklə demək olar ki, Süleyman Vəliyevin nəsr dili bu baxımdan ən layiqli örnəklərdən biri sayıla bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Vəliyev S. Seçilmiş əsərləri: İki cildə, 2-ci cild. Bakı: Yazıçı, 1983, 436 s.
2. Vəliyev S. Seçilmiş əsərləri: İki cildə. 1-ci cild. Bakı: Yazıçı, 1983, 518 s.
3. Vəliyev S. Daşlı bulaq. Bakı: Yazıçı, 1987, 688 s.
4. Vəliyev S. Mübahisəli şəhər. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962, 259 s.
5. Vəliyev S. Qanadı sınımış quş da uçarmış. Bakı: Gənclik, 1989, 432 s.
6. Əhmədov C. Fırtınadan doğan qəhrəmanlar // Vəliyev S., Daşlı bulaq, Bakı: Yazıçı, 1987, 688 s.
7. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1997-ci il Azərbaycan Yazıçılarının X Qurultayında nitqi. // Azərbaycan Yazıçılar Birliyi – 75. Bakı, 2009.

РЕЗЮМЕ

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ЯЗЫК И ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ МАСТЕРСТВО В ТВОРЧЕСТВЕ СУЛЕЙМАНА ВЕЛИЕВА

Ширинов Ф.И.

Ключевые слова: борец, объект размышлений, художественный синтаксис, язык действия, диалог, монолог, художественные подробности, портрет, пейзаж, символ

Сулейман Велиев один из выдающихся представителей, обогативший азербайджанскую национальную литературу XX века своими романами повестями, рассказами. В статье отмечается самобытный творческий стиль, художественный язык и средства художественного изображения, присущие Сулейману Велиеву. На многочисленных примерах анализируются изобразительные средства и манера пересказа писателя, сознательно упрощенный синтаксис, техника использования диалогов, монологов, художественных деталей и подробностей портретов, пейзажа, символов.

Показано, что своим стилем, художественным языком и манерой письма писатель выражает в своих произведениях идею и цель, которая воплощается в концепции человека–борца.

SUMMARY
ARTISTIC LANGUAGE AND EXPRESSION SKILLS IN THE CREATION
OF SULEYMAN VALIYEV

Key words: fighting human, subject of thinking, artistic syntax, “action language”, dialogue, monologue, artistic details, portrait, landscape, symbol

Suleyman Valiyev is one of the outstanding representatives of XX century Azerbaijani literature. He has enriched the national literature with his numerous novels, narratives and stories. In the article, Suleyman Valiyev’s specific creative style, usage style of artistic language and means of expression are viewed. The writer’s simple syntax, narrative and descriptive methods, dialogue, monologue, artistic detail and features, portrait, landscape, symbol and other technique of using compositional elements are studied and analyzed on the basis of numerous examples of his works. It is shown that Suleyman Valiyev’s creative style, artistic language and means of expression style were formed according to specific fighting human conception which was realized in his works.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	04.04.2018
	Son variant	25.06.2018

UOT 82-1

MƏMMƏD ASLAN POEZİYASINA XALQ YARADICILIĞI ƏNƏNƏLƏRİNİN TƏSİRİ

İSGƏNDƏROV BALAKIŞI ATAKIŞI oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

sdu.elmixeberler@mail.ru

Açar sözlər: folklor, poeziya, bayatı, gəraylı, aşiq, janr

Keçən əsrin altmışıncı illərində ədəbiyyata gələn bir çox şairlər arasında görkəmli şair və publisist Məmməd Aslanın da imzası tanınmağa başladı. Təbiidir ki, bu da səbəbsiz deyildir. Onun kövrək hiss və duyğularının vəhdətindən doğan, ürəkləri oxşayan səmimi poeziyası öz əlvanlığı baxımından ürəkaçan idi. Çünki şairin böyük bir ilhamla yazmış olduğu söz inciləri öz mənbəyini tükənmək bilməyən xalq ədəbiyyatından alırdı. Azərbaycan xalqının zəngin bədii söz xəzinəsindən məharətlə bəhrələnən şair min bir zəhmət bahasına qurduğu söz “hanasına” bir-birindən çeşidli ilmələr əlavə edərək sələfləri kimi özünəməxsus zəngin bədii irs qoymuşdur. “O sənətkarlar öz yaradıcılığı ilə dünya mədəniyyəti xəzinəsini zənginləşdirmişlər ki, onlar ilk növbədə mənsub olduğu xalqın həyatını, mənəviyyatını, ideallarını yüksək poetik şəkildə ifadə etmişlər. Deməli, milli olmayan, yaradıcılığının bütün tellərilə öz xalqına bağlanmayan sənətkar heç bir zaman xalqı ola bilməz. Bu cəhətdən sənətkar üçün ən mühüm, ən birinci xüsusiyyət xalqın arzularını, düşüncələrini, ideallarını, psixologiyasını öyrənməkdir” [3, s. 221]. Şübhəsiz ki, hər bir insanın dünyagörüşünün formalaşmasında xalq ədəbiyyatının rolu danılmazdır. Xüsusilə də yaradıcı insanların həyatında folklorla münasibət və ondan yararlanmaq önəmli yer tutur. Məhz bu baxımdan xalq yaradıcılığına bağlı sənətkar kimi, Məmməd Aslan hər zaman müasirdir. Bu da onunla izah olunur ki, şair xalq poeziyasının təkrarsız nümunələrini yaradıcılığında yaşadan istedadlı sənətkar kimi, hər şeydən əvvəl, öz bədii yaradıcılığında mənsub olduğu xalqın məişət həyatını, bu gündən doğan gələcəyini, eyni zamanda təbiət və cəmiət haqqında düşüncələrinin bədii mənzərəsini əks etdirmişdir. Xalq ruhuna yaxın olan sənətkarın ilk yaradıcılıq nümunələrindən başlayaraq, uşaqlar üçün vaxtı ilə qələmə aldığı dörd-, beş- və altıhecalı tapmaca-şeyrlərini göstərə bilərik.

Kəsik başdı,

Aşmı? Aşdı! (4 hecalı)

Nə bir sevinər,

Nə bir gülər. (5hecalı)

Çox soyuqdu,

Dadı yoxdu.

Qar oldu, yaşar,

Gün çıxdı, ölər. [1, s.274].

Azərbaycan xalqının bədii yaradıcılıq təfəkkürünün təməl daşlarından sayılan xalq şeirimizin, demək olar ki, əksər ölçülərində qələmini sınayan Məmməd Aslan öz yaradıcılığında yeddihecalı şeirimizin geniş yayılmış janrlarından biri olan bayatıya da geniş yer vermişdir. Müəllifin qələmə aldığı “Güləbird bayatıları”na diqqət yetirək;

Bülbüləm, gülə bir də,

Ün saldım Güləbirdə.

Bəlkə, Aşiq oyana-

Cinaslar gülə bir də.

Ərzini yara qandır,

Yar şahın, yar ağandır,

Kirpiyin nişan aldı,

Sinəmdə yara qandır.

Zər köynəyin narıncı.

Köynək inci, nar inci,

Nə yumşalmaz daş oldun,

Qaldım sənə zarıncı [2, s.47-48].

Adətən, bayatı qoşmaq (söyləmək) bəzən onu dinləyənlərə çox asan gəlir. Lakin bu heç də belə deyildir. Bayatı qoşmaq sadəcə sözü sözə calamaq deyildir. Bu yaradıcılıq prosesində son sözü istedad deyir. Eyni ilə şairin bayatılarında olduğu kimi. Xalq dilinin incəliklərinə dərinləndən bələd olan Məmməd Aslan bayatılarında xalq dilinin dərin qatlarına enərək bənzərsiz cinas sistemi yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Belə ki, şair bayatının birinci bəndində işlətdiyi “gül” sözünü sinonim kimi götürərək, “gülə bir də”, “Gülbirdə” və “gülə bir də” kimi müxtəlif mənə çalarlarında işlətmişdir.

Bayatılar Azərbaycan şifahi xalq şeirinin qədim janırlarından hesab olunur. Bu janr, əsasən, sadə və oynaq heca vəznində olub, dərin fəlsəfi məzmunla malik olur. Xalq ədəbiyyatının böyük bir hissəsini təşkil edən lirik poeziyada bayatıların özünəməxsus yeri vardır. Qeyd edək ki, bayatının onun lirik şeirimizin digər janrlarından fərqləndirən son dərəcə üstün xüsusiyyəti vardır; birincisi, onun formaca sadə, məzmunca geniş və əhatəli olması ilə bağlıdır. İkincisi, bu janr xalq dilindən incəliklə seçilərək, yüksək poetikliyi ilə fərqlənən söz düzümünə malik olduğundan tez əzbərlənir və yadda qalır. Bildiyimiz kimi, bayatılarımızda insanın daxili aləmi ötəri bir hiss kimi verilmir. Hər bir bayatıda dərin bəşəri hiss, yüksək şeiriyət, təbiət gözəlliyi ilə insanın mənəvi aləmi vəhdətdə verilir. Bayatılarda mücərrəd dünya, ilahi məhəbbət anlayışı yox dərəcəsidir. Son dərəcə sadə, yığcam, az sözlə dərin poetik mənə ifadə etmək bayatılara xas əsas xüsusiyyətlərdir. Bəzən bu dörd misrada kitablara sığmayan ağıl və hiss qarşısında adam heyran qalır. Minilliklər ərzində bayatı şifahi yaddaşdan yazılı ədəbiyyata keçərək, bu gün də işlənməkdədir. Necə ki, bir zamanlar kövrək qəlbli, həssas ürəkli böyük şair Məmməd Aslan da bu əvəzsiz xalq şeirinin təkrarolunmaz nümunələrini yaradıb.

Qeyd edək ki, şairin yeddihecalı şeirləri, on bir hecada yazdığı qoşmalarından istər yüksək poetikliyi, istərsə də dil zənginliyi baxımından heç də geridə qalmır. Şairin yeddi hecalı şeirlərindən bir nümunəyə diqqət yetirək:

*Dağlar marala qalmaz.
Dağda maral nə gəzir?!
“Günü keçmiş qocadı”-
Dağda o hal nə gəzir?*

*Qayğıları dağıla,
Dağ qayıdıb dağ ola!
Maral, cüyür yığıla...
Bu cah- cəlal nə gəzir?!*

*Dağ kəlləri qayada.
Hanı, dağı oyada?
Gözlə, maral qayıda...
Ömrə macal nə gəzir? [1, s.183].*

Şairin xalq poeziyasına vurğunluğu ozan-aşıq sənətimizi ləyaqətlə təmsil edən Kəlbəcər ədəbi mühitində dünyaya göz açmasından irəli gəlirdi. Hələ gənc yaşlarında ustad aşuqların və tanınmış el şairlərinin iştirak etdiyi ağır el yığnaqlarında aşuq məclislərində iştirak edirdi. Xalqın sevimlisinə çevrilmiş aşuqların klassik saz havaları üstündə oxuduqları nəğmələr sadə, lakin çox koloritli və obrazlı danışıq dili ilə söylədikləri ustadnamələr, dastanlar, nağıl və əfsanələr fitrətən gözüaçıq, yüksək duyumlu yeniyetmə Məmmədin diqqətini çəkməyə bilməzdi. Odur ki, söylənilən faktlara əsasən, deyə bilərik ki, şair Məmməd Aslanın poetik yaradıcılığı min illik tarixə malik ozan-aşıq sənətimizin qədim və həmişəyaşar ənənələrinə söykənir. Məlumdur ki, Kəlbəcər aşuqlığı Azərbaycan aşuq sənətində “genetik baza” rolunu oynayan Göyçə aşuq mühiti ilə sıx bağlı idi. Bu yaxınlıq təkcə tarixi-coğrafi baxımdan deyil, eyni zamanda adı gedən bölgə aşuqları arasında mütamadi olaraq sənət mübadiləsi baş verirdi. Məsələn, ağıdabanlı Aşıq Qurbanla Aşıq Ələsgər arasında olan şəxsi dostluq və sənət əlaqələri buna misal ola bilər. Nağıllı, dastanlı saz-söz məclislərinə könül bağlayaraq böyüyən gənc Məmməd ustad aşuqların söylədikləri dərin mənalı ustadnamələrindəki mənəvi-əxlaqi dəyərlərə sahib çıxdıqca, ilahi sözün sehrinə düşürdü. Ələsgər sənətinin və sözünün uralığına sığınan Məmməd Aslan vaxtilə bu əlçatmazlığa öz münasibətini bu cür ifadə etmişdir. “...klassik poeziyamızda Füzuli, şifahi poeziyamızda Aşıq Ələsgər mənim üçün ideal zirvələrdir. Bu uralığa qızıl nərdivan salıblar, amma bu nərdivan təkcə özlərinə görünüb. Onun pillələrinə başqalarının ayağı üzükə bilməz! Bu iki heyrət olmasaydı, bəlkə çoxdan şair olardım.” Şairin Dədə Ələsgərə həsr etdiyi “Heyrət” şeirində göstərilən fikirlər bunu təsdiq edir:

*Sözlərinin sazı məndə,
Gül- gül açan yazı məndə!
Cizginərəm cazibəndə,
Varlığuma hopubsanmış.*

*Haçan səni içsəm, nuram,
Sən ki, varsan, demək varam!
Dağa çıxdım, daxma quram,
Gördüm, qala yapıbsanmış [1, s.35].*

Göründüyü kimi, Kəlbəcər ədəbi mühitində Dədə Qorqud yadigarı olan ana sazımızı sevməmək mümkünsüzdür. Məmməd Aslan bu şeir ilə Dədə Ələsgərin təkrarsız və əbədiyaşar sənət dünyasına yaxından bələd olduğunu sübut etmirmi? Qeyd edək ki, Azərbaycan xalq şeirinin şəkilləri içərisində xüsusi yer tutan gəraylı şeir şəkli çağdaş poeziyamızda geniş şəkildə işlənəkdədir. Təsadüfi deyildir ki, gəraylı şeiri səkkizhecalı olub, özünün yüksək poetikliyi ilə seçilən, axıcı, sadə və oynaq şeir olduğundan, qeyd edək ki, Azərbaycan xalq şeirində qoşma ilə yanaşı, ən çox işlənən şeir şəkli gəraylıdır. Heca ölçüsünə görə bu şeir şəklinə səkkizlik də deyilir. Adətən, gəraylı şeir şəkli oynaq, axıcı və ritmli olduğundan asan əzbərlənir, yadda qalır. Belə ki, aşıqlar, el şairləri, demək olar ki, bütün mövzularda tarixən gəraylı şeiri üstündə bəstələnmiş saz havalarından “Gəraylı”, “Sallama gəraylı”, “Tərsa gəraylı,” “Mürvəti gəraylı,” və “Mina gəraylı” kimi klassik saz havalarımız mövcuddur. Bu havalar səkkizhecalı şeirin tələb etdiyi ölçülər əsasında ifadə olunur. Fikrimizcə, səkkizlik ölçüsündə ifa olunan saz havaları digər havalarla müqayisədə yaranma tarixi baxımından daha qədimdir. Şairin yuxarıda nümunə verdiyimiz gəraylısına nəzər salarkən Məmməd Aslanın Aşıq Ələsgərin bənzərsiz poetik irsindən yetərincə bəhrələndiyinin şahidi oluruq. Şair gəraylıda sadə, canlı danışiq dilində işlənən ifadələrlə yanaşı, həm də dolğun və mənalı məcazlardan istifadə edərək bədii-sənətkarlıq baxımından mükəmməl bir sənət əsəri yaratmışdır. Şairin bu səpkidə qələmə aldığı bədii-poetik nümunələrin kəmiyyətə çoxluğunu nəzərə alaraq, biz gələcək tədqiqatlarımızda bu mövzuya yenidən qayıdacağıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslan M. Bilməcədi bildiyimiz bu dünya. Şeirlər. Bakı: Yazıçı, 1990, 310 s.
2. Aslan M. Ömrün yarı yaşında. Şeirlər və lirik poema. Bakı: Yazıçı, 1986, 369 s.
3. Əfəndiyev P. Səməd Vurğun və xalq yaradıcılığı. Bakı: Yazıçı, 1992, 123 s.

РЕЗЮМЕ

ВЛИЯНИЕ ТРАДИЦИЙ НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА НА ПОЭЗИЮ МАМЕДА АСЛАНА

(на основе стихотворений Мамеда Аслана)

Искендеров Б.А.

Ключевые слова: фольклор, поэзия, баяты, герайлы, ашуг, жанр

В статье исследуется влияние народной поэзии на творчество Мамеда Аслана. В связи с этим, приводятся конкретные примеры из стихотворений поэта, написанных в форме баяты и герайлы. Эти примеры сопоставляются и анализируются автором статьи.

SUMMARY

IMPACT OF FOLK ART TRADITIONS ON THE POETRY OF MAMMAD ASLAN

Isgandarov B.A.

Key words: folklore, poetry, bayati, gerayli, ashig, genre.

The impact of folk poetry on Mammad Aslan's creation and the way he benefited from it draw attention in the article. In this regard, specific examples are given from poet's poems in form of bayati and gerayli and they have been involved in scientific analysis by making comparisons.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	02.04.2018
	Son variant	25.06.2018

UOT 393.

AĞILARDA ÖLÜMƏ QARŞI ETİRAZ

QULUYEVA ŞEYDA İSA qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Folklorşünaslıq ETL, elmi işçi
sdu.elmihisse@mail.ru*Açar sözlər: folklor, ağı, ölüm, etiraz, bayatı, kədər*

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının növlərindən olan ağılar, oxşamalar, layla və holovlar, sayaçı sözləri bayatı adı altında toplanır. Forma etibarını ilə bunlar bayatılara oxşasalar da, məzmun etibarını ilə onlardan fərqlənir. Ağı çox vaxt bayatı formasında yaradılır; dördmısralı, yeddihecalı olur. Birinci, ikinci və dördüncü misraları həm qafiyə olub, üçüncü misra sərbəst buraxılır. Ağılar yas mərasimində ifa olunur, burada qəm-kədər hissləri üstünlük təşkil edir. Faciəli, sarsıntılı hadisələrlə, əsasən ölümə bağlı söylənir. Məsələn:

*Qardaşdar, ay qardaşdar,
Yağış yağar, qar başdar.
Qardaşsız bacuların,
Yağsın başına daşdar [2, s.385].*

Bəzən ağı vəznə, zəif qafiyəli, oxşama ruhlu misralardan ibarət olur və həlak olanın müəyyən əlamətləri sadalanır.

*Arşın addımlı,
Mina gərdənli,
Enli kürəkli,
Qulac qollu və s.*

Ağılar haqqında körkəmli şəxslər müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Görkəmli yazıçı və dramaturq Ə. Haqverdiyev demişdir: “Qədim Azərbaycanda ölən böyük qəhrəmanlar üçün ağlamaq bir adət idi. Qəhrəman ölən günü camaatı bir yerə toplayırdılar. Bu toplantıya “yuğ” deyərdilər (yuğlama-ağlamaq sözüdür). Toplananlar üçün qonaqlıq düzələrdi, xüsusi dəvət edilmiş “yuğçular” isə iri simli “qopuz” çalıb oynayırdılar. Yuğçu əvvəlcə mərhum qəhrəmanın igidliklərindən danışib onu tərifləyərdi. Sonra isə qəmli havaya keçib şanlı qəhrəman üçün ağı deyərdi. Toplaşanlar da hönkür-hönkür ağlaşdılar” [6, s.417]. Tanınmış folklorşünas K.Vəliyev haqlı olaraq demişdir ki, dünya haqqında ilk sözü layla, son sözü ağı demişdir [10, s.5].

Azərbaycan şifahi xalq şeirinin bir növü olan ağılara bəzən edilər də deyilir.

Yas mərasimlərində əvvəlcə ölən şəxs haqqında, onun kimliyi, peşəsi və şəxsiyyəti barədə informasiyalar məclis iştirakçılarına ölən şəxsin yaxın adamları tərəfindən nəsrə çatdırılır. Sonra hüsrə gələn yaxın qohumlar həmin şəxsə uyğun ağılarla mərasimi davam etdirirlər.

Üz cırmaq, saç yolmaq, saç kəsib cənazədən asmaq, vay-şivən qoparmaq kimi adətlər olmuşdur ki, ağılarda bunların bu gün az da olsa, izlərinə rast gəlirik. Məsələn:

*Ana olsa, ağlardı,
Bacı sinə dağlardı.
Kəsərdi saç birçəyin,
Cənazəyə bağlardı [5, s.87].*

Ağılarda emosional çalarlar güclüdür. O, ağıdan daha çox hissə təsir göstərmək məqsədini güdür. Ağı deyən hissiyatını itirir, fəryad edir. Cavan ikən və ya gözlənilmədən həlak olan insanlara deyilən ağılar daha təsirli olur. Məsələn:

*Qapına daş qoymuşam,
Üstünə baş qoymuşam.
Gözümdən axan qandı,
Adını yaş qoymuşam [9, s.92].*

Verilən nümunədə artıq dərdin çoxluğu, dözülməməzliyi, əlacsızlığı öz əksini tapır.

Ağılarda konkretlik və ünvanlılıq, haqqında söhbət gedən şəxsiyyətin müəyyən səciyyəsi, portret cizgiləri də verilir. Bu mənada hər bir ağı müəyyən portret yaratma faciənin təfərrüatını açma ünsürləri ilə zəngindir. Məsələn:

*Dağdan endi bir quzu,
Ayaqları qırmızı,
Ellər, gəlin ağlayaq,
Bu oğulsuz-qızsızı [9, s.88].*

*Böyük dam bucağında,
Od yanar ocağında.
Burda bir gəlin ölüb,
Qundağı qucağında [9, s.92].*

Birinci ağının axırını iki sətiri gözlərimiz qarşısında sonsuz bir ailənin (atanın və ananın) tənha bir üzvünü canlandırır. Odur ki, bu ailəni artıq bütün el ağlayıb yola salır. İkinci ağıda isə yeni qurulan bir ailədə faciə baş verib. Südəmər, dilsiz bir körpə anasız qalıb. Belə ağıları düzüb qoşanlar real faktlara əsaslanır və ölümə qarşı üsyan edərək dərini azaltmağa, bununla, yəni ağılarla ovunmağa çalışmışlar.

Ağıların əsas mövzusu ölümdür, insanların bu dünyanı tərk etməsidir. Ölüm isə haqdır, qaçılmazdır. Amma bizə elə gəlir ki, həmişə vaxtsızdır. Ölüm yaxınlarımızın, ailə üzvlərimizin itkisidir. Odur ki, onun gəlişini qəbul edə bilmirik. Ölümə həmişə etiraz var. Bu mövzu öz əksini ağılarda da tapmışdır.

Xalqın etiqadına görə xeyirlə şər qarşıdır. Toy-düyünlü günlər olduğu kimi, yaşlı, ağıllı aylar, illər də var. Bütün əsrlər boyu Azərbaycan qadını şən, oynaq bayatı dediyi kimi, sinəsinə çalın-çarpaz dağlar çəkildə ağı deməyi də bacarır.

Apardığımız araşdırmalarda ağılarda çox vaxt, fani, vəfasız dünya kəlmələrinə rast gəlirik. İnsan nə qədər çox yaşasa da, bu dünyadan əlini üzmək istəmir, ona verilən ömrün necə tez gəlib keçdiyini düşünür. Heç vaxt mümkün olmayan əbədi ömür arzulayır. Dədə Qorqud demişkən:

*Hanı dediyin bəy ərənlər,
Dünya mənimdir deyənlər?
Əcəl gəldi, yer gizlədi,
Fani dünya kimə qaldı?
Gəlimli-gedimli dünya,
Son ucu ölümlü dünya! [8, s.224].*

Bəli, nə qədər xoş günlər görsək də, son ucu ölüm, axırı ayrılıq olan bu fani dünyadan hamı narazıdır. Bu fikirlər ağılarda da öz əksini tapmışdır. Məsələn:

*Bir vecsiz daşdı dünya,
Çürük ağacdı dünya,
Kimə deyim dərdimi,
Tamam qan-yaşdı dünya [5, s.100].*

*Dağlar başı qar imiş,
Qardan bir anbar imiş,
Dadlı, şirin dünyanın
Sonu zəhrimar imiş [5, s.125].*

Ağıların mövzuları müxtəlifdir. Çoxu ana, ata, bala, bacı, qardaş, vətən-yurd itkisi ilə bağlı yaranmışdır. Bu itkilərlə də, ailədə hansı vəziyyətin yaranması gözlərimiz qarşısında canlanır.

*Şah dağının qarı var,
Çölə çıxma, yağı var.
Mənə yaxın gəlməyin,
Məndə oğul dağı var [2, s.385].*

Bu ağıda övladını itirən ata-ananın psixi və mənəvi iztirablarını görürük. Onlar tənhalığa çəkilib dərdləri ilə baş-başa qalmaq istəyirlər. Dörd sətirlik kiçik bir el deyimində xalq istər hadisənin cərəyan etdiyi yer, istərsə də ata və qardaş dağının nə qədər ağır olduğunu bir daha vurğulayır.

*Hər yanı alıb yağı,
Tutublar solu-sağı.
Ata dağının üstə
Çəkilib qardaş dağı [5, s.176].*

Aşağıdakı ağılarda isə ana, bacı itkisi öz əksini tapır.

*Bacının bacı dərdi,
Yoxdu əlacı-dərdi.
Getdi şirin söhbəti
Qaldı bir acı dərdi [5, s.98].*

Digər bir bayatıda isə uzaq yerdən yurduna qayıdıb ata-ana və bacısını görməyən bir insanın fəryadı duyulur. Elə bil ki, biz o fəryadı, o səsi duyuruq.

*Bulaq başı yasəmən,
Endim gəldim səsə mən.*

*Nə ana tapdım, nə bacı,
Səsim qatım səsə mən [7, s.141].*

Ağılarda qəriblik mövzusu da mühüm yer tutur. Yəni eldən, obadan ayrı qərib bir eldə, qərib bir məkanda yaşamaq, ölmək, dəfn olunmaq da bir faciədir. Azərbaycanlılar qəribliyi istəməsə də, ancaq tale, qismət, qədər bəzən onu məcbur edib qəribliyə də sala bilir.

*Mən aşığı simlər ağlar, Eləmi, lala yalqız,
Yaramda simlər ağlar. Gül yalqız, lala yalqız.
Yerlini qohum-qardaş, Qürbətdə can vermərəm,
Qəribi kimlər ağlar [5, s.24] Cinazam qalar yalqlz [3, s.678]*

Göstərilən ağılarda müxtəlif səbəblərdən həmişə vətəmindən, el-obasından ayrı düşən qərib ölüm ayağında da narahatdır. Sanki cənəzasinin yalqız qalacağından qorxur. Öz vətəmində, doğma torpağında, əzizlərinin ata-babasının, qohum əqrabasının yanında dəfn olunmaq istəyir. Amma ölümün insanı harada haqlaması məlum deyil.

Eyni zamanda ağılarda fələk, əcəl, əzrayıl kəlmələri də tez-tez təkrarlanır. El deyimini ipə-sapa düzüb qoşanlar ölümün səbəbini bunlardamı axtarırdılar? Yoxsa, bu anlayışlar qafiyə xatirənəmi söylənilir?

Çərxi-fələk yaxşı işləri pozub darmadağın edən, xoşbəxtliyi məhv edən bir qüvvə kimi təsəvvür edilir. Sanki hər şey onun əlindədir. Nümunələrə müraciət edək:

*Fələk döydü daş ilə,
Gözüm doldu yaş ilə
Tanrı da bir demədi,
Yavaş vur, yavaş elə [4, s.166].*

Deməli, o, Tanrının dediklərini yerinə yetirən bir qüvvədir. Fələyin eləmək istədiyinin qarşısını heçnə ala bilməz. Məsələn:

*Mən aşığı, qar qamışa,
Tikilmiş qar qamışa,
Yüz min təbib neyləsin,
Bir fələk qarğımışa [4, s.171].*

Bir qayda olaraq deyirlər ki, əcəl ömrün son günü gəlir. El arasında bununla bağlı “Sanlı günü tamam oldu” və yaxud “Ona verilən ömür bura qədər imiş” kimi ifadələr işlədilir. Yəni ölümə qarşı nə qədər etiraz etsək də axırda onunla razılaşıyıq. Əcəl sözü də ağılarda tez-tez təkrar olunur.

*Mən aşiqəm, yasa bax,
Matəmə bax, yasa bax.
Əcələ borclu canım,
Ya bu gündür, ya sabah [5, s.21].*

Əzrayıl isə konkret ölüm üçün can almağa gələn mifoloji varlıq kimi düşüncəmizdə var.

*Əziziyəm, beş düyün,
Sinəmdə on beş düyün.
Əzrayıl, gəl işin gör
Çatdı vədə, keçdi gün [5, s.52].*

Çox vaxt ağıları düzüb qoşanlar da sanki Əzrayıla yalvarırlar, ondan möhlət diləyirlər. Bu haqda bir ananın dilindən körpə uşağını böyütmək üçün söylənilən bir ağı diqqətəlayiqdir.

*Eləmi, eşikdədi,
Durubdu keşikdədi.
Əzrayıl aman verə,
Körpəcəm beşikdədi [5, s.35].*

Ağılarda yas mərasiminin geyimlərinə də müəyyən işarələr var. Qara geyinmək, başa qara bağlamaq artıq öz ifadəsini ağılarda da tapmışdır. Qara-kədər, hüzn, ayrılıq, dərd və ələm simvolikasını kimi təəcəssüm olunur. Məsələn:

*Əzizim Qarabağlar,
Ağ bağlar, qara bağlar,
Balası nakam ölən,
Başına qara bağlar [9, s.92].*

Əslində, qara paltar dərd deyilən möhnəti nə azaldır, nə də artırır. Sadəcə onu əbədləşdirir, hasar çəkib saxlayır ki, başqa rəng bu dərd, ələm deyilən məmləkətə girə bilməsin. Ağıları təkcə ölümlə bağlamaq

olmaz. Yurd-yuvasından ayrı düşən qaçqın və köçkünlərin də sinəsində ağılar göyərir. Bu yurd həsrətinin, yurd sevgisinin ağısıdır. Haqsızlığa qarşı etirazdır:

*Eləmi, didən gənə,
Yaxanı didən gənə.
Bunnan çox zülüm olmaz,
Yurdunnan didərginə.*

Ağılar bu gün də yaranır. Ancaq onların xalq arasında yayılmasında ağıçıların da rolu var. Yəni bu ağıçılar xalqımızın əsrlər boyu davam edən bir adətini yaşatmaqla bərabər, onların da nəsil-dən-nəslə ötürülməsinə şərait yaradırlar. Ağıları soyləyən professional ifaçılar var ki, onlara ağıçı deyilir. Ən qədim dövrlərdə türk xalqları arasında ağıçılıq ənənəsi geniş yayılmışdır. Misir və Yunan mədəniyyətində də buna təsadüf edilir. Ağıçılar hər konkret faciəvi təsadüf üçün yeni ağı nümunəsi yaradır, yaxud mövcud ağıları həmin təsadüfə uyğunlaşdırır. Qoşulmuş ağıların ifası da onların üzərinə düşür, buna görə də əsasən qadınlar arasından çıxan ağıçılar bədii təxəyyülü, poetik istedadı ifaçılıq mədəniyyəti ilə birləşdirilir. Hal-hazırda Azərbaycanın hər bir guşəsində yas mərasimlərində ağıçılara təsadüf edilir.

Azərbaycanın görkəmli folklorşünas alimi Əmin Abid belə bir qənaətə gəlmişdir ki, bayatların (ağı, layla və oxşama) yaradıcıları qadınlardır. Belə ki, bayatların çoxu onların dilindən söylənilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. Borçalı folkloru. Bakı: Azərənəşr, 1996, 260 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. X kitab. İrəvan çuxuru folkloru. Bakı: Səda, 2004, 472 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. III kitab. Göyçə folkloru. Bakı: Səda, 2000, 768 s.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası: XV cild. Dərələyəz folkloru. Bakı: Səda, 2006, 483 s.
5. Bayatılar. Bakı: Yazıçı, 1985, 199 s.
6. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II c. Bakı: Azərənəşr, 1971, 489 s.
7. Qəhrəman İ. Laçın folkloru. Bakı: Adiloğlu, 2009, 256 s.
8. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
9. Şərur folkloru. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 252 s.
10. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1988, 280 s.

РЕЗЮМЕ

ПРОТЕСТ ПРОТИВ СМЕРТИ В АГЫ (ПРИЧИТАНИЯХ)

Гулыева Ш.И.

Ключевые слова: фольклор, смерть, протест, баяты, печаль

В статье были проведены исследования агылар (причитаний) собранных из разных источников. В то же время, в очень немногих исследованных причитаниях в центре внимания были протесты против смерти. Т.е., в любом случае смерть не воспринимается, всегда безвременна, однако неизбежна. В основном, исполняемые в траурных церемониях огшама, лайла, голавар, саячы объединяются под названиями баяты.

SUMMARY

PROTEST AGAINST DEATH IN AGHI

Guluyeva Sh.I.

Key words: folklore, aghi, death, protest, bayati, sorrow

A research had been conducted over the aghi which has been gathered from various studies. (Aghi is a kind of saying which is realized during a funeral). The protest against death has been in the centre of attention in less studied lamentations. So at any cases death is unacceptable, always untimely but unavoidable. The kinds of sayings like oxshatma, layla, holavar, sayachi which are mainly executed in a funeral had been gathered under the name of Bayati.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	01.05.2018
	Son variant	25.06.2018

UOT 165

QLOBALLAŞAN ŞÜUR VƏ ELMİ TƏFƏKKÜR**MƏDƏDZADƏ KÖNÜL MAHİR qızı.***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent**sdu.elmixeberler@mail.ru**Açar sözlər: qloballaşma, qlobal şüur, təfəkkür, məntiqi idrak, zəka.*

Bu gün hadisə və proseslərin dünyəvi xarakteri daha geniş vüsət almışdır. XX əsrin son dövrlərində ümumdünya miqyaslı siyasi sosial-iqtisadi, elmi-texniki problemlərin artması insanları düşündürməyə bilməzdi. Eləcə də müharibə və sülh, ekologiya, yanacaq – xammal, enerji, demoqrafiya, ərzaq, aclıq və digər problemlərin artması daha geniş müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Ona görə də qanunauyğun olaraq belə ümumi xarakterli problemləri əks etdirən yeni ifadələr, kateqoriyalar, anlayışlar da yaranır – meydana gəlir. Belə kateqoriyalardan biri də “qloballaşma”dır. Bu prosesin, qeyd etdiyimiz kimi, uzun bir dövrün məhsulu olmasına baxmayaraq, qloballaşma anlayışı ilk dəfə 1967-ci ildə işlədilmişdir. Bütün hallarda “coxəhatəli” bir anlayış kimi dövriyyəyə daxil olan bu kateqoriya son dövrlərdə müzakirə obyektinə çevrilmişdir.

Qloballaşma dünyanın eynimənşəli olması deməkdir. Vahid prinsipə əsaslanan həyat tərz, dəyərlərə vahid bağlılıq, vahid adət-ənənəyə, əxlaq normalarına riayət edilməsi, hər şeyin ümumiləşdirilməsinə cəhd göstərilməsi nəzərdə tutulur. Qloballaşma qarşılıqlı əlaqə və asılılığın artması deməkdir.

Yaxın vaxtlaradək bu sahədə “beynəlmilləşmə” anlayışından istifadə edilirdi. Qloballaşma prosesinin bütün tərəflərini ümumiləşdirməklə aydın olur ki, o, üç formada və yaxud üç istiqamətdə təzahür edir: iqtisadi, siyasi, mədəni [2, s.384].

Sosial sahədə bəşəriyyət insanların qlobal birliyinə çevrilmişdir. Ümumdünya tarixindən bizə məlumdur ki, insanların tarixi birliyinin müxtəlif formaları olmuşdur. Bu tarixi birliyin ən yüksək forması millət anlayışında ifadə olunur. İnsanların birliyinin bütün tarixi formaları daha çox sosial əlamətlər zəminində ayrılmağa, fərqlənməyə əsaslanıb. Qlobal birlik bütün millətlər, xalqlar arasında bəşəriyyətin gələcəyi problemlərinin həllinə yönəlmiş münasibətləri, səyləri birləşdirir. Bununla bərabər, müasir dövrümüzdə biz sosial münasibətlərdə qarşılıqlı müşahidə edirik. Dövrümüzdə bir sosiallıq möhkəmlənir, digəri tarix sahəsindən gedir, sosial ziddiyyətlərin bir qismi, məsələn, sinfi ziddiyyətlər yumşalır, digərləri, məsələn, milli etnos ziddiyyətləri güclənir, kəskinləşir.

Ölkələr arasındakı siyasi, milli dövlət əlaqələri genişlənmişdir. Nəticədə, ölkələr, xalqlar, millətlər bir-birinə daha yaxınlaşmış, onların arasında iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni əlaqələr güclənmişdir. Bir tərəfdən ictimai münasibətlər insan zəkasının nailiyyətləri ilə dünya birliyinin ümumi uğurlarına çevrilir. İnkişaf edən ictimai münasibətlər zəminində bütün bəşəriyyət vahid sosial tamlıq olur. Digər tərəfdən, müxtəlif konfliktlər, ziddiyyətlər də qloballaşma meylinə məruz qalır. Ölkələr, dövlətlərarası ziddiyyətlər, regionlarda yaranan konfliktlər, qlobal xarakter alır. Buradan da neqativ qlobal problemlər yaranır.

XX əsrin ikinci yarısında dünyada yaranmış partlayışa səbəb ola biləcək təhlükəni hamıdan əvvəl görkəmli alimlər dərk etmişlər. Məşhur fizik Jolio – Kyuri ingilis filosofu və ictimai xadim Bertan Rasselə 31 yanvar 1955-ci ildə məktubda müraciət etmişdir. Məktubun əsas məzmunu bəşəriyyəti təhlükə altına alan «Nüvə katastrofu»nun qarşısını almaq üçün elm xadimlərinin birləşib bu mövzuda müraciət qəbul etməsindən ibarət olmuşdur. B.Rassel 9 iyul 1955-ci ildə mətbuat konfransında görkəmli dünya alimlərinin imza etdiyi manifesti oxudu. Həmin manifestdə kütləvi

qırğın silahının hazırlanması nəticəsində bütün bəşəriyyətin məhvinə səbəb ola biləcək faciəli situasiyanın yarandığı xüsusi qeyd olunurdu. Manifestdə deyilir ki, biz insan olaraq bütün insanlara müraciət edirik. Hər şeyi yaddan çıxarın, ancaq özünüzün insan varlığı olduğunuzu unutmayın. Sənəddə deyilir: «Nəzərdə bu faktı saxlayın ki, gələcəkdə baş verə biləcək dünya müharibəsində nüvə silahından, şübhəsiz ki, istifadə olunacaq və bu silah bəşəriyyətin mövcudluğunu təhlükə altına alır, biz dünya hökumətlərini siyasətin məqsədinin dünya müharibəsi ilə davam etdirilməməsini açıq bəyan etməyə, öz aralarındakı narazılıqları həll etmək üçün sülh vasitələri axtarmağa çağırırıq». Qlobal şüur bəşəriyyətin həyat fəaliyyətini ifadə edir.

Müasir dünyada ictimai fikirdə qlobal problemlərin həlli və sivilisasiyanın qorunması üçün biri-birini tamamlayan iki rəy mövcuddur. İlk dövrlərdə formalaşan rəyə görə, müasir qlobal problemlərin həllinin əsas vasitəsi istehsalın yüksəlişini məhdudlaşdırmaq, əhali artımının qarşısını almaq olmuşdursa, sonrakı dövrdə elmi-texniki, texnokratizm daha çox sosial-etik təkliflərlə tamamlanmışdır. Sosial-etik təkliflər bütün cəmiyyətə, eləcə də hər bir fərdə müraciət olaraq ünvanlanmış, yəni bütün fikirlər, təkliflər insanın özünün və şüurunun dəyişdirilməsinə yönəlmişdir. İlk növbədə, insanın əxlaqının, təhsilinin dəyişdirilməsinə bu əsasda (bu zəmində) digər dəyişikliklərə nail olmaqla, dünya inkişafının problemlərini həll etməyin mümkün olması ideyası irəli sürülmüşdür.

Bu təkliflər onunla əlaqədardır ki, müasir elmi-texniki sivilisasiya özündə mühüm bir ziddiyyəti saxlayır.

Elmi-texniki inqilabın yarandığı və kəskinləşdiyi zamanda dünya hadisələrinin inkişafı istehsalın və mədəniyyətin yüksəlişi insana və onun fəaliyyətinə, şüuruna, özünüdərkinə, iradəsinə və əxlaqi keyfiyyətlərinə yeni tələblər irəli sürür, bu halda humanizm yeni keyfiyyətlərlə zənginləşir, insanın və bütün bəşəriyyətin həyat fəaliyyətinin və onun gələcəyinə yanaşmasının yeni formalarını yaradır.

Artıq humanizm tək insanın insan tərəfindən istismarının qarşısının alınması kimi başa düşülür (abstrakt olaraq insanın azad olması). Fərdi insan həyatının mənası ümumi sosial ideyalar və fəaliyyətlə çox sıx əlaqədədir (bağlıdır). Bu sonuncular isə ümumdünya və cəmiyyət tarixi ilə müəyyən olunur. İnsan da bu müəyyənlikdə yaşayır, bəşəriyyət bütöv halda onun təyinatıdır, Yer və kainat üçün məsuliyyət daşıyır.

Təfəkkür prosesinə maraq göstərən hər bir adamın rastlaşdığı ilk sual insanın idrakı fəaliyyətinin mahiyyəti ilə bağlıdır. Sovet dövrünün fəlsəfəsi ensiklopediyalarında təfəkkür kateqoriyasının mükəmməl tərifləri verilir. Belə təriflərin birində deyilir: «Təfəkkür – obyektiv reallığın ən yüksək inkişaf forması, cisim və hadisələrin əlaqə və münasibətlərinin subyekt tərəfindən məqsədyönlü, bilavasitə və ümimiləşmiş idraki hadisə və fəaliyyətlərin proqnozlaşdırılması gedişində yeni ideyaların yaradılmasıdır» [1, s.391].

Təfəkkürə, şüura və bütövlükdə psixika probleminə çoxsaylı məqalə, kitab və monoqrafiyalar həsr olunmuşdur. Bu tədqiqatların əksəriyyəti fiziki obyekt olmaq etibarilə insan bədəninin və onun mental obyektini sayılan şüurunun qarşılıqlı təsirinə həsr olunmuşdur. Platon [6, s.7-80] və Dekart [7] insanın bu ipostisiyalarını müstəqil substansiya kimi qəbul edərək şüurun bədənsiz, bədən isə şüursuz mövcud ola bilməsi fikrini qəbul etmişlər. R. Dekartın dərin imanına görə, maddi obyektlər həm məkan, həm zaman daxilində, şüur isə yalnız zaman daxilində mövcud ola bilər. Subyektiv idealist C.Berkli [9] sübut etməyə çalışırdı ki, maddi substansiya ümumiyyətlə mövcud deyil, onun fikrincə, reallıq ideal substansiyadır. Obyektiv idealist və böyük dialektik G. Hegelin «Ruhun fenomenologiyası» kitabından belə bir fikir qırmızı xətlə keçir ki, ümumiyyətlə, maddi ilə ideal arasında heç bir prinsiplial ziddiyyət axtarmaq doğru deyil: fiziki dünya müəyyən tərzdən ruhun surəti, ruh isə öz növbəsində fiziki dünyanın şüurda inikasındır [54].

Yeni dövr fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndələrindən olan B. Spinoza təfəkkürü və fiziki dünyanı vahid metafizik mahiyyətinin (Allah, Təbiət) atributları hesab edirdi [8].

Qeyd edək ki, fəlsəfədə təfəkkür ilə maddi dünyanın qarşılıqlı münasibətinə adları çəkilən fəlsəfi konsepsiyalardan əlavə, daha bir sıra fəlsəfi cərəyanlar da mövcuddur: bixeviorizm, materializm, funksionalizm, fenomenalizm və s.

Məntiqi təfəkkür idrakın yüksək pilləsidir. Hissi idrak və ya canlı seyr ilə müqayisədə məntiqi idrak özünün dörd xüsusiyyəti ilə səciyyələnir: bilavasitə, ümumiləşmiş, abstrakt və rəasional olması məntiqi idrakın özəl xüsusiyyətləridir. Təfəkkürün məntiqi formasından fərqlənən digər bir forması obrazlı təfəkkür haqqında aydın təssəvür yaratmaq məntiqi təfəkkürün yuxarıda sadalanan əlamətlərini qısaca da olsa, nəzərdən keçirək.

Təfəkkür prosesində insan maddi predmetlərin özləri ilə deyil, onların fikri inikası ilə iş görür. Alim öz iş otağını tərk etmədən, öyrəndiyi hadisələri bilavasitə qavramadan da mühüm nəzəri nəticələr əldə edə bilir. Belə ki, maddi dünyanın proses və hadisələrinin fikri obrazları üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlar da elmə məlum olan yoxlanılmış fikirlərin tutuşdurulması da yeni elmi kəşflərə səbəb ola bilir. Ancaq buradan belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, guya dərk edən təfəkkür maddi gerçəkliklə əsla bağlı deyil, bu proses guya xarici aləmin proses və hadisələrindən asılı olmayaraq, alimin başında yaranan fikirlər əsasında həyata keçirilir. Əslində, maddi gerçəkliklə əlaqələnməyən heç bir fikir aktı yoxdur. İnsan beynində təzahür edən hər bir fikir çaları predmet və hadisələrin, onların tərəflərinin, xassə və əlaqələrinin beyində inikasıdır. Bu inikasın adekvat, düzgün olması və yaxud qeyri-dəqiq və hətta yalan, təhrif olunmuş olması isə tamamilə başqa məsələdir. İctimai praktika bizə həqiqəti yalandan, adekvat olanı təhrif olunandan fərqləndirməyə imkan verir.

Məlumdur ki, heyvanlarda da düşüncə qabiliyyəti vardır, lakin heyvan təfəkkürü gerçəkliyi konkret, təkə obrazlar formasında əks etdirir. Buna görə də heyvan təfəkkürü bilavasitə idrak adlanır. Akad. İ. P. Pavlov təfəkkürün bu formasını «Birinci» siqnal sistemi adlandırmışdır. Məlumdur ki, «birinci siqnal sistemi» insana da məxsusdur: insan da konkret, bilavasitə obrazlarla düşünməyi bacarır. Lakin heyvandan fərqli olaraq, insanın birinci siqnal sistemi onun ikinci siqnal sistemi ilə, başqa sözlə, insanın bilavasitə, nəzəri, abstrakt təfəkkürü ilə bağlanır.

İnsan təfəkkürü heyvanın konkret təfəkküründən həm də ümumiləşmiş olması ilə fəqlənir. İnsan cisim və hadisələrin təkə, konkret xassələrindən sərf-nəzər etməklə onların ümumi, mühüm tərəflərini seçib ayırır. Bu isə ona cisimlərin mahiyyətini, inkişaf qanunauyğunluqlarını açmağa imkan verir.

Hər bir cisim sonsuz sayda xassələri, tərəfləri, əlaqələri ilə səciyyələnən sistemdir. İnsan xassələri, əlaqələri birdən-birə, bütövlüklə dərk edə bilmir və buna görə də cisim rəngarəng əlamət və əlaqələri içərisində məhz onu maraqlandıran xassələri seçib götürərək digərlərini cisimdən fikrən sərf-nəzər edir. Məsələnin qoyuluşuna görə cisim rəngarəng xassələrindən yalnız mühüm əhəmiyyətli xassələrin seçib götürülməsi, digər xassələrin ondan sərf-nəzər edilməsi abstraktlaşdırma adlanır.

Abstrakt təfəkkürün mühüm xüsusiyyətlərindən biri də onun ardıcıl, məntiqli, əsaslandırılmış olmasıdır. Bu keyfiyyət hər cür fikri prosesin mahiyyətini təşkil edir.

Təfəkkürün məntiqi strukturu öz ifadəsini onun ümumbəşəri xarakterində tapır. Tərkibinə daxil olduğu söz qıafının hansı dildə səsləndirilməsindən asılı olmayaraq, insanın fikirləri hökmən ümumbəşəri forma kəsb etməlidir. Bunsuz müxtəlif ölkələrin və xalqların adamlarının fikir mübadiləsi və qarşılıqlı anlaşılması mümkünsüz olardı. Məşhur rus fizioloqu İ. M. Seçenov yazırdı ki, bütöu əsrlərdə xalqların, qəbilələrin əqli inkişaf pillələrinin fikri söz obrazı ən sadə formada üçüzlü cümlələrə müncər edilmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, biz qədim insanların yazılı abidələrdə verilmiş fikrini də antik dövrlərə aparıb çıxaran fəlsəfi ənənələrdən çıxış edərək məntiqi təfəkkürün iki səviyyəsini fəqləndirmək olar: dərrakə və zəka.

Dərrakə təfəkkürün birinci pilləsi, bir növ onun çıxış nöqtəsidir. Burada abstraksiyalar üzərində məntiqi əməliyyatlar dəyişməz və məhdud sxemlər, verilmiş şablonlar, birdəfəlik müəyyən edilmiş sərt standartlar çərçivəsində aparılır. Dərrakə insanın ardıcıl və aydın düşünə bilmək

qabiliyyəti, fikirlərini düzgün qurmaq, faktları dəqiq təsvir etmək, onları ciddi surətdə sistemləşdirmək qabiliyyətidir. Burada hadisələrin və onları ifadə edən anlayışların inkişafından, qarşılıqlı əlaqələrindən şüurlu surətdə sərf-nəzər edilərək onlara dayanıqlı və dəyişməz şeylər kimi baxılır.

Yaradıcı təfəkkürün istər ardıcılıq, istərsə də mürəkkəblik və kamillik baxımından ikinci pilləsi zəka təşkil edir. Zəka (dialektik təfəkkür) – rasionel idrakın nisbətən yüksək səviyyəsi olub, təfəkkürün obyektinin daha dərin mahiyyətlərinə enməsinə imkan verir. Zəka dərrakə əsasında yaranır və məntiqi təfəkkürün ümumiləşdirici qabiliyyəti onun timsalında özünün zirvə nöqtəsinə çatır.

Təfəkkürün inkişafı dərrakə və zəkanın qarşılıqlı əlaqəsi və biri-birinə keçidləri prosesidir. Dərrakənin zəkaya keçməsinin ən xarakterik formasını fundamental ideyalar üzərində qərarlaşmış «hazır» biliklər sistemindən kənara çıxması təşkil edirsə, zəkanın dərrakəyə keçməsi, hər şeydən əvvəl, formalaşdırma vasitəsilə qazanılmış bilik sisteminin nisbətən daha dayanıqlı hala keçməsilə bağlıdır.

Professor H.R.İmanov akademik V.İ.Vernadskinin nəzəriyyəsinə əsaslanaraq bu fikri söyləyir ki, insanın təbiəti dəyişdirməsi nəticəsində biosfer keyfiyyətcə qlobal miqyasında dəyişmişdir. Bəşəriyyət bütövlükdə güclü, qüdrətli geoloji qüvvəyə çevrilmişdir. Akademik V.İ.Vernadski cəmiyyət və təbiət münasibətlərində insanın fəaliyyətinin həlledici amil olduğunu söyləmiş və bunu «noosfer» adlandırmışdır.

Artıq «noosfer» materiyanın, mövcudluğunun bütün formalarının inteqrasiyasının ən yüksək mərhələsi kimi başa düşülür. Bu halda insanın dəyişdirici fəaliyyəti təbii və sosial proseslərin elmi əsaslarının başa düşülməsinə və təbiətin inkişafın ümumi qanunlarına uyğunlaşdırılmasına əsaslanmalıdır. Bu «cəmiyyət-təbiət» münasibətlərini təmin edə bilər. Beləliklə, Yer kürəsinin ətrafında insan fəaliyyəti nəticəsində «antropogen» mənşəli «örtük» əmələ gəlmiş və bu, biosferin inkişafının bir mərhələsi olmuşdur.

Deməli, insanın şüurlu dəyişdirici fəaliyyəti «biosferin» inkişafının hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir. Cəmiyyətin təbii münasibətlərində sanki biosfer sosiallaşır, «ictimai varlığa» qoşulur [3, s. 148-153].

Bu söylədiklərimizdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, qlobal şüur, həm də biosferin insan fəaliyyəti ilə sosiallaşmasının – noosfer «örtüyünün» məhsuludur. Qlobal şüurun genezisinin ilkin təbii qnoseoloji əsaslarını təhlil edərkən bu cəhəti hökmən nəzərə almaq lazımdır. Biosferin noosfer «örtüyündən» bəhs ediriksə, subyektiv və obyektiv zəka anlayışlarına da nəzər salmaq yerinə düşərdi.

Subyektiv zəka insanın rasionel qavramaq və fəaliyyət göstərmək imkanındır, onun zəkallığını xarakterizə edir.

Obyektiv zəka dünyaya məxsus olan zəkadır. O, dünyanın özüdür və dünyanı vəhdətdə birləşdirən əqləsiqanlıq prinsipidir [4, s.97-104]. Müasir insan üçün obyektiv zəka anlayışı sanki yadlaşmış. Belə ki, dünya artıq özünün rasionel quruluşu, aydınlığı və əldə olunması isə insanı, bəşəriyyəti sevindirir bilmir. Əksinə, bizim dünyamız mürəkkəb idarəolunmaz halda özünü əks etdirir və sevinc, rahatlıq deyil, həyəcan mənbəyinə çevrilmişdir.

Sovet fəlsəfəsi ədəbiyyatında aqnostisizmin görkəmli nümayəndəsi kimi dəyərləndirilən İ.Kant Yeni dövr filosofları içərisində ilk dəfə belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, obyektivlik insanın məntiqi təfəkkürünə müəssər ola bilməz. Obrazlı təfəkkür probleminə qatılardan sonra biz belə qənaətə gəlirik ki, Kant haqlıdır: insanın mənəvi fəaliyyətində obrazlı təfəkkürün rolu nəzərə alınmadan təkcə məntiqi təfəkkürün vasitəsilə obyektivliyin adekvat dərkinə nail olmaq mümkünsüzdür. Buna səbəb, məntiqi təfəkkürdə sadəcə olaraq predmetin strateji görünüşünün olmamasıdır. Buna görə də məntiqi idrak dünyanın obyektiv görünüşünü yaratmaq üçün onun rolunu açıqlamaq lazımdır.

Obrazlı təfəkkürün meydana gəlməsi insan həyatını kökündən dəyişdirmişdir. Buna baxmayaraq, müasir insanın «məişət» təfəkküründə bütün sahələrində tam üstünlük məntiqi

təfəkkürə məxsusdur. Yaşadığımız günlərdə alimlərin elmi fəaliyyəti onların təfəkkür mədəniyyətinə birbaşa təsir etmək imkanlarından uzaqdır. Buna görə də obrazlı təfəkkür onların ancaq iş sahəsi olaraq qalmaqdadır. Alimin elmi, işi onun yerdə qalan həyatı isə tamam başqa şeydir.

Filosoflara gəldikdə isə, bu fərq daha az nəzərə çarpır: onların obrazlı təfəkkürü gündəlik məntiqi təfəkkürü daha çox sıxışdırır. Buna görə də bu gün çoxları fəlsəfəni reallıqla əlaqəsi olmayan abstrakt mühakimələr sistemi hesab etsələr də, bu elm tədricən özünün «qızıl əsrini» yaşamağa başlamışdır. Bəşəriyyəti öz intellektual inkişafının məntiqi təfəkkür səviyyəsinə keçməsinə təmin etmiş qədim yunan alimləri və filosofları kimi «fəlsəfə adamlarının» müasir nəsli cəmiyyəti intellektual inkişafın daha yüksək mərhələsinə çatdırılmalıdır.

Beləliklə, biz idrakımızın potensial imkanları daxilində şüurda qloballaşma prosesində məntiqi və obrazlı təfəkkürün vəhdəti problemini aydınlaşdırmağa çalışdıq. Məntiqi mülahizələrə və dövrümüzün global problemləri ilə məntiqi təfəkkürün imkanları arasındakı nisbəti şüurumuzun refleksiyasından keçirmək sayəsində bu qənaətə gəldik ki, dünyanın dərkində hissi idrak qarşısında nümayiş etdirdiyi bütün üstünlüklərə baxmayaraq, məntiqi idrakın, dialektik təfəkkürün imkanları heç də bir çox tədqiqatçıların şəhadət verdiyi kimi qeyri-məhdud deyil. Axı başqa cür də ola bilməz, zira dünyanın nəzəri mənimsənilməsində çox məhdud təsir dairəsinə malik hissi idrakın dalğalarında yaranan məntiqi idrak ümumiləşmiş və abstrakt təbiətinə baxmayaraq birdən-birə və bütövlükdə mütləq həqiqətə deyil, yalnız və əsasən nisbi həqiqətlərə işıq yandırır. Hissi idrak kimi məntiqi təfəkkür də dünyanın dərkində ölçüyəgəlməz imkanlar qazana bilmir. Bununla belə dünyanın adekvat inikası olunmasında məntiqi idrakın, rəşional təfəkkürün öz yeri və heç bir koqnitiv proseslə əvəz oluna bilməyəcək əhəmiyyəti vardır. Buna baxmayaraq, məntiqi təfəkkürün idrakın yeni bir elementi ilə tamamlanmağa ehtiyac var. Bu yeni element isə fikrimizin yeni məzmunu elmi obrazlı təfəkkürdür. Bu sonuncu bəşəriyyətin intellektual həyatını min illər boyunca müşayiət edən məntiqi təfəkkürə əlavə olunmaqla şüurun qloballaşmasına, onun dərk olunmamış mahiyyətlərə doğru inamla irəliləməsinə imkan verəcəkdir.

Qloballaşma barədə dünya alimlərinin tədqiqatları.

1966-cı ildə Vaşinqtonda “Gələcək dünyanın öyrənilməsi üzrə cəmiyyət” deyilən cəmiyyət yaradılmışdır. Vyanada Gələcək Problemi İnstitutu, Niderlandda “Bəşəriyyət 2000-ci ildə” beynəlxalq fondu və s. Beləliklə, minlərlə alim müasir şəraitin və gələcək inkişafın tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Alman alimləri “Dünya-2000-ci ildə”adlı çox maraqlı və hərtərəfli elmi-kütləvi kitab nəşr etdirmişlər. 1970-ci illərdən sonra global modelləşdirmə sahəsində yeni dəyişiklər baş vermişdir.

1968-ci ildə “Roma klubu” yaranmışdır. Artıq 1970-ci ilin əvvəllərində “Roma klubu” Qərbi ölkələrindən yüzlərlə tanınmış alimləri, ictimai xadimləri, işgüzar dairələri özündə birləşdirmişdir. Bu klubun əsas məqsədi dünya ictimaiyyətinin fikrini bəşəriyyətin global problemlərinə və onların həlli yollarına yönəltməkdən ibarət olmuşdur. Beləliklə, “Roma klubu” nun üçüncü nümayəndələri dəfələrlə qloballaşma problemləri barədə geniş təbliğat işləri aparmışlar.

Nəticə. Qloballaşma prosesi ancaq son dövrlərin məhsulu deyildir. Qloballaşma prosesi cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqları və məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə xarakterizə edilir. Qədim İpək yolunun yaranması ticarət ittifaqlarının, böyük şirkətlərin, ticarət yarmarkalarının fəaliyyətinin genişlənməsi istehsalın ictimai xarakter almasına, beynəlmilləşməsinə güclü təsir etmişdir. Bu da beynəlmilləşmənin təzahür forması olan qloballaşmaya geniş yol açmışdır. Bu gün qloballaşma cəmiyyətin bütün sahələrində real gerçəkliyə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Философский энциклопедический словарь М.: ИНФРА, 1995, 422 с.
2. Максаковский В.Н. Географическая картина мира. Книга 1, М.: 2003, 495 с.
3. Яковлев А. И. Энергетическая концепция сознания Вестник Российского философского общества, №1. М.: 2006, с.148-153.
4. Жданов Г.Б. Информация и сознания // Вопросы философии, №11, М.: Наука, 2000, с. 97-104.
5. Киселев Г.С. «Кризис нашего времени» как проблема человека / Вопросы философии, №1. М.: Наука, 1999.
6. Платон Федон. Собрание сочинений в 4-х томах. Т.2, М.: Мысль, 1993, с. 7-80.
7. Декарт Р. Сочинения В 2-х томах. М.: Мысль, 1989.
8. Спиноза Б. Избранные произведения. В 2-х томах М.: Мысль, 1957.
9. Беркли Д. Сочинения. М.: Мысль, 1978, 520 с.
10. Mədətzadə K.M. Qloballaşan dünya və qlobal şüür. Bakı: 2010, 226 s.

РЕЗЮМЕ

СОЗНАНИЕ И НАУЧНОЕ МЫШЛЕНИЕ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Madadzade K.M.

Ключевые слова: *глобализация, глобальное сознание, мышление, логическое познание, ум.*

В статье исследуются объективные законы глобализации. Для этого используются методы историко-логического подхода, научная абстракция, диалектический материализм.

Результаты исследования показали, что процесс глобализации является продуктом длительного времени. В принципе, понятие «глобализация» носит широкий и во многом универсальный характер, что отражает универсальность самого процесса глобализации. Поэтому различные её аспекты являются объектом изучения многих наук, а глобализация в широком смысле представляет собой междисциплинарный объект исследования.

SUMMARY

GLOBAL CONSCIOUSNESS AND SCIENTIFIC THINKING

Madadzade K.M.

Key words: *globalization, global consciousness, thinking, logical knowledge, mind*

The article examines the objective laws of globalization. The research uses the methods of historical and logical approach, scientific abstraction, dialectical materialism.

The results of the study showed that the process of globalization is a product of a long time. In principle, the concept of "globalization" is broad and largely universal, reflecting the universality of the process of globalization itself. Therefore, its various aspects are the object of study of many sciences, and globalization in a broad sense is an interdisciplinary object of study

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	15.03.2018
	Son variant	25.06.2018

UOT 93.94

**“AĞ QOÇ” RƏMZLİ DÖVLƏTÇİLİK TARİXİMİZ YAQUB
MAHMUDOVUN TƏDQİQATLARINDA
(XIV əsrin sonları – XV əsrin 1473-cü ili)**

SEVDİMOVA MƏLAHƏT MİRİŞ qızı

*Lənkəran Dövlət Universiteti, doktorant
malahat-80@mail.ru*

Açar sözlər: Beynəlxalq, Avropa, dövlət, döyüş, məğlubiyyət, Qafqaz.

Azərbaycan xalqı qədim və zəngin dövlətçilik tarixinə malikdir. XV-XVIII əsrlərdə və bundan sonrakı dövrlərdə də Azərbaycan dövlətçilik mədəniyyəti ilə zəngindir. Xalqımızın təşəkkülü prosesində mühüm rol oynamış qədim tayfa birliklərindən biri də ağqoyunlu tayfasıdır. Ağqoyunlular “türkman” adlanan etnik qrupa daxil olmuşdur [2, s.83]. Şərqi geniş ərazili Ağqoyunlu imperiyasında idarəçilik Azərbaycan sülalərinin əlində idi.

Ağqoyunlular qədimdən qoyun toteminə bağlı olmuş və islamı qəbul etdikdən sonra da bu totemə sadıq qalmışlar. Bayraqlarında ağ qoç rəmzi olan bu böyük tayfa birliyi erkən orta əsrlərdən Cənubi Qafqazda, əsasən Qafqaz dağları ilə Araz çayı arasındakı ərazilərdə yaşayırdılar. Qaraqoyunlu Cahənşahın hakimiyyətinin son illərində Azərbaycanın qərbində və Kürdüstanın cənubunda yaşayan ağqoyunlu tayfalarının əmirləri qüvvətləndilər. Tayfaların siyasi birliyinin başçısı Bayandur tayfasından olan Pəhləvan bəy (1370-1388) idi.

XIV əsrin sonu – XV əsrin əvvəllərində tayfa ittifaqları daxilində gedən münaqişələrə son qoyan Qara Yuluq Osman bəy (1394-1434) mərkəzi Diyarbəkir olan ağqoyunlu tayfa ittifaqının əsasını qoydu. Lakin Qaraqoyunlularla döyüşlərin birində öldürülən Qara Yuluq Osman bəydən sonra tayfa ittifaqları arasında feodal mübarizələri şiddətləndi.

XV əsrin 50-ci illərində Ağqoyunlu ərazisində vəziyyət müəyyən qədər sabitləşdi. Ağqoyunlular əleyhinə çıxmış qüvvələrə qarşı mübarizədə Cahangir Mirzənin qardaşı Uzun Həsən böyük şücaət göstərdi və şöhrətləndi.

1453-cü ildən Ağqoyunlu bəyliyinə başçılıq edən Uzun Həsən (1453-1473) tayfa birləşmələrinin əleyhinə çıxan qüvvələrə qarşı fəallıq göstərərək 1467-ci ildə Muş döyüşündə Qaraqoyunluları məğlub edərək Bağdada qədər olan əraziləri ələ keçirdi. 1468-ci ildə isə Azərbaycanın cənubunu və Qarabağı müqavimətsiz tutan Uzun Həsən Qaraqoyunlu dövlətinin (1410-1468) varlığına son qoyaraq Ağqoyunlu dövlətini yaratdı. Diplomatik səylər göstərən Uzun Həsən Şirvanşah Fərrux Yasar və Ərdəbil hakimi Şeyx Heydərlə ittifaqa girib, Qaraqoyunluların hakimiyyətini qorumaq məqsədi ilə hücum keçən Teymuri Əbu Səidi məğlub etdi. Müttəfiqlər tərəfindən iqtisadi mühasirədə saxlanılan Əbu Səid Ağqoyunlulara sülh təklif etdi. Şülh təklifini qəbul etməyən Uzun Həsən Teymurilərə məğlubiyyətə uğratdı.

Cahənşahdan sonra onun oğlu Həsənəli Azərbaycanın cənubunda Qaraqoyunlu hakimiyyətini bərpa etməyə cəhd göstərsə də, buna müvəffəq olmadı. 1468-ci ildə Uzun Həsən asanlıqla Cənubi Azərbaycanı və Qarabağı ələ keçirdi. Nəticədə Qaraqoyunlu tayfalarının böyük bir hissəsi Ağqoyunlu dövlətinin tərkibinə daxil oldu. Uzun Həsən Təbriz şəhərini yeni dövlətin paytaxtı elan etdi [2, s.83].

Uzun Həsən Ağqoyunlu dövlətinin qanuni varisi olduğundan sonra daim öz torpaqlarını genişləndirmək, Kiçik Asiya, Ön Asiya və Avropa dövlətləri ilə ticarət əlaqələrinə daha da vüsət vermək istəyirdi.

Azərbaycanın böyük dövlət xadimi Uzun Həsənin (1468-1478) hakimiyyəti illərində Ağqoyunlu imperiyası bütün Yaxın və Orta Şərqdə qüdrətli hərbi-siyasi amilə çevrilərək, dövlətçilik mədəniyyətini daha da inkişaf etdirdi. Uzun Həsən bütün Azərbaycan torpaqlarını əhatə edən güclü mərkəzləşmiş dövlət yaratmaq siyasəti yeritdi. Məhz onun bu məqsədinin nəticəsi idi ki, xüsusi “Qanunnamə” hazırlandı. [4, 28] Ölkənin iqtisadi qüdrətini qorumaq üçün apardığı islahatlar nəticəsində isə əkinçilik işləri yaxşılaşdı, vergilərin miqdarı qismən azaldı, dövlət məmurlarının özbaşınalığına və iri tayfa başçılarının hərbi-siyasi müstəqilliyinə son qoyuldu.

Ağqoyunlu dövləti Yaxın və Orta Şərqi beynəlxalq münasibətlərində, hərbi-siyasi həyatında mühüm rol oynamaqla yanaşı, Avropa – Şərq münasibətlərində də fəal iştirak etməklə geniş diplomatik əlaqələr yaratmış ilk Azərbaycan dövləti idi. Ağqoyunlu dövlətinin Qərb ölkələri ilə əlaqələri genişlənməkdə idi. Uzun Həsən Trabzon yunan dövləti, papalıq və Venesiya ilə, onların vasitəçiliyi ilə, həmçinin Kipr, Rodos, Macarıstan, Albaniya və b. dövlətlərlə diplomatik əlaqələr yaratmışdı.

XV əsrin 60-cı illərində həm Qərbdə, həm də Şərqdə Osmanlı imperiyasına qarşı beynəlxalq münasibətlərdə əsaslı dəyişiklik əmələ gəldi. Nəticədə, Osmanlı imperiyasına qarşı müxtəlif Asiya və Avropa dövlətlərindən ibarət bir hərbi-siyasi ittifaq yarandı. Ağqoyunlu dövləti və Venesiya respublikasının başçılıq etdikləri bu ittifaqa Şərqdə - Qaraman bəyliyi, Trabzon yunan dövləti, habelə Osmanlı təcavüzündən ehtiyat edən bəzi xırda Kiçik Asiya bəylikləri, Qərbdə - Papalıq, Macarıstan, Burqundiya hersoqluğu, Albaniya, Kipr krallığı, Rodos daxil idi. [5, s.109] 1460-cı ilin dekabrında Romaya toplanmış bir çox Qərb və Şərq hökmdarları (o cümlədən Uzun Həsənin də elçisi) Osmanlı dövlətinə qarşı ümumi hərbi yürüşə çıxmaq məsələsini müzakirə etdilər. Sultana qarşı yeni səlib yürüşünə başlayacaq xristian Avropa monarxları Osmanlı dövlətinin şərqiindən hərbi əməliyyata başlamalı idilər. Lakin Qərb hökmdarlarının təntənəli qəbul mərasimlərinə, vədlərinə baxmayaraq, bu səlib yürüşü həyata keçmədi.

Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasətinin mərkəzində Osmanlı imperiyası ilə münasibətlər dayanırdı. Bu münasibətlərin nəticəsi idi ki, XV əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizə aparən dövlətlər içərisində ən güclüsü də məhz Ağqoyunlu dövləti idi. Uzun Həsən siyasi qüdrət baxımından böyük Osmanlı imperiyasının şəxsiyyətində özünün qüdrətli rəqibini görürdü. Bu imperiya həmçinin Ağqoyunlu dövlətinin başqa ölkələrlə ticarət əlaqələrinin inkişafına da maneçilik törədirdi. Osmanlılarla münasibətlərin kəskinləşməsində Kiçik Asiyanın Şimal-Şərqiində yerləşən Trabzon yunan dövləti də böyük rol oynadı. Trabzon Ağqoyunluların Qara dənizə əlverişli çıxışı idi. Ön Qafqaz, xüsusən Azərbaycanı tutmağa cəhd edən Osmanlı sultanı II Mehmet məhz buna görə Ağqoyunlularla mübarizədə Trabzon üzərinə hücumla başladı. 1461-ci ildə Trabzonun Osmanlılar tərəfindən fəth edilməsi ilə Ağqoyunlar həm öz müttəfiqlərini, həm də Qara dənizə yeganə çıxış yolunu itirdilər. Beləliklə, Bizans imperiyasının Kiçik Asiyada son qalığı olan Trabzon çarlığı 1461-ci ildə süqut etdi. Ağqoyunlu Osmanlı münasibətləri yenidən kəskinləşdi.

Uzun Həsən Osmanlı imperiyasına həm Şərqiindən, həm də Qərbdən zərbə endirmək üçün Avropa dövlətləri ilə danışıqlara başladı. Ağqoyunluların Şəqlə Qərb arasındakı ticarətdə vasitəçilik edən Venesiya ilə əlaqələri geniş idi. Venesiya hökuməti Osmanlı dövlətinə qarşı Yaxın və Orta Şərqi beynəlxalq həyatında əmələ gələn dəyişiklikləri də diqqətlə izləyirdi. Bunun nəticəsi idi ki, 1472-ci ildə Ağqoyunlu və Venesiya dövlətləri arasında Osmanlı imperiyasına qarşı ittifaq bağlandı. Venesiyalılar Ağqoyunlulara silahla təmin olunacaqları vədi versələr də, bu vədi yerinə yetirmədilər. Ağqoyunlular 1472-ci ildə Billisdən Toqat istiqamətində hücumla başladılar. Müharibənin ağırlığı Ağqoyunluların üzərinə düşdüyünə görə 1472-ci ildə baş vermiş Beyşehir döyüşündə Ağqoyunlular məğlub edildi.

Avropa və Asiya dövlətlərinin vahid antitürk blokunun yaradılmasında Ağqoyunlu dövləti də fəal iştirak edirdi. Ağqoyunluların Qərb ölkələri ilə hələ hakimiyyətə gəlməzdən əvvəl əlaqə yaratdığını qeyd edən görkəmli tarixçimiz Yaqub Mahmudov yazır: “Ağqoyunlu – Türkiyə münasibətləri kimi Ağqoyunlu – Avropa əlaqəsi tarixində iki dövr aydın nəzərə çarpır. Birinci dövr,

daha doğrusu, ilk diplomatik əlaqələr dövrü Ağqoyunluların hələ Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməzdən əvvəl Qərb dövlətləri ilə saxladıqları əlaqələri əhatə edir. İkinci dövrə - Avropa ölkələri ilə geniş diplomatik əlaqələr dövrünə isə Uzun Həsənin Qaraqoyunlu Cahan şah (1467) və Teymuri Əbu Səid (1468) üzərində qələbəsi Qərblə saxlanılan əlaqələr daxildir” [5, s.108]. Hər iki dövrü geniş səciyyələndirən tarixçinin tədqiqatlarını yaxından nəzərdən keçirdəndə aydın olur ki, bu dövlətlərin hər birində əlaqə saxlayan tərəflərin hərəsinin öz mənafeyi, öz siyasi xətti var.

Osmanlı dövləti bütün hərbi qüvvələrini Ağqoyunlulara qarşı səfərbər etməyi qərara aldı. Osmanlı sultanı II Mehmet 1473-cü ilin baharında güclü artilleriyanın müşayiət etdiyi ordu ilə Ağqoyunlulara qarşı Ərzincana doğru hərəkət etdi [1, s.376]. Uzun Həsən qoşunları Anadolunun şərqində qabaqlamaq qərarına gəldi və düşmən qüvvələrini əlverişsiz təbii şərait olan yerdə haqlamaq üçün irəli buraxdı. Beləliklə, Uzun Həsən və Sultan II Mehmet öz qoşunları ilə Fərat sahillərində qarşı-qarşıya dayandılar. Malatya döyüşü adlanan bu vuruşmada Ağqoyunlular qələbə qazandılar. İstanbulun alınacağından ehtiyat edən II Mehmet geri çəkilmək əmrini verdi.

Ağqoyunlu qoşunu Osmanlı qoşununu təqib edərək Ərzincanla Ərzurum arasındakı Uçağızlı dərəsi adlanan yerdə qarşı-qarşıya gəldilər. Beləliklə, 1473-cü ilin avqustun 11-də Otluqbeli adı ilə tanınan bu vuruşmada Ağqoyunlular üstünlük əldə etsələr də, vuruşmanın sonunda odlu silaha malik olan Osmanlıların əks hücumlarına davam gətirə bilmədilər. Uzun Həsənin ordusu əsasən ənənəvi Şərq silahları ilə silahlanmış olduğundan, təbiidir ki, Osmanlıların odlu silahları müqabilində zəif idi və Uzun Həsənin özü də bunu bilirdi. Döyüş Osmanlıların qələbəsi ilə sona yetdi [6, s.79].

Otluqbeli məğlubiyyəti ilə Ağqoyunlu dövlətinə ağır zərbə vuruldu. Xarici dövlətlərlə kiçik bir uğursuzluq ölkə daxilindəki narazı qrupların mərkəzi hakimiyyətə qarşı fəallaşmasına səbəb oldu. 1474-cü ildə Uzun Həsənin oğlu Uğurlu Məhəmmədin rəhbərliyi ilə qiyam, iri feodalların, xüsusilə, hərbi əyanların mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizəsi canlandı [7, s.37].

Ağqoyunlu dövlətinin Osmanlı imperiyasına qarşı müharibədə məğlubiyyətə uğramasının ən mühüm səbəblərindən biri də Uzun Həsənin hərbi planının baş tutmaması idi. Antiosmanlı koalisiyasının Avropadakı üzvləri arasında kəskin ixtilaf var olduğundan onlar Ağqoyunlularla eyni vaxtda qərbdən vahid cəbhədə Osmanlı imperiyasına qarşı müharibəyə başlamadılar. Beləliklə, Uzun Həsənin Osmanlı imperiyasının hərbi qüvvələrini iki cəbhəyə - şərq və qərb cəbhələrinə parçalayıb məğlub etmək planı baş tutmadı. Sultan II Mehmet özünün bütün hərbi qüvvələrini Ağqoyunlulara qarşı yönəldə bildi.

Ağqoyunlu hökmdarlarının apardığı aramsız müharibələr (1474-1477-ci illərdə Uzun Həsənin Gürcüstana yürüşü) sinfi ziddiyyətlərin son həddə çatması, iqtisadi tənəzzül, iri feodalların hakimiyyətə qarşı açıq mübarizəsi, ümumxalq narazılığı – bütün bunlar Ağqoyunlu dövlətinin süqutunun əsas səbəbləri idi.

Bununla belə, 1472-1473-cü illər Ağqoyunlu – Osmanlı müharibəsinin mühüm tarixi nəticələri oldu. Ağqoyunlu dövləti Osmanlı imperiyasını məğlub etmək siyasəti yeritməklə, bir sıra uğurlu qələbələr qazanmaqla, Osmanlı hərbi qüvvələrinə ağır tələfatlar verməklə XV əsrin II yarısında II Mehmedin Şərqə doğru genişlənmək planını yarımçıq qoydu. Osmanlı sultanının Azərbaycan, bütünlüklə Cənubi Qafqazı və İrani istila etmək planı həyata keçmədi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994, 688 s.
2. Azərbaycan tarixi: VII cild. III cild. Bakı, 2007, 563 s.
3. Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi müasir türk tarixşünaslığında. Bakı, 2000, 198 s.
4. Mahmudov Y. Azərbaycan: Qısa dövlətçilik tarixi. Bakı, 2005, 137 s.
5. Mahmudov Y. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, 2006, 416 s.
6. Fərzəlibəyli Ş. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası (XV-XVI əsrlər). Bakı, 1999, 242 s.

7. Fərzəlibəyli Ş. XV əsr Azərbaycan dövlətlərinin quruluşu. Bakı, 2003, 118 s.

РЕЗЮМЕ

**ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ С СИМВОЛОМ «БЕЛОГО ОВНА» В ИССЛЕДОВАНИИ
ЯГУБА МАХМУДОВА (конец XIV века - 1473-ий год XV века)**

Севдимова М. М.

Ключевые слова: *международный, Европа, государство, битва, поражение, Кавказ*

На протяжении многих веков многими тюркско-исламскими империями правили азербайджанско-тюркские династии. К ним относится государство Агкойунлу (1468-1501), сыгравшее важную роль в истории нашей государственности. Оно является первым азербайджанским государством, активно участвующим в восточно-европейских отношениях и военно-политической жизни Ближнего и Среднего Востока.

В статье также освещаются исследования азербайджанского историка Ягуба Махмудова, посвященные истории государства Аккоюнлу.

SUMMARY

**THE HISTORY OF THE STATEHOOD WITH THE SYMBOL OF "WHITE RAMS"
IN YAGUB MAHMUDOV'S RESEARCHES (the end of the XIV century - 1473th of the XV century)**

Sevdimova M.M

Key words: *international, Europe, state, battle, defeat, Caucasus*

For many centuries, many Turkish-Islamic empires were ruled by Azerbaijani-Turkish dynasties. Aghgoyunlu (1468-1501) state, which occupies an important place in the history of our statehood, was one of the states ruled by the Azerbaijani - Turkish dynasties. The Aghgoyunlu state is the first Azerbaijani state to play an important role in international relations, military and political life of the Near and Middle East, as well as to establish extensive diplomatic relations with Europe and the East.

At the same time, the article covered Azerbaijani historian Yagub Mahmudov's research of the history of the Aghgoyunlu state.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.04.2018
	Son variant	25.06.2018

UOT 528.81

ИССЛЕДОВАНИЕ ЛАНДШАФТНОЙ СТРУКТУРЫ ОПОЛЗНЕВЫХ МАССИВОВ БАСЕЙНА РЕКИ ГИРДЫМАНЧАЙ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ КОСМИЧЕСКИХ СНИМКОВ

¹МАРДАНОВ ИЛЬХАМ ИЛЬДЫРЫМ оглу²АБДУЛОВ КАМИЛЬ ШАМИЛЬ оглу*Сумгаитский государственный университет, 1,2- доцент**geography.sumqayit@mail.ru*

Ключевые слова: экзогенные процессы, ландшафт, оползневые массивы, космические съемки, смыв, склон.

Постановка проблемы. Природные условия Большого Кавказа в своем распространении подчиняются высотной поясности, являющейся, как отмечают многие исследователи [1,2], следствием новейших тектонических движений и отличающейся ландшафтными комплексами, экзогенными процессами, протекающими в них. В дальнейшем переформировании ландшафтов большую роль сыграли эндогенные и экзогенные процессы (оползни, обвалы, осыпи т. д.). Во избежание в будущем возможных катастрофических последствий, связанных с динамическими процессами, необходимо тщательное изучение территории.

Объект и методы. Склоны бассейна реки Гирдыманчай, формируют достаточно широкую полосу из-за относительно меньших уклонов поверхностей склонов и выположенностью вершин по сравнению с центральной частью Южного склона Главного Кавказского хребта. Данная территория характеризуется интенсивным развитием эрозионных и денудационных процессов, создающих динамичную рельефную и ландшафтную ситуацию с широким распространением агрессивных урочищ, например, сильноэродированных участков и активных оползневых массивов. Такие участки распространены в различных ландшафтных зонах бассейна Гирдыманчая, накладывая неблагоприятный отпечаток на жизнь людей и их хозяйственную деятельность на данной территории [3-6].

В работе были использованы материалы космических съемок, полученные с различных спутников (GeoEye и Landsat) в 2012-2013-ые годы на основе применения обрабатывающих программ SASPlanet, ArcGIS 10.2.1, сканированные крупномасштабные карты и карты, подвергнутые геореференции, а также, карта Google Landscape.

На космических снимках достаточно ясно просматривались оползневые зоны и их территории были оконтурены с помощью программы ArcGIS, горизонтали, объединяющие точки с одинаковой абсолютной высотой, были проведены через каждые 20 метров. С помощью модуля 3D Analyst программы ArcGIS была построена TIN модель (triangulated irregular network) территории. С использованием инструмента TIN to Raster модуля 3D Analyst модель TIN была трансформирована в тип Raster. Raster был переведен в 3D формат и к нему была применена цветовая градация по высоте.

Результаты исследования и обсуждение. Эрозионные процессы, происходящие с большой интенсивностью в пределах данной территории южного склона Главного Кавказского хребта, и созданные ими морфоскульптуры – формы рельефа, являются результатом зависимости как от современных физико-географических условий, так и от морфоструктурных особенностей рельефа в целом.

Бассейн реки Гирдыманчай подвержен как воздействию естественных гидродинамических денудационно-эрозионных процессов, так и сильному воздействию антропогенных агентов, особенно, пастбы скота, нашедших отражение на карте горизонтального расчленения.

Процесс рельефообразования на некоторых участках бассейна этой реки идет настолько интенсивно, что сплошные горно-луговые и горно-лесные ландшафтные комплексы представлены лишь отдельными фрагментами, а все остальное превращено в сплошные каменисто-осыпные склоны.

Большая крутизна склонов – более 30°, преобладание песчано-глинистого субстрата как почвообразовательной основы, контрастные климатические условия и большая антропогенная нагрузка являются основным критерием рельефообразующих процессов.

В верхней части горно-луговой зоны, в зоне альпийских лугов преобладающими экзогенными процессами являются крионивальные рельефообразующие процессы в виде солифлюкационных нарушений маломощных дерновых почвенных горизонтов, а также мощные гравитационные формы рельефа – осыпи, россыпи и др. обломочные материалы, покрывающие альпийские и субальпийские ландшафтные комплексы.

В пределах горно-лесной зоны имеются большие участки безлесных площадей, которые при условии продолжающегося интенсивного антропогенного воздействия могут стать ареной развития неблагоприятных геодинамических процессов, приводящих к полной деградации горных массивов.

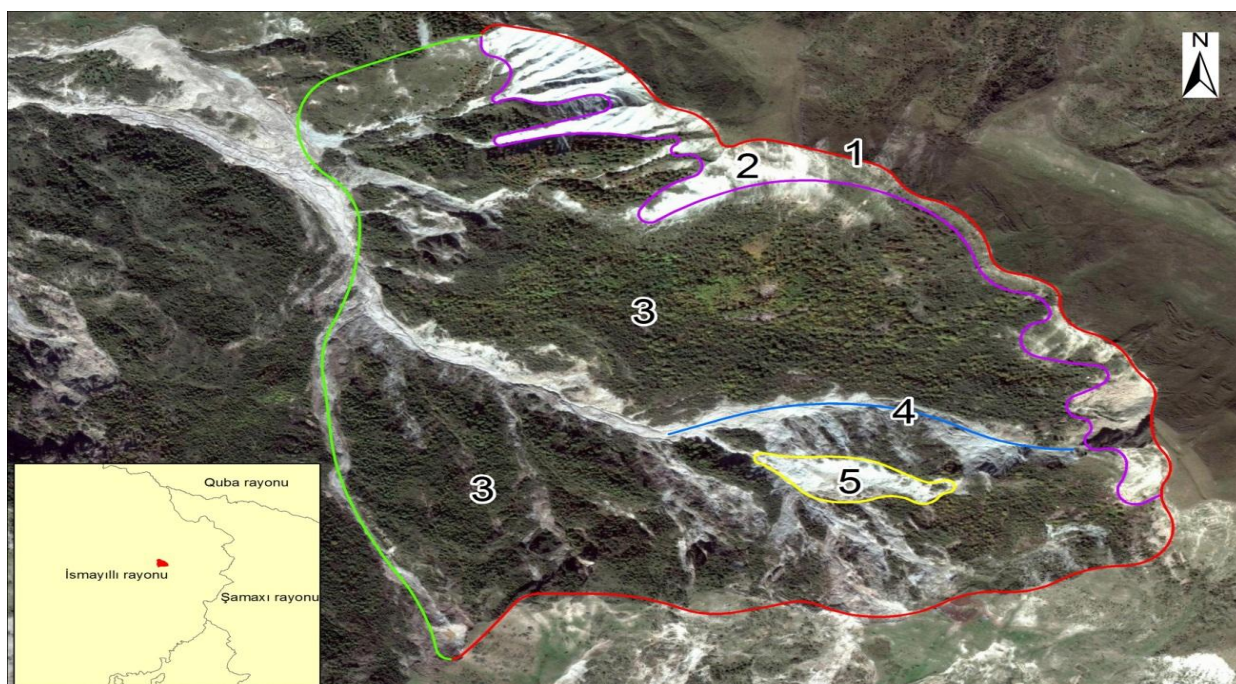

Рисунок. Космический снимок компании “Google” (США), заснятый 29-го сентября 2012-го года, со степенью разрешения в 1 м, на котором изображена территория Химранского оползня-потока с отдельными пятнами лесных и луговых участков: 1-бровка отрыва; 2-стенка отрыва; 3-тело оползня, хорошо заросшее лесной и луговой растительностью; 4-река; 5-свежие оползневые материалы.

В процессе рельефообразования горно-лесной и горно-луговой зон как ландшафтных комплексов вышеуказанные гравитационные формы создали сложный и расчлененный рельеф. Такой рельеф способствует сокращению площадей типичных горных лесов и лугов,

превращая их в значительных размерах в оголенные склоны, где почвенный покров почти отсутствует. Этому также способствует вырубка лесов и бессистемная пастьба скота в летнее время.

Химранский оползень-поток начинается на левом берегу Гирдыманчая на склоне северной экспозиции хребта Ниалдаг, на абсолютной высоте 2100 м (см. рис.). Он протягивается на расстоянии 4 км до долины Гирдыманчая и прекращает свою деятельность на высоте 1200 м. Его ширина на амфитеатре и в переходной зоне когда-то составляла 20-100 м, а на конусе выноса - 2,5-3,0 км, но в последнее время значительно расширилась. Оползень-поток своими оползневыми материалами сузил русло реки Гирдыманчай до 3-5 метров. Как видно из космического снимка компании "Google", только участки, прилегающие к амфитеатру оползня, располагаются в пределах горно-луговой зоны, а значительная часть оползневой массы находится в горно-лесной зоне юго-восточного отрога Главного Кавказского хребта. Это в сильной степени осложняет ландшафтную структуру данного оползня, отличающегося высокой крутизной поверхности, отраженной на ее цифровой модели, созданной с учетом уже имеющегося опыта по созданию геоэкологических моделей.

Закключение. Оползневые процессы на данной территории происходят вблизи населенных пунктов и по этой причине представляют опасность для населения и ее хозяйственной деятельности. Если учесть, что большая часть бассейна реки Гирдыманчай расположена на горной территории Большого Кавказа, переживающей туристический бум, то можно предположить, какую опасность могут представлять оползневые процессы для туристических объектов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Будагов Б.А., Мамедов Р.М., Ализаде Э.К. Проблемы сбалансированного развития экодинамически напряженных горных геосистем азербайджанской части Большого Кавказа // Известия Российской Академии Наук, Серия географическая, 2009, №3, с. 37-41.
2. Ализаде Э.К., Тарихазер С.А. Экогеоморфологическая опасность и риск на Большом Кавказе (в пределах Азербайджана). М.: МАКС Пресс, 2015, 207 с.
3. Əlizadə E.K. Azərbaycanada müasir ekogeomorfoloji problemlər // Coğrafiya və təbii resurslar. №1, 2015, s. 4-11.
4. Məmmədov R.M. Landşaft planlaşdırılması: mahiyyəti və tətbiqi. Bakı: Elm və bilik, 2016, 292 s.
5. Mərdanov İ.İ., Ağayev T.D., Kazımov M.Ə., Eldarov N.Ş. Böyük Qafqazın yüksək dağlığında aqroekoloji müvazinətin təmininin əsas istiqamətləri // Sumqayıt Dövlət Universiteti, Elmi xəbərlər. Təbiət və texniki elmlər bölməsi, 2010, cild 10, №2, s.65-67.
6. Qəribov Y.Ə. Cənub-Şərqi Qafqazın geosistemlərinin təbii-antropogen deqradasiyası // Azərb. Coğrafiya Cəmiyy. Əsərləri. XIII Cild. Ekstremal təbii-dağdıcı hadisələr və onların yaratdığı ekocoğrafi problemlər. Görkəmli alim-coğraf., ak. B.Ə. Budaqovun anadan ol. 80 və elmi-pedaqoji fəal. 60 illik yubileyinə həsr ol., Bakı, 2008, s.129-135.

XÜLASƏ

KOSMİK ŞƏKİLLƏRDƏN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ GİRDİMANÇAY HÖVZƏSİNDƏ SÜRÜŞMƏ MASSİVLƏRİNİN LANDŞAFT STRUKTURUNUN TƏDQIQI

Mərdanov İ.İ., Ağayev T.D., Abdolov K.Ş., Eldarov N.Ş.

Açar sözlər: *ekzogen proses, landşaft, uçqun massivləri, kosmik çəkiliş, qıvrım, yamac*

Məqalədə hündürlük zonallığının parlaq surətdə təzahür etdiyi Girdimançay hövzəsində ekzodinamik, o cümlədən sürüşmə proseslərinin inkişafına təsir göstərən müxtəlif amillərin rolu təhlil edilmişdir. Kosmik çəkiliş verilənlərinin istifadəsi bu ərazidə əsas landşaft mərzlərini və sürüşmələrin təhlükəli nəticələrinin qarşısının alınması üçün onların ən fəal inkişaf etdiyi əraziləri müəyyən etməyə imkan vermişdir.

SUMMARY
**RESEARCH OF LANDSCAPE STRUCTURE OF LANDSLIDE MASSIVES OF BASIN OF
GIRDIMANCHAY BY USE OF SPACE IMAGES**

Mardanov I.I., Aghayev T.D., Abdulov K.Sh., Eldarov N.Sh.

Key words: *exogenic proceses, landscape, landslide, massives, space images, wash, slope*

In this article, the role of various factors in the development of exodynamic, including landslide processes in the Girdimanchay basin, which is distinguished by the bright appearance of altitudinal zoning, is analyzed. The use of space survey data made it possible to identify the main landscape stows within the given territory and the most active landslide development areas in order to prevent their dangerous consequences.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	29.01.2018
	Son variant	25.06.2018

UOT 364.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MƏŞĞULLUĞUN TƏMİN EDİLMƏSİ İSTİQAMƏTİNDƏ QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFI

MƏMİYEV CAVİD MƏHƏRRƏM oğlu

BÜNYADOV ZAHİD VAHAB oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2-baş müəllimi

bunyadov82@mail.ru

Açar sözlər: sosial proqram, pensiya təminatı, gəlirlər, vergi, iqtisadi inkişaf

Milli iqtisadiyyatın inkişafında problemlərin həllinə sistemli yanaşma və məhsuldar, səmərəli mexanizmlər, onların çevik dinamikası mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə, yəni qloballaşmanın vüsət aldığı bir vaxtda milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına konseptual yanaşma təmin olunmalı, prioritet istiqamətlər müəyyənləşdirilməli, onların reallaşdırılması üçün mexanizmlər işlənib hazırlanmalıdır. Bu baxımdan aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmalıdır: [1, s.34]

- təhsil, elm və texnologiyaya dəyər verilməsi;
- iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin aparılması;
- iqtisadi inkişafın stimül mexanizmlərinin yenidən işlənib hazırlanması;
- müxtəlif iqtisadiyyat sahələrinin milliləşdirilməsində tarazlıq prinsiplərinin qorunması;
- daxili və xarici kapitalın qarşılıqlı hərəkətinin təmin edilməsi;
- iqtisadi artımda optimallaşdırılmış metoda üstünlük verilməsi.

Azərbaycan iqtisadiyyatı müasir dövrdə diversifikasiyalaşdırma-genişləndirmə dövrünə qədəm qoyub. Diversifikasiya sözünün müasir forması ingilis dilində işlədilən “diversification” termininə əsaslanır və bu da məhsul çeşidlənməsi mənasını verir [2.s.90]. Buna görə də çox asanlıqla demək olar ki, dayanıqlı və stabil inkişafın əsas meyarı ayrı-ayrı istehsal sahələrinin diversifikasiyasıdır. Bu amilin gücləndirilməsində emal sənayesinin müasir iqtisadi və texniki durumu, beynəlxalq miqyasda qazanılmış təcrübə böyük rol oynayır. Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi iki mühüm amilin inkişaf etdirilməsini prioritet kimi ön plana çəkir: milli istehsalçıların məhsullarına olan tələbatın daxili bazarda artırılmasını təmin etmək, milli məhsulların xarici bazarlara çıxışını asanlaşdırmaq. Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyalaşdırılmasında ÜDM-də özəl sektor və xidmət sahələrinin səviyyəsinin qaldırılması, sənaye sahələrində, xüsusilə də neft-qaz maşınqayırması, neft-kimya, metallurgiya, cihazqayırma, tikinti materialları istehsalı, turizm və kosmik sənayenin rolunun artırılması, xarici ticarət və beynəlxalq bazara çıxışın sadələşdirilməsi kimi məsələlər mühüm yer tutur.

2003-cü ilin sonlarından etibarən sosial iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində qeyri-neft sektorunun payı yüksəlməyə başlamışdır. Qeyri-neft sektorunun əsas aparıcı sahəsi sənayedir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2004-cü il tarixində imzaladığı “Neft-qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiyası” proqramı xüsusi diqqətəlayiqdir. Bu strategiyanın əsas məqsədləri aşağıdakılardır: iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun, regionların, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dəstək vermək, iqtisadiyyatın bütün sahələrində intellektual və texnologiya bazasının səviyyəsinin yüksəldilməsinə stimül vermək.

Son illərin ən inkişaf etmiş qeyri-neft sektorlarından biri də tikinti sahəsidir. Digər bir qeyri-neft sektoru isə rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafıdır ki, bu sahədə Prezident İlham Əliyevin 2010-2012-ci illər informasiya texnologiyalarının inkişafı, Azərbaycan Respublikasının İnkişafı naminə İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları üzrə Milli Strategiya və digərlərini qeyd etmək olar. Ən bariz nümunələrdən biri də Azərbaycanın ilk telekommunikasiya peykinin

fəaliyyətə başlamasıdır ki, bu da qeyri-neft ixracının potensialını genişləndirərək, ölkəmizə gəlir gətirməyə başlamışdır." [3, s.70]

Qeyri-neft sektorunun ən gəlir gətirən, məşğulluq və yoxsulluğu həll edən sahələrindən biri və birincisi aqrar sahədir. Bu baxımdan cənab prezident öz çıxışlarında dəfələrlə vurğulayır ki, kənd təsərrüfatı həm də ölkə ərazisində məşğulluğun həll edilməsində böyük rol oynayır. Əsas qida məhsulları ilə ölkənin özü-özünü təmin etməsi artıq böyük nailiyyətdir. Bu cəhətdən ABŞ və Avropanın inkişaf etmiş ölkələrindən nümunə götürməyə dəyər. Bu dövlətlərdə proteksionist siyasət həyata keçirilərək milli kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maraqları qorunur, onların daxili və beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin güclü olmasına təkan verir. Son illərdə ölkədə xarici ticarət və ixrac potensialının artırılması ilə bağlı qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasına, investisiya cəlb edilməsinin yaxşılaşdırılmasına, maddi texniki bazanın gücləndirilməsinə baxmayaraq, Azərbaycanın ixrac potensialı hələ də neft-qazdan asılı vəziyyətdədir. "Bu baxımdan bəzi müəlliflər Azərbaycanın gələcəkdə "Holland sindromu" ilə qarşılaşmaması üçün milli iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşmasını ön plana çəkirlər. Bu baxımdan Azərbaycanda aşağıdakı istehsal sahələrinin inkişafı labüddür: yeyinti-yüngül sənaye, kimya sənayesi, metallurgiya, tikinti, maşınlar, mexanizmlər və avadanlıqlar" [4, s.71].

Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi aşağıdakı amillərlə bağlıdır: ixrac prosesinin sadələşdirilməsi və stimullaşdırılması, xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafına və genişləndirilməsinə şərait qurmaq, xarici ticarət subyektlərinin beynəlxalq bazara çıxışını məhdudlaşdıran süni maneələrin aradan qaldırılması və bunun üçün müəyyən mexanizmlərin işlənilməsi, xarici investorların belə hüquqlarının qorunması.

Ölkəyə xarici investisiyaların cəlb olunması, investorların həvəsləndirilməsi üçün qanunvericilik bazasının yaradılması, sahibkarlığın və biznes mühitinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. Xüsusilə də "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında", "Xarici investisiyaların qorunması haqqında" qanunların qəbul olunması gözlənilən addımlar idi. Bu qanunlara görə investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsinə, qoyulmuş investisiyaların qorunmasına təminat verilmiş, investisiya mühitinin formalaşdırılması üçün kompleks tədbirlər, sistem-mexanizmlər işlənilməyə başlanmışdır. Bu qanunla və təbii ki, 2012-ci ildə ona edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə ölkəyə sərmayələr yatırmış investorların hüquqları qorunmuş, investisiyaların cəlb edilməsi sahəsində milli subyektlərlə bağlanmış kontraktların şərtlərinin icra olunmasına dövlət nəzarəti gücləndirilmişdir.

Xarici kapitalın ölkəmizə gətirilməsi və investorların həvəsləndirilməsi, investisiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi kimi məsələlər Prezidentin "İnvestisiya fəaliyyətinin təşviqi üzrə əlavə tədbirlər haqqında" sərəncamında geniş qeyd olunmuşdur. İnvestisiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən bu cür tənzimlənməsi xammal resurslarına qarşı daha ehtiyatlı olmağı və ondan səmərəli istifadə etməyi əsas məsələ kimi ortaya qoyur, ixracı stimullaşdırır, məhsul çeşidini artırır, hazır sənaye məhsullarının istehsalına təkan verir, bu sahədəki hüquqi normativ bazanın işləkliyini və dinamikliyini artırır. "Cənab Prezident İlham Əliyev daxili investisiyaların xarici investisiyaları üstələdiyini və 2010-cu ildən investisiyaların böyük bir hissəsinin qeyri-neft sektoruna qoyulduğunu diqqətə çatdırmışdır" [5, s.61].

Ölkədə xarici investisiyaların həcmi investisiyanı qəbul edən ölkənin iqtisadiyyatı ilə tərs mütənəsb olmamalıdır. Beynəlxalq investisiya rəqabətində investorlara daha çox liberal investisiya təklif edən qalib olur. Xarici investisiyaların Azərbaycan iqtisadiyyatına marağının artmasının əsas səbəb bəzi maneələrin aradan qaldırılmasıdır. Bəzi maneələr dedikdə mənfəətin başqa valyutalara maneəsiz çevrilməsi, əldə edilmiş gəlir və mənfəətin digər ölçülməsi kimi məsələlər nəzərdə tutulurdu.

2001-ci il yanvarın 1-dən yenilənərək hazırlanmış "Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi" nin qüvvəyə minməyi vergi sistemində şəffaflığı daha da artırmış oldu. Sahibkarlara daha sadə vergi xidməti göstərmək məqsədilə sadələşdirilmiş vergi sistemi - "vahid pəncərə" yaradılmışdır. Beləliklə, həm vergi ödəyicilərinin qeydiyyata, həm də vergiödəmə mexanizmi xeyli

sadələşdirilmişdir. Vergi ödəmələrdə vergi ödəyicilərinin müvafiq orqanlar tərəfindən yoxlama hallarının sayı azaldılmış, sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısı alınmışdır. Bu baxımdan dövlətin investisiya siyasətinin formalaşmasını aşağıdakı istiqamətlər üzrə şərh etmək olar: əlverişli investisiya mühitinin yaradılması, dövlət investisiya proqramlarının hazırlanması, reallaşdırılması, milli investisiya qanunvericiliyinin hazırlanması, investisiya bazar infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, investisiya fəaliyyətinin effektivliyinin artırılması, innovasiya investisiyalarına yer ayrılması və investisiyaların strukturunun yaxşılaşdırılması [6, s.41].

"İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin müəyyənləşdirilməsi meyarlarının hədləri"nin təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 20 aprel tarixli 57 nömrəli qərarında dəyişiklik edilməsi barədə 18 dekabr 2009-cu il tarixli qərarı ilə sənaye və ticarət, tikinti, kənd təsərrüfatı, topdansatış ticarət, pərakəndəsətış, nəqliyyat, xidmət sahəsində bir sıra meyarlar yenidən işlənib hazırlanmışdır" [7, s.45].

2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi və Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qəbul edilmiş "Kiçik sahibkarlıq subyektlərində sadələşdirilmiş uçotun aparılması qaydaları" haqqında qərarı fərdi, kiçik sahibkarlığın inkişafında mühüm addımlardan biri idi. Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 2002-ci ildə yaradılmış Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu 2004-2014-cü illərdə sahibkarlara 1 milyard 211 milyon manat məbləğində vəsait ayırmışdır. Təkcə bu faktı demək kifayətdir ki, 2013-cü ildə sahibkarların təqdim etdikləri 4468 layihəyə 275 milyon manat kredit verilmişdir ki, bu da, nəticədə, 12 min 45 yeni iş yerinin açılmasına səbəb olmuşdur.

2004-2014-cü illərdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin dəstəklənməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində ardıcıl 12 aylıq dövrün istənilən ayında vergi tutulan əməliyyatların həcmi 120 min manat və ondan az olan sahibkarlara sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi olmaq hüququ verilir. Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası tərəfindən hazırlanmış "Doing Business" adlı hesabatında Azərbaycan 189 ölkə arasında 70-ci yerdə qərarlaşmışdır. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı, o cümlədən kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında öz əksini tapmışdır. Ümumdünya İqtisadi Forumun 2013-2014-cü illər iqtisadiyyatın rəqabətədavamlılıq reytingində ölkəmiz 148 ölkə arasında 39-cu yeri tutmuşdur.

"Həm iqtisadi, həm də sosial cəhətdən ən gəlirli qeyri-neft sektorundan biri də turizmdir. Onun inkişafı hələ ölkəmizdə müəyyən standartlara gəlib çatmasa da, onun gəlirli sahə olması və dövlətə əlavə gəlirin cəlb etməsi diqqətəlayiq məqamlardan biridir." Xüsusilə də sosial cəhətdən yeni iş yerlərinin açılmasına təkan verərək işsizliyi azaldır, yeni iş yerlərinin yaranmasına gətirib çıxarır, sahibkarlığın inkişafına imkan yaradır, turizm regionlarındakı ev təsərrüfatlarının və əhalinin ehtiyaclarına uyğun infrastruktur sferasının yaranmasına kömək edir.

Turizmin iqtisadiyyatdakı yeri və onun inkişafı ölkənin mövcud resurs və xammal ehtiyatlarından, təşkilati idarəetmə strukturundan asılıdır. Azərbaycan Respublikasının inkişafı get-gedə ölkəyə marağın artmasına səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsidir ki, 2011-ci il ölkədə "Turizm ili" elan olunmuşdur. Azərbaycanın zəngin landşaftı, təbiət abidələri, zəngin mədəni-tarixi irsi yeni turist axınlarının artmasına səbəb ola bilər. "2014-cü ildən Turizm və Menecment Universiteti" kimi fəaliyyətini davam etdirən bu təhsil müəssisəsi çox əhəmiyyətlidir".

Azərbaycan turizm sisteminin dünya turizm siyasətinə inteqrasiyası üçün ilk addım 2001-ci ildə Gənclər və İdman Nazirliyinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 464 sayılı fərmanı ilə İdman və Turizm Nazirliyinə çevrilməsi oldu. Digər bir addım isə "Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı"nın tətbiqi inteqrasiya proseslərinə ciddi təsir etmişdir." Bu proqrama əsasən müasir standartlara cavab verən otellər tikilmiş, yeni investorlar cəlb olunmuş, turistlərin sayı əhəmiyyətli sayda artmışdır. [9.s.31]

Növbəti addım isə "Azərbaycan Respublikasında Turizmin inkişafına dair 2008-2016-cı illər üçün Dövlət Proqramı"nın hazırlanması olmuşdur. Burada əsas məqsəd Turizm və Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən elan olunmuş tenderin qalibi "Caspian Group Consulting" şirkətinin işçiləri tərəfindən ABŞ Ticarət və İnkişaf Agentliyindən ayrılan qrantla maliyyələşən "Turizmin

uzunmüddətli inkişafına dair master plan”ının, Türkiyədən dəvət edilmiş mütəxəssislərin rəyinə əsaslanaraq yeni kadrların yetişdirilməsi, yataq yerlərinin sayının çoxaldılması və s. məsələlərin həllini təşkil etməkdir. Bu proqramla yanaşı, 2004-cü ildə “Turizm və rekreasiya zonalarının nümunəvi əsasnaməsi” də hazırlanmışdır. Digər bir maraqlı məqamlardan biri də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişafı üzrə Dövlət Proqramı” (2003-2005-ci illər) çərçivəsində Bakı, Xaçmaz, Quba, Şamaxı, Şəki, Lənkəranda “Turizm informasiya mərkəzləri”nin yaradılması oldu. Azərbaycan 2006-2008-ci illərdə Turizm Nazirlərinin İslam konfransına sədrlik etmişdir. 2005-ci ildən ölkə turizminin xarici ölkələrdə tanıtılması üçün Euronews, CNN, Discovery Channel, Travel Channel kimi kanallarda tanıtım reklamlarının yayılmasına başlanılmışdır.

"Ölkənin turizm siyasətinin davamlı potensialının artması və beynəlxalq aləmdə tanınması yeni əcnəbi turistlərin axınının artmasına, turizm infrastrukturunun yenilənməsinə və müasir tələblərə cavab verməsinə, yeni xidmət sahələrinin yaranmasına səbəb olur." Xüsusilə də, regionlarda tarixi mədəniyyət abidələrinin qorunması və bərpa edilməsi, beynəlxalq turizm standartlarına cavab verən obyektlərin tikilməsi həmin ərazilərdə yaşayan əhəlinin, əsasən də gənclərin işlə təmin edilməsinə şərait yaradır.

Son dövrlərdə respublikamızda əlverişli investisiya mühitinin yaranması nəticəsində xarici və birgə müəssisələrin fəaliyyəti artmışdır. Bu da ölkədə yaranan siyasi sabitliyə borcludur. Necə ki, Ulu öndər demişdir: “Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əbədi, sarsılmaz və dönməz olacaqdır”.

Azərbaycan Respublikasında məşğulluğun təmin edilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Məqalədə qeyri-neft sektorunun inkişaf istiqamətləri açıqlanır və bu sahədə baş verən tendensiyalar öz əksini tapır.

Elmi məqalənin praktiki əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, oxucu, xüsusən də tələbə və gənclər məşğulluq istiqamətində həyata keçirilən proqramlar haqqında geniş məlumat əldə edəcəklər. Həmçinin qeyri-neft sektorunun aparıcı sahələri olan aqrar sənaye, turizm və digər sferalarda həyata keçirilmiş islahatlar haqqında ətraflı məlumat əldə edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Piriyev H.Ə., Piriyev İ.H. Müstəqil Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləri. Bakı: Elm 2005, 344s
2. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan: Qloballaşma dövrünün tələbləri. Bakı: Şərq Qərb, 2010, 561 s.
3. Süleymanova N. Azərbaycanın iqtisadi tarixi, Bakı: Çağ, 2008, 431 s.
4. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişafı Dövlət Proqramı.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 14 aprel tarixli 80 nömrəli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”.
6. Nadirov A.A., Əliyev Q.M. Azərbaycan neft strategiyasının bayraqdarı. Bakı: Dirçəliş-XXI əsr, 2004, s. 341.
7. Prezident İlham Əliyev / Elmi redaktoru Ə. Həsənov. Bakı, 2004, 871 s.
8. Goltz N. Azerbaijan Diary: A Rogue Reporters Adventures in an oil-rich, War-torn, Post-Soviet Republic. N.-Y.,1998.s 213.
9. Sonyel Selahi R. Türk Kurtuluş savaşı ve Dış politika. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, 280 s.

РЕЗЮМЕ
РАЗВИТИЕ НЕНЕФТЯНОГО СЕКТОРА ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЗАНЯТОСТИ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ
Мамиев Д.М., Буньядов З.В.

Ключевые слова: социальная программа, пенсионное обеспечение, доходы, налоги, экономическое развитие

Успехи, достигнутые в области социально-экономического развития за последние годы, являются самым лучшим доказательством жизнеспособности и рациональности азербайджанской модели экономических реформ и развития.

SUMMARY
DEVELOPMENT OF THE NON-OIL SECTOR TO ENSURE EMPLOYMENT
IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN
Mamiyev J.M., Bunyadov Z.V.

Key words: social software, pension insurance, income, tax, economic development

Social development is a process – and ultimately must be grounded in more than theoretical concepts, it must be grounded in relevant, historical experience, something I will take on board whenever I consider what development interventions are appropriate in different countries.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	04.06.2018
	Son variant	25.06.2018

УДК 338.48

АНАЛИЗ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ АНИМАЦИОННЫХ ПРОГРАММ В ТУРИЗМЕ

¹НОВРАСЛИ ТАРЛАН НОВРАС оглу²ДЖАББАРОВА ЛАЛА НАТИГ гызы

Азербайджанский университет туризма и менеджмента, 1-доцент, 2-магистрант
nihadhuseyn@mail.ru

Ключевые слова: анимация, тематическая анимация, турист, туризм, инновации, предельные выгоды

Анимация имеет большое значение не только для людей, но и для всей индустрии туризма. Совместимость анимационных программ с туранимационными функциями (адаптационная, экономическая, компенсационная, стабилизирующая, оздоровительная, информационная, образовательная, совершенствующая, рекламная, психологическая, информативная, педагогическая) повышает спрос на туристические маршруты и путешествия, рынок туристских услуг с интересным контентом, повышает репутацию работы гостиничного предприятия. В условиях жесткой конкуренции на рынке туристских обслуживаний, ни одно мероприятие не может быть задумано или организовано без добавления анимационных программ.

Анимация стала неотъемлемой частью современных туристских обслуживаний для культурных, развлекательных и тематических мероприятий, предлагаемых туристам для отдыха и развлечений. Аниматор играет важную роль в организации анимационных программ. К сожалению, в нашей стране, в этой области мало квалифицированных кадров. Поэтому одной из важнейших задач туристского бизнеса является подготовка специалистов в области анимации на профессиональном уровне. Специалисты, искусно владеющие этой профессией, смогут разрабатывать и внедрять множество анимационных программ на высоком уровне в этой области, что напрямую повлияет на развитие индустрии туризма и продемонстрирует необходимость в анимации.

Все товары и обслуживания, необходимые людям, как материально, так и морально, представляют собой краткое понимание продукта. В целом турпродукт означает совокупность обслуживаний, которыми пользуются туристы, начиная с их постоянного места жительства (покупки для отдыха, покупка бензина для машины, покупка карт, просмотр веб-сайтов) до следующего возвращения домой.

Существует много определений турпродукта. Туристский продукт, по утверждению Олалы и Тимура, представляет собой «пакет товаров и обслуживаний, который может удовлетворить потребности туристов». По словам Озала и Орала, туристический продукт является «сочетанием товаров и обслуживаний, полученных из естественной, социальной, политической и психологической информации, которые были объединены в туристическом учреждении, и которые могут удовлетворить самые взыскательные потребности современного человека». Например: пакет, созданный комбинацией различных товаров и обслуживаний, такими как транспорт, размещение, питание, напитки, анимация-развлечение и т.д. носит особенности продукта.

Из-за разнообразия потребностей туристов стандартный пакет товаров (предлагающий одинаковый набор продуктов для всех) может не полностью соответствовать требованиям. Турист может рассмотреть стандартный пакет товаров как неполноценный, может

потребовать некоторые дополнения или сокращения. Например; программа по историческим сооружениям, дайвинг, альпинизм, возможно, не будет нравиться тем, кому это не интересно. По этой причине необходимо создать такой пакет турпродукта, который подходит разнообразным туристским целям!

Причиной появления анимации в индустрии туризма является отсутствие развлечения во время размещения, проживания, питания и т.д. туристов. На этом этапе необходимо создать разнообразие продукта, с помощью которого еще больше повысится заинтересованность, а также уровень удовлетворенности туристов местом отдыха. Для этого необходимо добавить анимационную программу, чтобы они могли наслаждаться досугом.

Особо следует упомянуть место и важность анимационных программ в туризме. Индустрия туризма, характеризующаяся промышленностью, подвержена изменениям в других секторах, а также переходит в быструю конкурентную среду. С появлением индустрии туризма во всем мире в турпродукты с целью выиграть конкуренцию необходимо добавить в анимационные программы, разнообразие, привлекательность, нестандартность. Анимационные программы, как часть индустрии туризма, выполняют важные задачи в этой конкурентной среде. Тематические анимационные программы играют важную роль в привлечении потенциальных туристов в страну, регион или предприятие, что делает туристическое обслуживание более привлекательным для посетителей. Предприятия должны выдвигать анимационные программы на первый план для сохранения разнообразия и для продвижения своего товара на рынке. Туристические предприятия, особенно для отдыха и развлечений, используют анимационные программы в гостиничных заведениях, чтобы помочь своим клиентам насладиться отдыхом в рамках своих территорий. В дополнение к анимационным программам, предлагаемым для привлечения клиента, исключаются предельные преимущества турпродуктов. Например, присутствие мини-клуба в развлекательных заведениях имеет первостепенное значение для семей с детьми. Семьи, приезжающие в гостиницу, чтобы насладиться отдыхом и расслабиться, будут в восторге от наличия места, где они смогут оставить своих детей на некоторое время. Родители будут рады узнать, что их дети в безопасности и так же веселятся и отдыхают, как и они сами. Цель анимационных программ - максимально увеличить время отдыха туристов, повысить качество и разнообразие турпродукта и обеспечить инновационное производство. Например, туристам, останавливающимся в пятизвездочном отеле, независимо от того, насколько идеальны условия проживания, еда и напитки, через два или три дня солнце, море, песок надоест туристу. В таких ситуациях анимационные программы помогают повысить привлекательность и полезность турпродукта и вовлечь туристов в активные мероприятия. В таком случае предельная полезность, получаемая от всего пакета турпродукта, начинает увеличиваться.

Существуют две основные идеи для измерения полезности. Одной из них является «Кардиналистская теория полезности», изучающая то, как измеряется полезность, а другая «Ординалистская теория полезности», согласно которой невозможно измерить полезность, можно лишь провести сравнение.

На рисунке 1 также в условиях *ceteris-paribus* можно избежать отрицательного значения закона предельной полезности после потребления туранимационного продукта, но в течение определенного времени. Это также можем объяснить тем, что отели, добавляющие в список своих обслуживаний анимационные программы, способствуют увеличению значения предельной полезности.

Для того чтобы предельная полезность не становилась отрицательной, анимационные программы должны обладать такими свойствами, как оживление, разнообразие, привлекательность, доступность и т.д. Анимационные программы играют наиважнейшую роль в обеспечении привлекательности и полезности турпродукта.

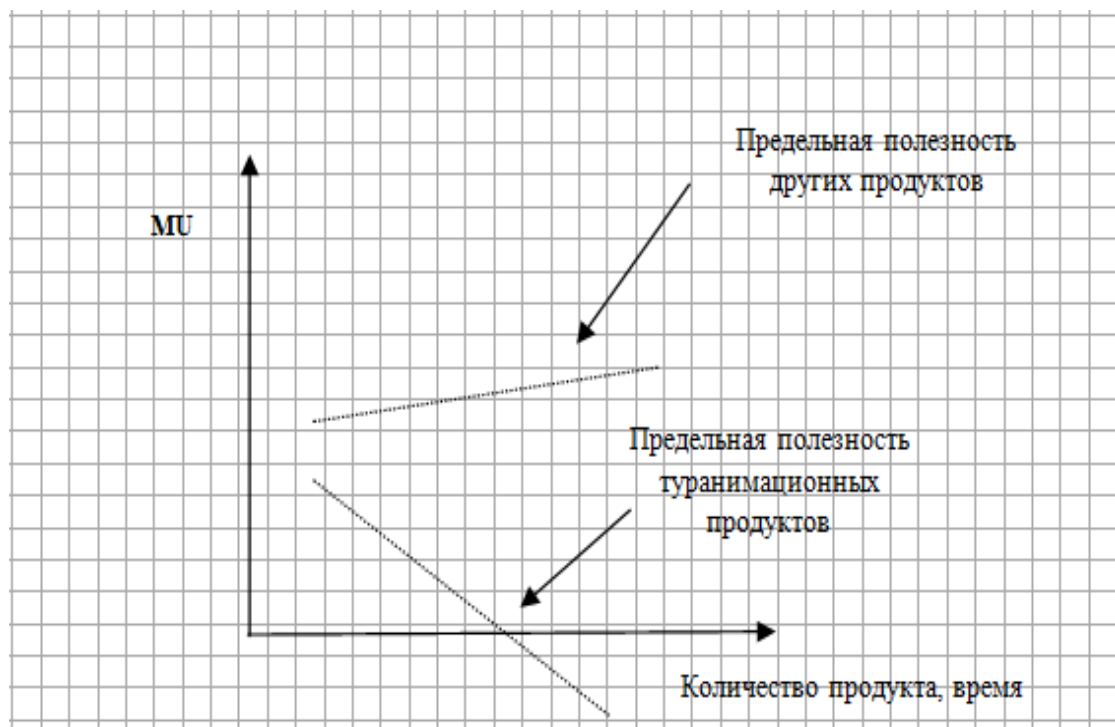

Рис.1. Сравнительный график предельной полезности, получаемой от туранимационных продуктов и от других продуктов.

Если перенести все сказанное нами на график (рис.1), то можно увидеть, что по истечению определенного времени с добавлением оживления в другие, то есть стандартные турпродукты, с помощью анимационных программ, предельная полезность каждой единицы продукта не будет убывать. А предельная полезность, получаемая от других продуктов, по мере увеличения их количества, будет снижаться. Например: если человек каждый день видит море, солнце, песок, через несколько дней его предельная полезность (полезность, получаемого от потребления самого последнего продукта) будет спадать.

Для того чтобы предельная полезность не становилась отрицательной, надо чтобы турпродукт обладал такими свойствами, как доступность, привлекательность, полезность и т.д. Анимационные программы, бесспорно, играют существенную роль в обеспечении турпродуктов функцией привлекательности и полезности. Например: туристические обслуживания, качественное гостиничное обслуживание, привлекательность турпродукта, упаковки и т.д.

Мы доказали необходимость использования анимационных программ в туристическом бизнесе с помощью анализа общей и предельной полезности. Таким образом, применение анимационных программ на туристических предприятиях, очевидно, не будет иметь никаких негативных последствий. Оживление на предприятиях с помощью анимационных программ позволяет человеку расслабиться физически, умственно, социально и эмоционально; снижает напряжение, устраняя негативную энергию; вовлекает в участие в необычных занятиях, что помогает отстраниться от повседневной рутины; усиливает любовь туристов к жизни через развлечения; стремление к успеху, творчеству, взаимопониманию, развитию личности, моральной сплоченности и т.д. Можно до бесконечности перечислять непосредственное и косвенное влияние анимации на туристов; рассмотрим положительное влияние анимационных программ, если они будут постоянно применяться на туристических предприятиях нашей страны:

- Анимационная программа на туристических предприятиях предоставляется в качестве дополнительного обслуживания и делает предприятие более живым и активным.
- Анимационная программа добавляет оживление в турпродукт, делая его привлекательным и полезным.
- Анимационная деятельность на предприятии используется также в качестве маркетингового инструмента.
- Туристы удовлетворенные этими обслуживаниями, создают положительную рекламу предприятия. Благодаря re-trip (повторное привлечение туристов), затраты на привлечение новых гостей снижаются.
- С продлением туристского сезона пребывание туристов также продлевается, и этот процесс приносит дополнительный доход предприятию (дополнительный доход от продажи номеров, продуктов питания и напитков).
- Формируется положительный образ как страны, так и отеля.
- Анимационные программы оказывают положительное влияние на увеличение спроса туризма, посредством повышения конкурентоспособности продукции.
- Создаются новые рабочие места.

В результате анимационные программы повышают качество и разнообразие турпродуктов, позволяют создавать инновационные продукты, что в свою очередь создает для туристов условия для большего совершенствования своего досуга. Сделав анализ предельной полезности, мы доказали, что если будем развивать анимационную деятельность в туристическом бизнесе Азербайджана, мы сможем предложить туристам новое обслуживание.

Таким образом, с формированием преимущественной конкурентоспособности, мы повысим имидж наших предприятий и нашей страны, а также увеличим доход, получаемый от туризма.

ЛИТЕРАТУРА

1. Alparslan U., Saime O. Turizm Pazarlamasi. Kanyilmaz Matbaasi. Izmir. 2001. 274 s.
2. Burkart A., Medlik S. Tourism: Past, Present and Future. London: Heinmann Press, 1981, 366 p.
3. Hazar A. Rekreasyon ve animasyon. İzmir: Detay yayıncılık. 2009, 194 s.
4. Гасымов Р. Рынок международного туризма. Баку: Нурлан, 2001, 203 с.
5. Növrəslı T.N. Əyləncə sənayesinin və animasiyanın təşkili. Turizmin əsasları. Bakı: QHT, 2015, s.294-305.
6. Növrəslı T.N. Turizm hadisəsinə ümumi yanaşma // Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri elmi analitik jurnal, №4, Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2013, s.411-417.
7. Новрасли Т.Н. Анализ спроса на туризм // Turizm və qonaqpərvərlik jurnalları. s.1, s.41-50.
8. Olah H., Timur A. Turizm Ekonomisi. İzmir: Ofis Matbaacılık, 1998, s.421.
9. Philip L. Studying Tourism Entertainment Through Micro-Cases. Tourism Recreation Reserch vol. 33 (2), 2008. pp.151-163
10. Şəmsəddin A., Məcid A. Bazar iqtisadiyyatının əsasları. Bakı: Əbilov, Zeynalov oğulları, 2001, s.672.
11. Гальперина Т. Режиссура культурно-досуговых программ в работе менеджера туристской анимации. М.: Российская международная академия туризма, 2008, 292 с.
12. Дворецкий Х. Латинско-русский словарь. М.: Русский язык, 1976, 1096 с.
13. Курило Л. Теория и практика анимации. Учеб. пособие. М.: Советский спорт, 2006, 195 с.
14. Третьякова Т. Анимационная деятельность в социально-культурном сервисе и туризме. М.: Академия, 2008, 269 с.

XÜLASƏ
TURİZMDƏ ANİMASİYA PROQRAMLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN TƏHLİLİ
Növrəsli T.N., Cabbarova L.

Açar sözlər: *animasiya fəaliyyəti, tematik animasiya, turist, turizm innovasiyaları, marjinal fayda.*

Məqalədə tematik animasiya proqramlarının Azərbaycandakı problemləri və perspektivləri müzakirə edilir. Turizm sənayesinin qısa təhlili keçirilmişdir və animasiya fəaliyyətinin tətbiqi ilə bu sənayenin inkişafı göstərilmişdir. Animasiya proqramlarının marjinal faydasına dair müqayisəli təhlil aparılmışdır. Məqalədə asudə vaxtın səmərəli keçirilməsi fəaliyyətinin nəzəri xüsusiyyətləri müzakirə edilir. Ölkə iqtisadiyyatında turizm sənayesinin sahələrarası fəaliyyətə təsirini təhlil edir. Malın cəlbədiciyini dəyişərək turizmin inkişafı kontekstində əhalinin rifahının artırılması ilə turizm müəssisələrinin mənfəətinin artırılması xüsusi diqqət kəsb edir.

SUMMARY
ANALYSIS OF IMPROVEMENT OF ANIMATION PROGRAMS IN TOURISM
Novrasli T.N., Jabbarova L.

Key words: *animation, thematic animation, a tourist, tourism innovations, marginal utility.*

This article deals with the problems and prospects of development of thematic animation programs in Azerbaijan. A brief analysis of the tourism industry and the development of the industry with the introduction of animation have been shown. A comparative analysis of utility and marginal state of animation programs have been investigated in this article. In the article the theoretical features of leisure activity are considered. The impact of inter-disciplinary performance of the tourism industry to the economy of the country is analyzed in this article, as well. The article describes the addition and introduction of animation programs to the tourism product. Particular attention is paid to improving the profit gaining from tour institutions and increasing the quality of life in the context of tourism development by changing the attractiveness of the product.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	20.04.2018
	Son variant	25.06.2018

UOT 330.31

MÜASİR AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA TƏHSİLİN ƏSAS İQTİSADİ MƏSƏLƏLƏRİ

ƏHMƏDOV MƏHƏMMƏD ƏLƏDDİN oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

sdu.elmixeberler@mail.ru

Açar sözlər: təhsilin iqtisadiyyatı, səmərəlilik, ümumi daxili məhsul, təhsilin resursları, maliyyələşmə mexanizmləri.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əsas iqtisadi məsələlərdən biri mülkiyyət münasibətlərindən asılı olmayaraq, bütün bazar subyektləri tərəfindən onların ixtiyarında olan resursların səmərəli istifadə olunmasının təmin edilməsidir. Bu, təhsil müəssisələrinin də qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir.

Müasir Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, hər şeydən əvvəl, təhsil sistemi ilə bağlıdır. Ölkə prezidenti İlham Əliyevin təhsillə əlaqədar imzaladığı sərəncam və fərmanlar təhsilimizin keyfiyyətinin xeyli yüksəldilməsinə səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı, təhsil sisteminin inkişaf problemləri respublikamızda keçirilən müxtəlif elmi-praktiki konfransların da müzakirə obyektinə olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, təhsillə bağlı müzakirələr bu gün də davam etməkdədir.

Belə ki, hal-hazırda ən mühüm insan potensialı komponentlərindən biri təhsil hesab olunur. Təhsil insanın digər komponentləri olan sağlamlığı, mənəviyyatı, yaradıcılığı, fəallığı, təşkilatçılıq bacarığı, peşəkarlığı ilə sıx bağlıdır. Təhsil insan potensialı komponentləri arasında, demək olar ki, həlledici əhəmiyyətə malikdir. Təhsilin inkişafına yönəldilmiş maliyyə vəsaitləri həm ayrıca götürülmüş ailə üçün, həm də bütövlükdə cəmiyyətimiz üçün ən səmərəli investisiya hesab olunur. İnsanın digər fəaliyyət sahələrinin əhəmiyyətini azaltmadan qeyd etməliyik ki, cəmiyyətimiz üçün təhsil qədər əhəmiyyətli, zəruri olan başqa bir sahə yoxdur. Təhsilin inkişafı eyni zamanda digər fəaliyyət sahələrinin, o cümlədən iqtisadiyyatın, mədəniyyətin, səhiyyənin, elmin də inkişafı deməkdir [1].

Təhsilin inkişafı, onun təşkili isə fəal dövlət müdaxiləsini tələb edir. Təhsilə dövlət müdaxiləsi isə çoxtərəfli prosesdir. Bu müdaxilə sadəcə dövlət maliyyəsini nəzərdə tutmamalıdır. Bu müdaxilə proqramlar və dərsləklərlə də məhdudlaşmamalıdır. Milli təhsil sisteminin inkişafı aşağıdan yuxarı planlı surətdə təşkil olunmalıdır. Cəmiyyətimizin, iqtisadiyyatımızın tələb etdiyi ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasına üstünlük verilməlidir.

Əlbəttə, təhsil heç də iqtisadi fəaliyyət deyil, burada maddi nemətlər istehsal olunmur. Lakin müasir iqtisadiyyatda insan amilinin əhəmiyyəti getdikcə artmaqdadır. Bugünkü əmək adamından, onun fəaliyyət göstərdiyi konkret sahədən asılı olmayaraq, müəyyən hazırlıq tələb olunur. Bu hazırlıqda təhsil mühüm rol oynayır.

Təhsilin səviyyəsi nəinki təhsilə ayrılan maliyyə vəsaitlərinin miqdarından, eləcə də ayrılan vəsaitlərin nə dərəcədə səmərəli istifadə olunmasından asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyat anlayışı çox zaman səmərəlilik anlayışı ilə eynilik təşkil edir.

Təhsilin iqtisadiyyatı XX əsrin ikinci yarısında meydana gəlmiş və iqtisadi nəzəriyyənin ən yeni istiqamətlərindən biridir. İlk vaxtlar iqtisadçı alimlər daha çox təhsili iqtisadi yüksəlişin əsas amillərindən biri kimi tədqiq etmişlər, yəni təhsil iqtisadi inkişafı təmin edən əsas amillərdən biri kimi öyrənilirdi. Sonrakı dövrlərdə isə təhsil əsas investisiya sahələrindən biri kimi nəzərdən keçirilməyə başladı. Təhsilin inkişafına yönəldilmiş investisiyalar, hər şeydən əvvəl, cəmiyyət

üzlərinin sonrakı həyatı zamanı həm ayrı-ayrı fərdlər üçün, həm də bütövlükdə cəmiyyət üçün faydalı olmalıdır. XX əsrin 90-cı illərinin sonlarında təhsil iqtisadiyyatımızın artıq bir sahəsi hesab olunurdu. Baxmayaraq ki, təhsil sosial xidmət sahəsi olaraq qalır. Hal-hazırda təhsilin iqtisadiyyatı təhsil sahəsində yüksək nəticələr əldə edilməsi məqsədi ilə təhsil müəssisələrinin ixtiyarında olan məhdud resurslarının (maddi, əmək, maliyyə və s. resurslar) istifadə olunması, bölüşdürülməsi, mübadiləsi ilə əlaqədar iqtisadi subyektlər arasında yarana bilən iqtisadi münasibətləri öyrənir [2].

Təhsilin inkişafı üçün nəzərdə tutulmuş əsas resurslar, maliyyə vəsaitləri – dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərdir. Təhsilə ayrılan büdcə vəsaitlərinin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisinə görə dövlətin təhsilə nə qədər əhəmiyyət verməsi barədə fikir yürütmək olar. Belə hesab edilir ki, təhsilə ayrılan büdcə vəsaitləri ümumi daxili məhsulun 8-10 faizini təşkil edirsə, bu təhsilin inkişafından xəbər verir. Lakin bu çox mübahisəli fikirdir. Məsələn: Azərbaycanda bu göstərici 2,9 %, Türkiyədə 3,0 %, Rusiyada 5,5 % təşkil edir. Azərbaycan Respublikasında təhsilə ayrılan büdcə vəsaitlərinin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi dünya ölkələri ilə müqayisədə ən aşağı göstəricilərdən biridir. Nəzərə almaq lazımdır ki, 2004-cü ildə bu göstərici 3,5 % təşkil edirdi. 2016-cı ildə 2004-cü illə müqayisədə təhsilə ayrılan maliyyə vəsaitlərinin mütləq həcmi təxminən 6 dəfə artmışdır. 2004-cü ildə bu göstərici 0,3 milyard manat olduğu halda, 2016-cı ildə 1,7 milyard manat təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, təhsilə ayrılan büdcə vəsaitlərinin nisbi həcmi 20,7 % azalmışdır. Bu cür vəziyyəti, əlbəttə ki, məqbul hesab etmək olmaz. Belə ki, ayrılan büdcə vəsaitləri təhsilin inkişafı üçün demək olar ki, tam kifayət etmir. Çünki Azərbaycan təhsilinin həm maddi bazasının yaxşılaşdırılmasına, həm də təhsil sistemində çalışan işçilərin əməkhaqlarının yüksəldilməsinə ehtiyac hələ ki qalır.

Aydındır ki, təhsil sisteminə ayrılan büdcə vəsaitlərinin miqdarı, əsasən, ölkənin iqtisadi inkişafı, onun maliyyə imkanları ilə bağlıdır. Dövlətin maliyyə imkanları isə məhduddur. Maliyyə vəsaitlərinin məhdudluğu bu vəsaitlərin qənaətlə, səmərəli istifadə olunmasını tələb edir. Bu istiqamətdə mühüm islahatlardan biri kimi Azərbaycanda ali təhsil sistemində yeni maliyyə mexanizminin tətbiqini hesab etmək olar. Bu islahatlar ölkə Prezidenti İlham Əliyevin 10 fevral 2010-cu il tarixli “Ali təhsil müəssisələrində yeni maliyyələşmə mexanizminin tətbiq edilməsi barədə” Fərmanı ilə həyata keçirilmişdir.

Ali təhsil müəssisələrində yeni maliyyələşmə mexanizmi “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı” çərçivəsində nəzərdə tutulan əsas tədbirlərdən biridir. Burada əsas məqsəd ölkənin ali təhsil sisteminin Avropa təhsil sisteminə inteqrasiya olunmasının, onun Bolonya prosesinin əsas prinsiplərinə uyğun qurulmasının təmin edilməsidir. Hal-hazırda Azərbaycanın ali təhsil müəssisələri Avropa təhsil sisteminə inteqrasiya olunmaqdadır. Bununla əlaqədar ali təhsil müəssisələrində keyfiyyətin idarə olunması, səmərəli idarəetmə və ayrılmış vəsaitlərin qənaətlə istifadə edilməsinin təmin olunması məqsədi ilə əsas məsələlərdən biri məhz ali təhsilin maliyyələşdirilməsində yeni mexanizmlərin tətbiq edilməsidir. Nəzərdə tutulmuş yeni qaydalar dövlət büdcəsindən ali təhsil müəssisələrinə ayrılan vəsaitlərin hər bir tələbə üçün müəyyənləşdirilmiş xərc normativlərinə əsasən maliyyələşdirməni, yəni ali məktəblərdə kadr hazırlığının dövlət sifarişlərini yerinə yetirən təhsil müəssisələrinə maliyyə vəsaitlərinin tələbələrə sayından asılı olaraq ayrılmasını tələb edir [3].

Belə bir vəziyyət, hər şeydən əvvəl, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, ali məktəblərdə dövlət sifarişi üzrə kadr hazırlığı üçün bərabər imkanlar yaratmaqla yanaşı, ali məktəblər arasında rəqabətin güclənməsinə səbəb olur. Bu isə ali təhsil müəssisələrinin məsuliyyətinin artırılmasına, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, ayrılmış maliyyə vəsaitlərinin daha səmərəli istifadə olunmasının təmin edilməsinə imkan verəcəkdir. Aparılan islahatlar “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun tələblərinə uyğun həyata keçirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
2. Анисовец Т.А. Экономика образования и образовательного учреждения. СП.: 2012.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Ali təhsil müəssisələrində yeni maliyyələşmə mexanizminin tətbiq edilməsi barədə” 10 fevral 2010-cu il tarixli Fərmanı.

РЕЗЮМЕ

ОСНОВНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Ахмедов М.А.

Ключевые слова: экономика образования, эффективность, валовой внутренний продукт, ресурсы образования, механизмы финансирования

Статья посвящена вопросам экономики образования Азербайджанской Республики в современных условиях рыночной экономики. Отмечается влияние человеческого капитала на формирование экономического образования. Экономика образования рассматривается как одно из новых направлений экономической теории. Изучаются вопросы использования финансовых ресурсов, как одного из основных ресурсов образования.

SUMMARY

THE MAIN ECONOMIC FUNCTIONS OF EDUCATION IN THE MODERN AZERBAIJAN REPUBLIC

Axmedov M.A.

Key words: economy of education, rationality, GDP, resources of education, mechanisms of finance

The article is devoted to the economy of education of the Republic of Azerbaijan in the modern conditions of market economy. The influence of human capital on the formation of economic education is noted. The Economics of education is considered as one of the new directions of economic theory. The use of financial resources as one of the main resources of education is being studied.

Daхilolma tarixi:	İlkin variant	08.01.2018
	Son variant	25.06.2018

UOT 336.2

YERLİ ÖZÜNİDARƏETMƏNİN ƏSAS MALİYYƏ TƏMİNATININ YAXŞILAŞDIRILMASINDA VERGİLƏRİN ROLU

QURBANOVA RÖYA VİLAYƏT qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, i.f.d., böyük laborant

sdu.elmixeberler@mail.ru

Açar sözlər: vergi qanunvericiliyi, əmlak vergisi, yerli vergilər, torpaq vergisi, rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslər, mədən vergisi, gəlir vergisi.

Vergi siyasəti ölkədə iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə dövlətin cəmiyyət qarşısında sosial və iqtisadi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün yönələn siyasətdir. Vergi siyasəti iqtisadi siyasətin ən mühüm tərkib hissəsi olmaqla hakimiyyətlə cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqələrin səmərəli həllinə nail olmağın əsas şərtlərindən biridir.

Hər bir ölkədə həyata keçirilən vergi siyasəti onun vergi sistemini formalaşdırır. Vergi sistemi dövlətin bazar münasibətləri iştirakçılarının iqtisadi davranışlarına və iqtisadi sistemin idarə edilməsinə təsir vasitəsi kimi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Vergi sistemi müəyyən qayda ilə yığılan vergilərin, rüsumların toplusunu, onların müəyyənləşdirilmə, dəyişdirilmə, ləğv edilmə, hesablanma və ödənmə prinsipləri və qaydalarının, vergi ödəyicilərinin, vergi orqanlarının və vergi qanunvericiliyi ilə tənzimlənən münasibətlərin digər iştirakçılarının hüquq və vəzifələrinin, o cümlədən vergi nəzarətinin forma və üsullarının, vergi qanunvericiliyinin pozulmalarına görə məsuliyyətin müəyyənləşdirilməsini ifadə edir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında müəyyən edilən və ödənilən vergilərdən biri də yerli vergilərdir.

Yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri) dedikdə Vergi Məcəlləsində və müvafiq qanunla müəyyən edilən, bələdiyyələrin qərarına əsasən tətbiq edilən və bələdiyyələrin ərazilərində ödənilən vergilər nəzərdə tutulur.

Bələdiyyələrin öz səlahiyyətlərini effektiv həyata keçirməsinin əsas şərtlərindən biri həmin qurumların yetərli maliyyə potensialına malik olmasıdır. Ölkəmizdə bələdiyyələrin maliyyə təminatının yaxşılaşdırılmasında vergitutma amilinin rolunun təhlili məqalənin məqsədi olaraq qəbul edilmişdir.

Rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslərin xüsusi mülkiyyətində olan və Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən tikililərin və ya onların hissələrinin, həmçinin yerindən və istifadə edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq rezident fiziki şəxslərə məxsus su və hava nəqliyyatı vasitələri əmlak vergisinin obyektidir.

Yerli vergilərin dərəcələri vergi qanunvericiliyində təsbit edilmiş hədlər daxilində müəyyən edilir. Fiziki şəxslərin xüsusi mülkiyyətində olan binaların sahəsinin hər kvadrat metrinə görə mütləq məbləğlə dərəcələr şəhərlər, rayon mərkəzləri, qəsəbə, kəndlər üzrə fərqlidir. Bina Bakı şəhərində yerləşdikdə, həmin dərəcələrə Nazirlər Kabinetinin müəyyən etdiyi 0,7-dən aşağı və 1,5-dən yuxarı olmayan əmsallar tətbiq edilir. Su və hava nəqliyyatı vasitələrinin mühərrikinin 1 kub santimetr üçün 0,02 manat, mühərriki olmayan su və hava nəqliyyatı vasitələri üçün onların bazar qiymətinin 1% miqdarında müəyyən edilmişdir.

Əhalinin sosial vəziyyətinə uyğun olaraq, əmlak vergisi üzrə güzəştlər və azadolmalar tətbiq edilir. Əmlak vergisi üzrə güzəştlər və azadolmalar tətbiq edilir. Əmlak vergisi üzrə güzəştlər əhalinin daha geniş təbəqəsini əhatə edir. Güzəştlər və azadolmalar fiziki şəxslərin ancaq yaşayış sahələrinə tətbiq edilir. Yaşayış sahələrinin 30 kvadratmetri əmlak vergisindən azaddır.

Vergi Məcəlləsinə əsasən qədim xalq sənəti ilə hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin sənətkarlıq emalatxanalarının binaları və ya binaların bu emalatxanalar yerləşən hissələri əmlak vergisinə cəlb edilmir. Vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq, bələdiyyələr öz ərazilərində vergi ödəyicilərinin ayrı-ayrı kateqoriyalarına əmlak vergisində tam və ya qismən güzəşt etmək, vergi dərəcəsini azaltmaq barədə qərar qəbul edə bilərlər. Bələdiyyələr əmlak vergisinin ödəməsi barədə tədiyyə bildirişlərini avqustun 1-dən gec olmayaraq verməlidirlər [4]. Ancaq araşdırmalar göstərir ki, bələdiyyələrin böyük hissəsi ümumiyyətlə tədiyyə bildirişlərindən istifadə etmir. Bu da vergi ödəyicilərinin hüquqlarının pozulması ilə yanaşı, yığımın da səviyyəsini aşağı salır.

Cari il üçün vergi məbləği bərarər hissələrlə həmin il avqustun 15-dən və noyabrın 15-dək bələdiyyələrin budcələrinə ödənilməlidir. Lakin vergi ödəyicilərinin infomasiya təminatı olmadığından ödənişlər gecikir.

Torpaq vergisi torpaq mülkiyyətçilərinin və ya istifadəçilərinin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayaraq torpaq sahələrinə görə hər il tədiyyə şəklində hesablanır.

Rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslər, habelə rezident və qeyri-rezident müəssisələr torpaq sahələri barədə özlərinin mülkiyyət və istifadə hüquqlarını təsdiq edən sənədləri aldıqdan sonra fiziki şəxslər və bələdiyyə müəssisələri bələdiyyələrdə, digər müəssisələr isə vergi orqanında 1 ay ərzində uçota durmalıdır.

Fiziki şəxslərin və müəssisələrin Azərbaycan Respublikasının ərazisinin mülkiyyətində və ya istifadəsində olan torpaq sahələri vergitutma obyektii sayılır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən kadastr qiymət, rayonların və ora daxil olan inzibati rayonlar üzrə kənd təsərrüfatı torpaqlarının təyinatı, coğrafi yerləşməsi və keyfiyyət nəzərə alınmaqla şərti balları müəyyənləşdirilmişdir.

Sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, ticarət-məişət xidməti və digər xüsusi təyinatlı yaşayış fondlarının həyətianı sahələri və vətəndaşların bağ sahələrinin tutduğu torpaq sahəsinin hər 100 kvadrat metrinə görə aşağıdakı cədvəldə göstərilən dərəcələr tətbiq olunur.

Cədvəl 1.

Yaşayış məntəqələri	Sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, ticarət-məişət xidməti və digər xüsusi təyinatlı torpaqlar (manatla)		Yaşayış fondlarının, həyətianı sahələrin torpaqları və vətəndaşların bağ sahələrinin tutduğu torpaqlar (manatla)	
	10000 m ² - dək olduqda	10000 m-dən yuxarı olan hissə üçün	10000 m ² -dək olduqda	10000 m-dən yuxarı olan hissə üçün
Bakı şəhəri, habelə onun qəsəbə və kəndləri	10	20	0.6	1.2
Gəncə, Sumqayıt, Xırdalan şəhərləri və Abşeron rayonunun qəsəbə və kəndləri	8	16	0.5	1.0
Digər şəhərlər və rayon mərkəzləri	4	8	0.3	0.6
Rayon tabeliyində olan şəhərlər, qəsəbələr və kəndlər	2	4	0.1	0.2

Torpaq vergisi torpaq barəsində mülkiyyət və ya istifadə hüququnu təsdiq edən sənədlər əsasında müəyyənləşdirilir. Tikililərin və qurğuların altında olan torpaqlara, həmçinin obyektlərin sanitariya mühafizəsi üçün zəruri olan torpaq sahələrinə görə torpaq vergisi tutulur. Torpaq

vergisini müəssisələr torpaq sahələrinin ölçüsünə və torpaq vergisinin dərəcələrinə əsasən illik olaraq hesablayır və mayın 15-dən gec olmayaraq hesablamaları vergi orqanına verirlər.

Müvafiq orqanlar tərəfindən hər il iyulun 1-dək fiziki şəxslərə torpaq vergisi hesablanır və tədiyə bildirişləri avqustun 1-dən gec olmayaraq onlara çatdırılır.

Ayrılıqda bir neçə hüquqi və ya fiziki şəxsin mülkiyyətində və ya istifadəsində olan tikililərin altında qalan və ya onlara xidmət üçün ayrılmış torpaq sahələrinə görə vergi onlara məxsus tikili sahələrinə mütənasib surətdə hesablanır.

Torpaq vergisi bərabər məbləğdə 15 avqust və 15 noyabr tarixlərdən gec olmayaraq ödənilir. Torpaq vergisi torpağın əvvəlki sahibi tərəfindən ödənilmədiyi halda, vergi müəyyən edilmiş ödəmə vaxtında həmin torpağın sahibi tərəfindən ödənilir.

Müəssisələrin torpaq vergisi dövlət büdcəsinə, fiziki şəxslərin torpaq vergisi isə yerli büdcəyə ödənilir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində, o cümlədən Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikasına mənsub olan sektorunda faydalı qazıntıların çıxarılmasına görə mədən vergisi tutulur. Mədən vergisi (yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi istisna olunmaqla) dövlət büdcəsinə ödənilir. Yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi yerli büdcəyə (bələdiyyə büdcəsinə) ödənilir. Yerli əhəmiyyətli tikinti materiallarına kərpic-kirəmit gilləri, tikinti qumları, çınqıl xammalı aid edilir. Mədən vergisinə cəlb olunan faydalı qazıntılar hər kub metr üçün 1,0 mədən vergisi dərəcəsi (manatla) ilə hesablanır.

Vergi Məcəlləsinin 217-ci maddəsinə görə, hesabat ayı üçün mədən vergisinin məbləği faydalı qazıntıların çıxarıldığı aydan sonra ayın 20-dən gec olmayaraq ödənilir. Mədən vergisinin ödəyiciləri hər ay hesabat ayından sonrakı ayın 20-dən gec olmayaraq vergi orqanına, yerli büdcələrə daxil olan mədən vergisi üzrə isə bələdiyyələrə mədən vergisinin bəyannaməsini verirlər[4].

Mədən vergisi (yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi istisna olmaqla) dövlət büdcəsinə ödənilir. Yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi yerli büdcəyə (bələdiyyə büdcəsinə) ödənilir. Müasir şəraitdə mənfəətin vergiyə cəlb edilməsi müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlirlərinin formalaşmasının və vergi tənzimləməsinin əsas alətidir. Bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlar mənfəət vergisinin ödəyiciləridir. Müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi yerli özünüidarəetmənin maliyyə təminatının formalaşmasına daha fəal təsir göstərə bilər.

Bələdiyyə müəssisələri “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanuna əsasən bələdiyyələr tərəfindən təsərrüfat fəaliyyəti və qanunvericiliklə qadağan edilməmiş başqa fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün müstəqil hüquqi şəxs statusunda yaradılır. Bələdiyyə müəssisəsinin mənfəəti təqvim ili ərzində Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilən bütün gəlirlərlə (vergidən azad edilən gəlirdən başqa) gəlirdən çıxılan xərc arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Bələdiyyə müəssisələrinin mənfəətindən Vergi Məcəlləsinin 105.1-ci maddəsi ilə müəyyən olunmuş 20% dərəcəsi ilə tutulur.

Hesabat ili üçün hesablanmış mənfəət vergisinin məbləği hesabat ilindən sonrakı ilin mart ayının 31-dən gec olmayaraq müvafiq ərazinin bələdiyyə büdcəsinə ödənilir.

Vergi ödəyicisi olan hüquqi şəxs Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətini dayandırdıqda 30 gün müddətində vergi orqanlarına bəyannamə verməlidir. Bu zaman mənfəət vergisi üçün hesabat dövrü vergi ilinin əvvəlindən vergi ödəyicisinin sahibkarlıq fəaliyyətini dayandırdığı günə qədər olan dövrü əhatə edir[3].

Vergi məəcəlləsinə əsasən bələdiyyə müəssisələri rüb qurtardıqdan sonra 15 gündən gec olmayaraq cari ödəmələri bələdiyyə büdcəsinə ödəməlidir. Hər ödəmənin məbləği əvvəlki vergi ilində hesablanmış vergi məbləğinin $\frac{1}{4}$ hissəsini təşkil edir. Vergi ödəyicisi cari vergi ödəmələrinin məbləğini bu rübdəki gəlirinin həcmi onun keçən ilin ümumi gəlirində (gəlirdən çıxılan məbləğlər nəzərə alınmadan) verginin xüsusi çəkisini göstərən əmsalə vurmaqla müəyyən edə bilər.

Bələdiyyə müəssisəsi il əzində cari vergi ödəmələrinin məbləğinin müəyyənləşdirilməsi üçün iki mümkün metoddan birini seçir və hər il aprel ayının 15-dək bu barədə bələdiyyənin vergi xidməti orqanına məlumat verir. Vergi ödəyicisi cari vergi ödəmələrinin məbləğini müəyyənləşdirmək üçün tətbiq etdiyi metod barədə məlumat vermədiyi halda vergi orqanı birinci metodu tətbiq edir.

Vergi ödəyicisi cari vergi ödəmələrinin məbləğini müəyyənləşdirmək üçün II metodu seçdiyi halda hər rüb başa çatdıqdan sonra 15 gün ərzində mənfəətdən və ya gəlirdən hesablanmış cari vergi məbləği barədə vergi orqanına arayış təqdim etməlidir, əks halda vergi orqanın I metodu tətbiq edilir.

Cari vergi ödəmələri vergi ili üçün vergi ödəyicisindən tutulan verginin məbləğinə aid edilir[1].

Əvvəllər fəaliyyəti olmayan vergi ödəyicilərinin mənfəət vergisi üzrə cari vergi ödəmələri təqvim ili əzində rüblər üzrə artan yekuna hesablanır. Cari vergi ödəmələrinin məbləği mənfəətdən verginin məbləğinin 75%-dən az olmamalıdır.

Əvvəllər fəaliyyəti olmayan vergi ödəyiciləri rüb başa çatdıqdan sonra 15 gün əzində cari vergi ödəmələrini aparmalı və rüb əzində mənfəətdən hesablanmış cari vergi məbləği barədə vergi orqanına arayış təqdim etməlidirlər.

Cari vergi ödəmələri Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş müddətdə ödənilmədikdə bələdiyyə müəssisəsindən ödəmə müddətindən sonrakı hər bir ötmüş gün üçün ancaq bir ildən çox olmamaq şərti ilə 0,1% miqdarında faiz tutulur.

Cari vergi ödəmələri hasabat ili başa çatdıqdan sonra yenidən nəzərdən keçirilir və bu zaman hesablanmış cari vergi məbləği hasabat üzrə vergi məbləğindən çox olduğu halda artıq hesablanmış cari vergi və ona uyğun faiz məbləğləri azaldılır.

Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində aparılan islahatlar zamanı iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin vergi sistemlərinin inkişaf tendensiyası mütləq nəzərə alınmalıdır. İqtisadiyyatın qloballaşdığı bir şəraitdə bu ölkələrin vergi sistemləri biznesə neytrallıq prinsipi əsasında vahid şəkə gətirilir ki, bu da kapitalın sərbəst hərəkəti və inteqrasiyası üçün geniş imkanlar açır. Bu ümumi prinsiplərdən geri çəkilməsi həm xarici investisiyaların Azərbaycan bazarına, həm də Azərbaycanda istehsal olunan məhsulların dünya bazarına çıxışını əngəlləyə bilər ki, bu da son nəticədə Azərbaycanın inteqrasiya proseslərindən aralı düşməsinə səbəb olar.

Yerli özünüidarəetmənin maliyyə təminatının yaxşılaşdırılmasında vergi bazasının təkmilləşdirilməsinin yığıma təsirini göstərməyə çalışılmışdır. Bələdiyyələrin maliyyə təminatının yaxşılaşdırılmasında müvafiq tədqiqat mənbəyi kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Musayev A.F. Vergi mədəniyyəti. Bakı: Caşoğlu, 2010.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.
3. www.beleyye.info.az.-Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət dəstəyi Şurası.
4. Налоги и налогообложение: учебник для СПО/ Серия:Профессиональное образование.под ред. Л.Я.Маршавиной, Л.А.Чайковской. М.: Издательство Юрайт, 2016, 503 с.
5. Лыкова Л.Н. Налоги и налогообложение: учебник и практикум для СПО/Л.Н.Лыкова. Серия: Профессиональное образование. М.: Издательство Юрайт, 2015, 353 с.
6. “Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının 25.12.2001-ci il tarixli Qanunu. (Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2013-cü il).

РЕЗЮМЕ

**РОЛЬ НАЛОГОВ В УЛУЧШЕНИИ ОСНОВНОГО ФИНАНСОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ
МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ**

Курбанова Р.В.

Ключевые слова: *налоговое законодательство, налог на имущество, местные налоги, налог на землю, резидент и нерезидент физические лица, промысловый налог, налог на доход.*

В статье рассматриваются виды налогов, сбор налогов в муниципальный бюджет и возникающие при этом проблемы. Одним из основных условий деятельности местного самоуправления является обеспечение достаточными финансовыми ресурсами. Анализ роли налогообложения в улучшении обеспечения финансовыми ресурсами отражает актуальность данной статьи.

SUMMARY

**THE ROLE OF TAXES IN THE EFFECTIVENESS OF THE MAIN
FINANCIAL ASSISTANCE OF LOCAL SELF-GOVERNANCE**

Gurbanova R. V.

Key words: *Tax legislation, property tax, local taxes, land tax, resident and non-resident natural persons, mining tax, income tax.*

The article deals with the types of local taxes, their accumulation in the municipal budget, and the problems that arise at this time. One of the main conditions for the exercise of local self-governance authority is the availability of sufficient financial resources. The analysis of the role of the taxation factor in improving the financial security of this organization reflects the relevance of the article.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	20.02.2018
	Son variant	25.06.2018

UOT 338.1

ERMƏNİSTAN TƏRƏFİNDƏN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QARABAĞ REGIONUNUN SOSIAL-İQTİSADI HƏYATINA VURULMUŞ ZİYAN VƏ BUNUN ARADAN QALDIRILMASINA DAİR

ORUCOV XƏYYAM SÜBHAN oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti, doktorant

shirxanselimov.sdu@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, Qarabağ müharibəsi, Qarabağ regionu, sosial-iqtisadi, münaqişə

Qarabağ regionu Azərbaycan Respublikasının qədim tarixə, zəngin ənənələrə malik tərkib hissələrindən biridir. Qarabağ regionu ilə bağlı erməni iddiaları Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaranmasına, nəhayət, 1991-1994-cü illərin Qarabağ müharibəsinə səbəb oldu. Müharibə Azərbaycan Respublikasına, xüsusilə Qarabağ regionuna sosial-iqtisadi cəhətdən çox böyük zərər vurdu. Belə ki, Ermənistan dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş Azərbaycan Respublikasına qarşı Dağlıq Qarabağla bağlı ərazi iddiası irəli sürdü və dövlət separatizmi siyasəti yürütməyə başladı. Azərbaycan Respublikasının məcburi cəlb olunduğu Qarabağ müharibəsi Yuxarı (Dağlıq) Qarabağ regionu və ətraf rayonların iqtisadiyyatını pozdu, əhalinin sosial həyatını ağır vəziyyətə saldı. Vaxtilə mövcud olan Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Azərbaycanın daxili strukturları ilə istehsalın kooperasiya əlaqələri, əmtəə-mal dövriyyəsi, maddi-texniki təchizat, nəqliyyat-yük əlaqələri, elmi-texniki, dövlət idarəetmə, mədəni-maarif əlaqələri pozuldu. Ermənistanın təcavüzü nəticəsində işğal olunmuş rayonlarda illərlə fəaliyyət göstərən vahid nəqliyyat-kommunikasiya sistemi dağıldı [4]. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının 900 yaşayış məntəqəsi, 150 min ev, 7 min ictimai bina, 7 min sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 1025 məktəb, 798 səhiyyə ocağı, 855 uşaq bağçası məhv edildi. 2670 km avtomobil yolu, 160 körpü, 23 min km su xətti və 15 min km elektrik xətti, 2 min km qaz xəttinin bərpası, 1 milyon ha. kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpağın və 1200 km irriqasiya sisteminin, 280 min ha meşənin, 220 min baş iribuynuzlu mal-qaranın ələ keçirilməsi ilə əlaqədar dəymiş ziyanın aradan qaldırılması kimi ağır problem yarandı. Həmçinin bu regionun dağıdılmış 2500 ədəd transformatorunun, ümumi uzunluğu 240 km olan kanalizasiya xətlərinin, 160 su tutarı, 34 qazpaylayıcı qurğunun, 35 min nömrəlik telefon stansiyasının, bundan əlavə, 4 hava limanının, Bakı-Ağdam, Bakı-Şərur dəmir yolunun Horadiz-Ordubad hissəsinin bərpası da bu problemlər sırasına daxil oldu [8].

Bu problemlərin qısa bir zamanda aradan qaldırılmasının mümkün olmayacağını da nəzərə alsaq, bərpa edilməsinin nə qədər ağır olmasını təsəvvür etmək çətin deyil. Müsbət hal odur ki, Azərbaycan hökuməti respublikanın siyasi, iqtisadi qüdrətini və sosial həyat səviyyəsini yüksəltməklə yanaşı, ən ağır problem olan qaçqın və məcburi köçkünlərin qayğıları ilə daha yüksək səviyyədə məşğul olmağa başladı [5, s.10].

1993-2009-cu illər ərzində qaçqınların və məcburi köçkünlərin sosial müdafiəsi ilə bağlı dövlət büdcəsindən ayrılmış 969,3 milyon manat, 2001-2009-cu illərdə bu məqsədlə Dövlət Neft Fondundan ayrılmış 612,9 milyon manat vəsait onların yaşayış şəraitinin yaxşılaşmasına sərf edildi [7, s.269].

2003-cü ildən sonra qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin həllinə dair bir dövlət proqramı və ona iki əlavə qəbul edildi. Ümumilikdə 45 fərman və sərəncam imzalandı, Nazirlər Kabineti 141 qərar və sərəncam, Milli Məclis isə 9 qanun qəbul etdi [10].

Bu təşəbbüs 2003-cü ildən sonra daha geniş vüsət aldı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 1 iyul 2004-cü il tarixli, 298 nömrəli Sərəncamı ilə qaçqın və məcburi köçkünlərin bütün sosial problemlərinin həlli, o cümlədən onların yaşayış yerləri ilə təmin edilməsi məsələsi təsbit edildi. Bu, “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə dövlət proqramı” və həmin sərəncamın icrası ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 4 noyabr 2004-cü il, 232 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş tədbirlər planında öz əksini tapmışdır [2].

Azərbaycanda çadır düşərgəsindən 2006-cı ildə Bakı şəhəri Sabunçu rayonu ərazisindəki “Qərənfil” sanatoriyasında müvəqqəti məskunlaşmış 39 köçkün ailəsi üçün Abşeron rayonunun Mehdiabad qəsəbəsində fərdi evlər tikilib istifadəyə verildi. Eyni zamanda Bakı şəhəri Xəzər rayonu ərazisindəki “Zuğulba” sanatoriyasında müvəqqəti məskunlaşmış 450 məcburi köçkün ailəsi üçün Sabunçu rayonu Ramana qəsəbəsində yeni qəsəbə salındı (2007-ci il 4 may tarixində) [5].

Ümumilikdə 2001-2010-cu illər üçün nəzərdə tutulmuş qaçqın və məcburi köçkünlərin yaşayış vəziyyəti yaxşılaşdırıldı - 20 min ailəlik 67 yeni qəsəbə və fərdi evlər tikilərək onların istifadəsinə verildi [5].

Respublikada Regionların inkişafına dair birinci Dövlət Proqramının uğurla həyata keçirilməsinin ardınca 2009-cu il aprelin 14-də «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı» təsdiqləndi və proqramda qarşıya qoyulan vəzifələr də uğurla yerinə yetirildi. Bu proqrama uyğun olaraq, məcburi köçkünlərin 2009-cu ildə 1747 nəfəri işlə təmin olunmuş, 563 nəfərə işsiz statusu verilmiş, 680 nəfərə işsizlik müavinəti təyin edilmişdir. Həmçinin 467 nəfər qaçqın və məcburi köçkün peşə hazırlığı kurslarına, 253 nəfər isə haqqı ödənilən ictimai işlərə cəlb edilmişdir. Vaxtilə büdcədən maliyyələşən müəssisələrdə çalışmış və işlə təmin olunmamış 14 min nəfərdən çox məcburi köçkünə orta aylıq əməkhaqqının ödənilməsi təmin edilmişdir [9, s.262].

Təkcə 2010-cu ildə qaçqınların və məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin aradan qaldırılmasına 339,1 milyon manat vəsait sərf edilmişdir. Bunlardan 207,1 milyon manatı büdcənin, 105 milyon manatı Dövlət Neft Fondunun, 27 milyon manatı isə beynəlxalq humanitar və inkişaf təşkilatlarının vəsaitidir [9, s.262].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin göstərişi ilə 2010-cu il fevralın 27-də Qəbələ rayonu ərazisində 155 məcburi köçkün ailəsi üçün tikilmiş iki beşmərtəbəli binanın, 2010-cu il noyabrın 10-da Yevlax rayonu ərazisində 612 məcburi köçkün ailəsi üçün tikilmiş çoxmərtəbəli binadan ibarət (10 ədəd 5 mərtəbəli binanın, 440 şagirdlik məktəbin, 50 yerlik uşaq bağçasının və s.) məhəllənin, 2010-cu il noyabrın 11-də Ağdam rayonu ərazisində 689 məcburi köçkün ailəsi (rayondakı fin qəsəbəsində məskunlaşmış 651 və məktəb binalarında 38 məcburi köçkün ailəsi) üçün Quzanlı qəsəbəsinin yaxınlığında yeni qəsəbənin tikilməsi başa çatdırılmışdır. Məcburi köçkün ailələrinin həmin çoxmərtəbəli binalarda olan mənzillərə və qəsəbədəki evlərə köçürülməsi təmin edilmişdir [9].

Məcburi köçkünlərə müvəqqəti istifadə üçün dövlət və bələdiyyə fondlarından 60 min ha torpaq sahəsi ayrılmış, 47 min məcburi köçkünü əhatə edən 760 fermer təsərrüfatı yaradılmışdır. Sahibkarlığa Yardım Milli Fondu tərəfindən 150 ailəyə 3,4 milyard manat kredit verilmişdir [9, s.263].

Ümumiyyətlə, 1993-2012-ci illərdə qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin həllinə 4,3 milyard manat həcmində vəsait sərf olunmuşdur. Ondan 2 milyard manat dövlət büdcəsinin, 1,5 milyard manat Dövlət Neft Fondunun və 0,8 milyard manat isə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatların vəsaitidir [3].

Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun xətti ilə 2004-2012-ci illərdə 1534 məcburi köçkün sahibkarlıq subyektinin investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinə 32,2 milyon manat, o cümlədən 2012-ci ildə 874 məcburi köçkün sahibkara

22,6 milyon manat, həmçinin yeni texnologiyalara əsaslanan 3 investisiya layihəsinə 9,3 milyon manat məbləğində güzəştli kredit verilmişdir [3].

Dünya Bankı və Azərbaycan hökuməti arasında bağlanmış kredit sazişi ("Məcburi Köçkünlərin İqtisadi İnkişafına Yardım Layihəsi") üzrə Azərbaycan Respublikası Məcburi Köçkünlərin Sosial İnkişaf Fondu tərəfindən 2012-ci ildə dəyəri 2,45 milyon ABŞ dolları (1,92 milyon AZN) məbləğində olan müxtəlif növ 40 icma mikrolayihəsi icra edilmişdir [3]. Ümumilikdə, həmin kredit sazişi üzrə son 9 ildə 310 min nəfərin faydalandığı və dəyəri 30 milyon manat olan 520 müxtəlif növ mikrolayihə qəbul edilmiş və yerinə yetirilmişdir.

İl ərzində fəaliyyətləri Beynəlxalq Humanitar Yardım üzrə Respublika Komissiyası tərəfindən əlaqələndirilən 49 beynəlxalq, 43 yerli humanitar təşkilata yaradılmış şəffaf, sərbəst və səmərəli şərait nəticəsində onların xətti ilə dəyəri 30 milyon ABŞ dolları həcmində prioritet hesab olunan müxtəlif humanitar və inkişaf layihələri həyata keçirilmişdir. Bu zaman qaçqınların və məcburi köçkünlərin sosial müdafiəsi ilə əlaqədar beynəlxalq normalara uyğun tam hüquqi baza yaradılmışdır [2].

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 1 iyul tarixli, 298 nömrəli Sərəncamı ilə qəbul edilmiş "Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı", eləcə də 2007-ci il 31 oktyabr tarixli, 2475 nömrəli və 2011-ci il 21 fevral tarixli, 1346 nömrəli sərəncamları ilə təsdiq edilmiş həmin Dövlət Proqramına Əlavələrlə əlaqədar həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində həmin Dövlət Proqramı, ona edilmiş Əlavələr və digər normativ aktlar uğurla icra edilmişdir. Təsadüfi deyil ki, bununla əlaqədar olaraq, məcburi köçkünlər arasında yoxsulluq həddi 75%-dən 15%-ə düşmüşdür [11].

2012-ci ildə 4553 ailə və ya 22.765 nəfər məcburi köçkünün mənzil-məişət şəraiti yaxşılaşdırılmışdır. İl ərzində 296 min kvadrat metr sahəsi olan 6 yeni yaşayış kompleksi yaradılmış, 22.765 nəfərdən ibarət 4553 məcburi köçkün ailəsi yeni evlərə köçürülmüş, 3300 şagird yerlik 6 məktəb inşa edilmişdir. Həmin ildə Qaradağ rayonunun Müşfiqabad qəsəbəsində məcburi köçkünlər üçün 1300 şagirdlik məktəb tikilmişdir [3].

Azərbaycan Respublikasının Qarabağ regionunda sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər 2013-cü ildə də davam etdirilmişdir. 2013-cü ildə 5741 ailə və ya 28.700 nəfər qaçqın və məcburi köçkünün mənzil-məişət şəraiti yaxşılaşdırılmışdır ki, bu da onların ümumilikdə sosial şəraitinin yaxşılaşmasına xidmət etmişdir. İl ərzində 292 min kvadrat metr sahəsi olan 6 yeni yaşayış kompleksi salınmış, 2736 şagirdlik 5 məktəb inşa edilmiş, həmçinin incəsənət məktəbi ilə birlikdə 500 yerlik mədəniyyət sarayı, 4 uşaq bağçası, 5 tibb məntəqəsi, 4 klub - icma mərkəzi, 4 inzibati bina tikilib istifadəyə verilmiş, 30,7 kilometr yol, 54 kilometr su xətti, 117 kilometr elektrik xətti, 42 kilometr qaz xətti, 8 kilometr istilik xətti, 25 kilometr kanalizasiya xətti çəkilmiş, müxtəlif həcmə malik 18 su anbarı, 9 nasos stansiyası, 18 komplekt transformator yarımstansiyası inşa edilmişdir [3].

Qarabağ regionunda sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması baxımından "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın həyata keçirilməsi də mühüm rol oynamışdır. Təkcə 2014-cü ildə 4450 ailə və ya 22 min məcburi köçkünün mənzil-məişət şəraiti yaxşılaşdırılmışdır [3].

Qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial müdafiəsi üçün ümumilikdə indiyədək 5,1 milyard manat vəsait sərf olunmuşdur. Ondan 2,3 milyard manat dövlət büdcəsinin, 1,8 milyard manat Dövlət Neft Fondunun və 1 milyard manat isə beynəlxalq maliyyə qurumları və ölkəmizdə fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatların vəsaitidir ki, bu da əhalinin sosial şəraitinin yaxşılaşmasına xidmət etmişdir. Azərbaycan hökuməti ilə Dünya Bankı arasında bağlanmış Kredit Sazişinə əsasən həyata keçirilən «Məcburi Köçkünlərin Yaşayış Şəraiti və Gəlir İmkanlarının Dəstəklənməsi» layihəsi üzrə Azərbaycan Respublikası Məcburi Köçkünlərin Sosial İnkişaf Fondu tərəfindən 2014-cü il ərzində 50 min nəfərin faydalandığı, dəyəri 4,2 milyon manat olan 73 mikrolayihə böyük rol oynamışdır.

Bununla bərabər, əhalinin sıx müvəqqəti məskunlaşma yerlərində 430 məcburi köçkün daimi, 1500 nəfər isə mövsümi işlə təmin edilmişdir ki, bu da əhalinin sosial-iqtisadi baxımdan vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə edilmişdir. Bundan başqa, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və onun struktur bölmələri ilə qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində 1787 nəfər daimi işlə təmin olunmuş, 403 nəfərə işsiz statusu verilmiş, 513 nəfərə işsizlik müavinəti təyin edilmişdir. Həmçinin Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun xətti ilə 317 məcburi köçkünün sahibkarlıq subyektinin investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinə 7,7 milyon manat güzəştli kredit verilmiş və nəticədə, 545 yeni iş yeri təşkil edilmişdir ki, bu da əhalinin xeyli hissəsinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasına xidmət kimi qiymətləndirilməlidir [3].

2015-ci ilədək 46 min ailə və ya 230 min nəfər qaçqın və məcburi köçkünün mənzil-məişət şəraiti yaxşılaşdırılmışdır ki, ondan da 42 min ailə, yaxud 210 min nəfər (91%) son 11 ilin payına düşür. Bu məqsədlə ölkə Prezidenti tərəfindən 54 fərman və sərəncam imzalanmış, Nazirlər Kabineti 194 qərar və sərəncam, Milli Məclis isə 11 qanun qəbul etmişdir [3].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 20 sentyabr 2017-ci il BMT-nin Baş Assambleyasının 72-ci sessiyasında demişdir: "Siyasətimizin əsas məqsədi vətəndaşlarımızın rifah halının daha da yaxşılaşdırılmasıdır. 2004-cü ildən etibarən ölkəmizdə əməkhaqları 5,6 dəfə, pensiyalar isə 8,2 dəfə artmışdır.

Xarici maliyyə dəstəyi olmadan biz erməni işğalından əziyyət çəkən qaçqın və məcburi köçkünlər üçün təxminən 100 yeni qəsəbə və şəhərcik salmışıq. Bu günə qədər 250 mindən artıq insanın həyat şəraiti yaxşılaşdırılıb, onlara yeni evlər və mənzillər verilib. Həmin şəhərcik və qəsəbələrdə 152 məktəb, 59 tibb mərkəzi və 60 bağça tikilmişdir" [4].

Ümumiyyətlə, Ermənistan tərəfindən Qarabağ müharibəsində Azərbaycan Respublikasına vurduğu ziyanın aradan qaldırılması və sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün çox böyük işlər görülmüş, mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Qaçqın və məcburi köçkünlər üçün respublikanın 30-dan artıq şəhər və rayonunda 30 milyon kvadrat metrədən artıq sahəsi olan, bütün sosial-texniki infrastrukturlara malik 100 müasir qəsəbə və çoxmərtəbəli binalardan ibarət yaşayış kompleksi salınmışdır. Yeni salınmış yaşayış məntəqələrində 152 məktəb, 6 musiqi məktəbi, 1 incəsənət məktəbi, 1 mədəniyyət sarayı, 50 mədəniyyət mərkəzi, 60 uşaq bağçası, 59 tibb məntəqəsi, 2 olimpiya idman kompleksi tikilmiş, 718 kilometr yol, 960 kilometr su, 1605 kilometr hava elektrik, 442 kilometr qaz, 66 kilometr rabitə, 26 kilometr istilik, 89 kilometr kanalizasiya xətti, 163 kilometr drenaj şəbəkəsi çəkilmiş, 830 ədəd müxtəlif gücə malik elektrik transformatoru quraşdırılmışdır. Ümumilikdə, 49 min ailə və ya 243 min nəfər qaçqın və məcburi köçkünün mənzil-məişət şəraiti yaxşılaşdırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının illik ümumi yığıncağında çıxışı. 26 aprel 2011-ci il.
2. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. Akt №01, 20 iyun 2005; Akt №02, 13 avqust 2005; Akt №19, 02 sentyabr. 2005; Akt №29, 10 oktyabr 2005; 24 oktyabr 2005.
3. Azərbaycan Respublikasının Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin məlumatı.
4. BMT-nin Baş Assambleyasının 72-ci sessiyasının açılışında İlham Əliyevin nitqi. 20 sentyabr 2017-ci il. Xalq qəzeti. 2017. 21 sentyabr. № 205, s.1-2
5. Hacıyev Q. Qaçqınların və məcburi köçkünlərin sosial məsələlərinin həlli. // Azərbaycan Respublikasının tarixi (2091- 2016). Bakı, 2017.
6. İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir. Çıxışlar. Nitqlər. Bəyanatlar. Müsahibələr. Məktublar. Müraciətlər. Fərmanlar. V c., iyun 2004 – avqust 2004 / Redaktor: Ramiz Mehdiyev. Bakı: Azər nəşr, 2010, 392 s.

7. Mirzəzadə A. Qarabağ düşünü. Bakı: Azərbaycan, 2012, s.269.
8. Süleymanov E., Süleymanov V. Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü və işğalın ağır nəticələri. Bakı, 2012, s.79.
9. Сведение о беженцах и вынужденных переселенцах, число которых достигает миллиона проводимой в Армении и оккупации 20 процентов территории Азербайджана армянскими вооруженными силами (1988-2005 годы, изгнанных из своих исторических земель в результате этнической чистки,). Баку, май 2005.
10. http://garabagh.net/content_256_az.html
11. www.refugees-idps-committee.gov.az/

РЕЗЮМЕ

ОБ УЩЕРБЕ, НАНЕСЁННОМ АРМЕНИЕЙ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ КАРАБАХСКОГО РЕГИОНА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ, И УСТРАНЕНИИ ЕГО ПОСЛЕДСТВИЙ

Оруджов Х.С.

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, карабахская война, карабахский регион, социально-экономическая жизнь, конфликт.*

Карабахский регион является одной из составных частей Азербайджанской Республики, имеющей древнюю историю, богатые культурные традиции. Территориальные притязания армян на этот регион привели к армяно-азербайджанскому нагорно-карабахскому конфликту, карабахской войне. Эта война нанесла огромный ущерб социально-экономической жизни Азербайджанской Республики, особенно Карабахского региона нашей страны.

Руководство Азербайджанской Республики и ряд международных организаций с целью улучшения социально-экономического положения провели в карабахском регионе большую работу.

SUMMARY

ON THE DAMAGE TO THE SOCIO-ECONOMIC LIFE OF THE KARABAKH REGION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN CAUSED BY ARMENIA AND ITS ELIMINATION

Orujov Kh.S.

Key words: *Azerbaijan Republic, Karabakh war, Karabakh region, socio-economic, conflict*

The Karabakh region is one of the parts of the Republic of Azerbaijan with ancient history and rich traditions. The Armenian allegations concerning this region have led to the emergence of the Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh conflict, the Karabakh war. The war seriously damaged Azerbaijan's, especially the Karabakh region's socio-economic life.

A great deal of measures have been taken and important works are being done by the Azerbaijan and some international organizations to improve the socio-economic situation in the Karabakh region.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	06.03.2018
	Son variant	25.06.2018

UOT 37-01

“AVTOMATIKANIN ƏSASLARI” FƏNNİNİN TƏDRİSİNƏ SİNERGETİK YANAŞMA

QULİYEV ƏDALƏT FİRİDUN oğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, baş müəllim

quliyevdale62@gmail.com

Açar sözlər: avtomatik idarəetmə, texniki yenilik, sinergetika, təbiət, enerji, tədris, .

Ölkəmizin müstəqillik əldə etməsi elmin inkişafı üçün geniş imkanlar yaratdı. Elm yarandığı gündən insanların əmək məhsuldarlığının artırılması və bunun sayəsində onun rifahının yaxşılaşdırılmasına xidmət etmişdir. Ənənəvi leksikonda bilik, fəaliyyət, sosial institut, akademik sistem, elmi-texniki inqilab kimi başa düşülən elmin ictimai şüur formaları sistemində kəsb etdiyi aşkar üstünlük təsadüfi olmayıb, onun müasir cəmiyyətin sosial həyatında oynadığı həlledici rol ilə, elmin dünyanın dərk olunmasına və onun məqsədəuyğun dəyişdirilməsinə doğru istiqamətlənən insan fəaliyyətinin ən yüksək forması olması ilə şərtlənir. Nəzərə alsaq ki, sinergetika açıq, tarazlıqdan uzaq olan, dönməyən və qeyri-xətti prosesləri öyrənir “Sinergetikaya–elmi tədqiqatların kəşfiyyat sahəsi”yə diqqət yetirməliyik.

Sinergetika kainatın mövcudluğu, məkan və zamanın, hadisələrin ardıcılığı və bir araya gəldikləri xüsusi bir düşünmə sistemi əsasında bir-birinə olan əlaqəsi ilə yaradılmışdır. O, ilk növbədə, XX əsrin ikinci yarısında formalaşmış elmi tədqiqatların fənnlərarası istiqamətidir və eyni zamanda qurucunun Nobel mükafatı laureatı N. Piroginin dialektik və transformasiya əsasında formalaşmış yanaşması – **dissapativ struktur nəzəriyyəsi** kimi məşhurdur, elmi fikirlərin kompleksindən ibarətdir. Bu istiqamətin əsas vəzifəsi müxtəlif təbiətli: fiziki, bioloji, texniki, iqtisadi, sosial və s. sistemlərdə özünütəşkil prosesləri əsasında duran ümumi qanunauyğunluqların və prinsiplərin dərk edilməsidir.

Sinergetika özünün keyfiyyətə yeni dünya mənzərəsini irəli sürməklə, elmlərarası sahə kimi mövcud olub, təbiətin və ətraf mühitin vəziyyətini öyrənir.

Spesifik insan varlığının hüdudsuz potensialını şərtləndirən təbii, iqtisadi, sosial, mədəni, mənəvi və psixoloji determinantlarının çoxsəviyyəli və iyerarxik qaynaqlarını aşkara çıxarmaq qüdrəti də (özü də təkcə rəşional pillədə deyil, həm də irrasional və intuitiv səviyyədə) sinergetik yanaşmanın danılmaz üstünlüklərindən hesab edilməlidir.

Yeni və mükəmməl təhsil sistemi yaratmaq üçün sinergetik yanaşmadan istifadə etmək zamanın tələbidir. Avtomatikanın əsasları fənninin tədrisinə də sinergetik yanaşmaq mümkündür.

Gündəlik həyatda avtomatika və avtomatlaşdırma anlayışına tez-tez rast gəlirik. Bu anlayışları bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

Avtomatika. İstehsal proseslərinin insanın iştirakı olmadan idarə etmək üçün üsullar və texniki vasitələr araşdırılan elm avtomatika adlanır.

Avtomatikanın texniki vasitələri cihazlardan və qurğulardan ibarətdir. Bunlar vasitəsilə texnoloji prosesin gedişi və parametrləri haqqında məlumat alınır, həmin məlumat texnoloji prosesə təsir etmək üçün lazımi istiqamətdə idarəedici siqnala çevrilir.

Texnoloji proseslərdə avtomatika vasitələrindən istifadə edildikdə insan fiziki zəhmətdən azad edilir, proses normal gedir, işçilərin sayı ixtisar olunur, əldə edilən məhsulun maya dəyəri aşağı düşür, keyfiyyəti yaxşılaşır, işçi personalla, insanla əlaqədar olan sahələr və qeyri-normal hallar aradan qaldırılır və böyük iqtisadi səmərə əldə edilir.

Avtomatikada məqsəd müxtəlif obyektlərin iş rejimlərini, insanın bilavasitə iştirakı olmadan lazımi vəziyyətdə saxlamaq və ya tələb olunan qanun üzrə dəyişdirməkdən ibarətdir.

Avtomatlaşdırma. İnsanın iştirakı olmadan texnoloji proseslərin idarəsi üçün müəyyən vasitə və üsulların birlikdə tətbiqinə istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması deyilir. Başqa sözlə desək, avtomatlaşdırma avtomatika elminin əldə etdiyi nailiyyətlərin istehsalata tətbiqi deməkdir.

Avtomatik qurğuların müəyyən hissəsində öz-özünü avtomatik sazlayan sistemlər vardır. Özünü tənzimləyən mürəkkəb sistemlər nisbi muxtariyyətə malik altsistemlərdən təşkil olunur və bu altsistemlər arasında düz və əks əlaqələr təsir göstərir. Özünü tənzimləyən mürəkkəb sistemlərin ən yaxşı nümunələrinə texnikada (avtomatlaşmada) təsadüf etmək olar: avtomatik dəzgahlar, avtomat-zavodlar, süni peyklərin və kosmik gəmilərin idarə sistemləri və s. bu qəbildən olan özünü tənzimləyən, özünü sazlayan sistemlərdir. Canlı təbiətdə və cəmiyyətdə də onların nümunələri mövcuddur: orqanizmlər, populyasiyalar, biogeosenozlar, sosial obyektlər və s. Başqa bir misal: avtomatikada hər bir idarəetmə prosesi idarəetmənin və nəticəsi haqqında məlumatların alınmasından, alınmış məlumatların təhlilindən, nəticənin çıxarılmasından və nəhayət qəbul edilmiş qərarın yerinə yetirilməsindən ibarətdir. İdarəetmə prosesini yerinə yetirmək üçün idarəetmənin məqsəd və nəticəsi haqqında məlumat verən mənbə, məlumat təhlil edən və qərar qəbul edən qurğu, qəbul edilmiş qərarı yerinə yetirən idarəedici orqan olmalıdır. Cəmiyyətdə, sosial həyatda da idarəetmə prosesi eyni cür həyata keçirilir. Deməli, istənilən idarəetmə prosesi məlumatların təhlil olunma prosesidir.

Avtomatik idarəetmədə obyektə idarə edə bilmək üçün onun konstruksiyasında icra orqanları olmalıdır. İdarəedici siqnallar bilavasitə obyektə deyil, məhz icra orqanına təsir göstərir. Məsələn, sosial sistemlərdə icra hakimiyyətləri və bələdiyyələr; texniki sistemlərdə hərəkətin istiqamətini dəyişmək üçün nəzərdə tutulmuş müxtəlif sükanlar, mühərriklər, maddə axını artırıb-azaldan ventillər, siyirtmələr və s.

Avtomatlaşdırma texnikası müasir dövrdə texniki tərəqqinin əsas istiqamətlərindən biridir. Avtomatlaşdırma müxtəlif əməliyyatları sürətlə və dəqiq icra etməklə əmək məhsuldarlığını və istehsalat mədəniyyətini yüksəldir, işçilərin sayını azaldır, istehsalatın əlverişli idarə olunmasını təmin edir. Bəşəriyyət tarixində insanlar həmişə bir qayda olaraq işlərini sürətlə görməyə, sürətlə hərəkət etməyə, sürətlə ümumiləşmə aparmağa və s. meyilli olmuşlar. Məsələn, insanlar özlərinin hərəkət sürətlərini artırmaq üçün müxtəlif vasitələr düşünüb tapmış, piyada, maşın, gəmi, təyyarə və kosmik uçuş vasitələrinə keçməklə bu sahədə çox böyük nailiyyətlərə imza ataraq planetlərarası və ulduzlararası fəzanı fəth etmişlər. Lakin heç insanların ağıllarına da gəlməyib ki, yaşadıkları aləmin özü də daim öz hərəkət sürətini artırmaq kimi təbii keyfiyyətlərə malikdir.

Məsələn: bizim kainatı təşkil edən qalaktikalar daim genişlənir və genişləndikcə də öz hərəkət sürətlərini artırır. Bu məsələlərin əlaqəli təhlili “Avtomatikanın əsasları” fəninin tədrisinə sinergetik yanaşmadır. “Avtomatikanın əsasları” fəninin tədrisində aşağıdakı məsələlərə diqqət artırmalıyıq:

- təbiətin öyrənilməsinə;
- enerji və informasiya mübadiləsində olan açıq və qapalı sistemlərin ümumi nəzəriyyəsinin öyrənilməsinə;
- sadə sistemlərdən mürəkkəb sistemlərin yaranması, sadə quruluşlardan mürəkkəb quruluşlara keçid problemlərinin, mürəkkəb sistemlərdə hərəkət tərzinin araşdırılmasına;
- müasir təbiətşünaslıq və texnika ilə əlaqədar biliklərin öyrənilməsinə;
- sənaye inqilablarına və texniki yeniliklərə və s.

Bütün bunların öyrənilməsi bizə imkan verir ki, təbiət, sosial, humanitar, mədəni və avtomatikaya aid elm sahələrinin integrativliyinə nail olaq. Bu xüsusiyyətləri öyrənmədən,

sinergetik yanaşmadan istifadə etmədən “Avtomatikanın əsasları” fənninin tədrisində yüksək nəticəyə və dünyagörüşün formalaşmasına nail olmaq mümkün deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 90 illik yubleyinə həsr olunmuş “Müəllim hazırlama siyasəti və problemləri” // Beynəlxalq Simpozium. 3-4 may 2013-cü il, Bakı, s.69.
2. Allahyarova T.B. Sosial sinergetika cəmiyyət haqqında elmlərin yeni metodoloji əsası kimi. F.e.d....avtoreferat. Bakı, 2007, 53 s.
3. Nəzirzadə L.N. Sinergetik ideyaların sosiohumanitar elmlərə adaptasiyası problemi // Bakı universitetinin xəbərləri , №2, 2012.
4. Murquzov M. Dünyanın sinergetik mənzərəsi və təhsil // Azərbaycan müəllimi. 24.09.2016, №37. <http://muallim.edu.az/content>

РЕЗЮМЕ

СИНЕРГЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД В ПРЕПОДАВАНИИ ПРЕДМЕТА «ОСНОВЫ АВТОМАТИКИ»

Кулиев А.Ф.

Ключевые слова: автоматическое управление, технические инновации, синергетика, природа, энергия, обучение

Во время преподавания предмета «Основы автоматике» необходимо прививать такие знания, чтобы молодой преподаватель в своей будущей деятельности сумел добиться интегративности естественных, социальных, гуманитарных, культурных областей науки и автоматике. Поэтому в преподавании этой дисциплины все темы систематически должны быть связаны с синергетикой.

SUMMARY

SYNERGETIC APPROACH TO THE TEACHING OF “THE BASICS OF AUTOMATION”

Guliyev A.F.

Key words: automatic control, technical innovation, synergetics, nature, energy, teaching

It is necessary to give such knowledge on automation that a young teacher can achieve interactivity of natural, social, humanitarian and cultural fields of science and automation. Therefore, all themes in teaching this subject must be systematically connected with synergetics.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	07.02.2018
	Son variant	25.06.2018

UOT 528.942

FİZİKANIN MÜASİR PROBLEMLƏRİNİN İXTİSASLAŞMADA ROLU¹MƏMMƏDOV SƏMƏNDƏR CƏFƏR oğlu²MƏMMƏDOV FUAD ƏZİZ oğlu*Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1,2-dosent*mammadov_fuad@bk.ru

Açar sözlər: fizikanın müasir problemlər, ixtisaslaşma, ifratkeçiricilik, nanotexnologiya, metallik hidrogen, elementar zərrəcik.

Məqələdə fizikanın müasir problemlərinə aid geniş məlumat verilmişdir. Bu problemlər bakalavr və magistrant qruplarında tədris olunan fizika dərslərinin uyğun bölmələri ilə əlaqələndirilmişdir.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemində aparılan köklü islahatlar bu sahədə böyük nailiyyətlər qazanılmasına səbəb olmuşdur. Bu islahatların həyata keçirilməsi, maddi-texniki bazanın genişləndirilməsi istiqamətində tədris proqramlarının, dərslər vəsaitlərinin və dərsləklərin daha da təkmilləşdirilməsi məsələlərini ön plana çəkmişdir. Bu baxımdan son illərdə çap olunan dərsləklərə nəzər salsaq, görürük ki, bu dərsləklərdə elmin son nailiyyətlərinə daha çox yer verilir. Bununla belə, araşdırmalar göstərir ki, hələ də fundamental elm sahələrinə və yaradıcılığa maraq göstərən gənclərin sayı azdır. Gənclərin seçdiyi ixtisası dərindən mənimsəmələri və həmin sahədə elmi yaradıcılığa marağın daha da artırılması məqsədilə tədris prosesinin özündə də müəyyən keyfiyyət dəyişikliklərinə ehtiyac duyulur.

Fizika ixtisası alan hər bir tələbə fizikanın müasir problemlərinə aid geniş məlumatla malik olmalıdır. Bu problemlərlə tanışlıq fizika fənninin tədrisinin başlanğıcında, eləcə də fizikanın müxtəlif bölmələrinin tədrisi zamanı aparıla bilər.

Tələbələr bilməlidir ki, ayrı-ayrı dövrlərdə fizika elminin qarşısında həll edilməsi vacib sayılan problem məsələlər qoyulmuşdur. Bu məsələlərin bir çoxu öz həllini tapsa da, daha yeni problemlər ortaya çıxmışdır. Bu baxımdan əsrin əvvəlində, ortasında və axırlarında həllini gözləyən fizika problemləri eyni ola bilməz.

Nobel mükafatı laureatı, akademik V.L.Ginzburq XXI-ci əsrin başlanğıcında fizika sahəsində öz həllini gözləyən aşağıdakı əsas problemləri göstərmişdir.

Yüksəktemperaturlu ifratkeçiricilik, metallik hidrogen alınması, səthi fizikasının problemləri, maye kristalların alınması, nəzəriyyəsinin yaradılması, nanotexnologiyalar və nanomaterialların tətbiqləri, ifratgüclü maqnit sahələrində maddələrin xassələrinin müəyyənləşdirilməsi, qeyri-xətti fizika, turbuləntlik, solitonlar, atomların ifrat aşağı temperatura qədər soyudulması, idarə olunan nüvə reaksiyaları, ifratgüclü lazerlərin yaradılması, zəif və güclü elektromaqnit qarşılıqlı təsirin vahid nəzəriyyəsi, ifratağır maddələrin öyrənilməsi, protonun parçalanması və bu zaman meydana çıxan problemlərin həlli, fundamental uzunluğa dair problemin həlli, ümumi nisbilik nəzəriyyəsinin təcürbi yoxlanması, elementar zərrəciklərə aid problem məsələlərin həlli.

Bu problemlər sadalanarkən tələbələrə başa salınmalıdır ki, fizikanın müasir problemlərinin siyahısı onu tərtib edən alimin nəzəriyyəçi yaxud eksperimentator olmasından da asılıdır. Elmdə bu cür müasir problemləri müəyyən etmək subyektiv xarakter daşıyır və bu sahədə daha düzgün proqnoz vermək mümkün deyil. Yaxşı olar ki, proqnoz verən alim həm gözəl nəzəriyyəçi, həm də yaxşı eksperimentator, həm də praktik tətbiq sahələrinə aid geniş məlumatla malik olsun. Tələbələr bir məsələni də bilməlidirlər ki, istənilən elm sahəsində həlli vacib sayılan problem həmişə həyati tələbatdan doğur.

Mükəmməl nəzəri biliyə malik, eyni zamanda gözəl eksperimentator olan, Nobel mükafatı laureatı P.L.Kapisa insan cəmiyyəti üçün həyatı əhəmiyyəti olan üç əsas global problemin olduğunu qeyd etmişdir:

Texniki-iqtisadi problem, ekoloji problem, sosial-siyasi problem.

Bu cür problemlər ancaq bütün bəşəriyyətin birgə səyi nəticəsində həll oluna bilər.

Hazırda elə bir vəziyyət yaranmışdır ki, ali məktəbləri bitirən fiziklərin çoxu nəzəri fizika sahəsinə meyil edir. Nəticədə, fizik nəzəriyyəçilərin sayı fizik eksperimentatorların sayından ya çox olur, ya da təxminən eyni olur. Belə olan halda çoxlu sayda nəzəri nəticələr eksperimental cəhətdən yoxlanılmamış qalır. Beləliklə, nəzəriyyəçilərin işi sanki bir metodik, yaxud estetik xarakter daşıyır.

Eksperimental fizikada yaranmış bu cür gerilik çox ciddi faktordur. Bu cür problem məsələlər haqda ali məktəblərdə laboratoriya dərsləri aparın zaman bakalavr qruplarında buraxılış işləri verilərkən, magistrantların diplom işi verilərkən onlara ətraflı şəkildə izah edilməlidir. Tələbələr bilməlidirlər ki, eksperimental fizikanın inkişaf etdiyi ölkələrdə və elmi tədqiqat laboratoriyalarında daha çox yeni kəşflərə imzalar atılır. Həmin ölkələrin alimlərinin fizikanın müasir problemlərinin həlli sahəsində əldə etdikləri nailiyyətlər beynəlxalq miqyasda tanınmış mükafatlarla mükafatlandırılır.

Elmi yaradıcılıqla məşğul olacaq hər bir gənc bilməlidir ki, elmin harmonik inkişafı üçün nəzəriyyə gərək təcrübədən aralanmasın. Eksperimentatorlar həm nəzəriyyəni yaxşı bilməli, həm də eksperiment aparmaq bacarığına malik olmalıdır. Buna misal olaraq göstərə bilərik ki, məşhur alimlərdən Nyuton, Eynşteyn, Hüyqens, Maksvell, Rezerford və başqaları irəli sürdükləri nəzəriyyələrin doğruluğunu özlərinin qoyduqları təcrübələr vasitəsilə yoxlayırdılar. Bu barədə P.L.Kapisa demişdir: “Nəzəriyyə çox yaxşıdır, lakin düzgün aparılmış təcrübə daim qalandır”.

Ümumi fizika kursunda termodinamika, elektrik cərəyanı, atom nüvəsinin bölünməsi və idarə olunan istilik nüvə reaksiyalarına aid fizika bölmələrindən mühazirə aparın zaman fizikanın müasir problemlərindən olan enerji və ekoloji problem bütün incəlikləri ilə ətraflı izah edilməlidir. Tələbələr bilməlidir ki, bu problemin həllinə iki istiqamətdən yanaşılır:

1. Yüksəktemperaturlu ifratkeçiricilik axtarışı;
2. İdarə edilə bilən istilik-nüvə reaksiyalarının yaradılması.

Bütün nəzəri məsələləri həlli eksperimentdən asılı olduğundan hazırda eksperimental fizikanın yüksək inkişaf etmiş müasir sahələri də yaranmışdır. Bunlara misal olaraq kosmosun tədqiqi, plazmanın öyrənilməsi, nüvənin öyrənilməsi, sürətləndiricilərin yaradılması və s. göstərmək olar.

Fizikanın müasir problemləri sahəsində çalışan hər bir mütəxəssis fizikanın müasir tədqiqat üsullarını da bilməlidir. O, müasir avadanlıqlarla işləmək bacarığına və vərdişinə yiyələnmişdir. Bu tələblər nəzəriyyə sahəsində çalışan fiziklərə də aiddir. Onlar öz nəzəri nəticələrinin eksperimental yoxlanmasında şəxsən iştirak etsələr daha yaxşı olar. Nəticə etibarilə həmin nəzəriyyəçilər bu sahəyə aid yeni nəzəri modellər də yarada bilərlər.

Ümumi fizika kursunun yarımkeçiricilər bölməsi tədris edilən zaman mühazirə dərslərində yuxarıda deyilənləri belə bir misalla tələbələrə başa salmaq olar: Nəzəriyyəçilər göstərmişlər ki, CuS birləşməsində müəyyən çəki nisbətində kükürd atomlarını digər aşqar atomları ilə əvəz etmək yolu ilə həm n-tip, həm də p-tip yarımkeçirici birləşmələr almaq və həmin yarımkeçiricilərin kontaktı zamanı yaranan p-n keçid əsasında diod düzəltmək olar. Əgər bu işlər başqa eksperimentatorlara həvalə edilərsə, yekun nəticənin alınması üçün təxminən bir ilə qədər vaxt lazım gəlir. Lakin eksperimentlər bilavasitə həmin nəzəriyyəçinin özünün iştirakı ilə aparılırsa, vaxta iki dəfə qənaət olunur. Eyni zamanda bu nəzəriyyəçi eksperimentin gedişi zamanı apardığı müşahidələr əsasında mövcud nəzəri modellərdə müəyyən düzəlişlər apara bilər.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, fizikanın müasir problemləri o zaman müvəffəqiyyətlə həll edilə bilər ki, həm hərtərəfli hazırlığa malik kadrlar, həm də yüksək həssaslığa malik müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuş eksperimental qurğular olsun. Bunu əsaslandırmaq

məqsədlə tarixi bir faktı qeyd etmək olar. Belə ki, keçən əsrin 40-cı illərində ABŞ-da nüvə tədqiqatları aparılarkən və atom silahı hazırlanarkən bütün Avropadan çox yüksək hazırlığa malik fizik-nəzəriyyəçilər dəvət edilmişdilər. Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, elə problem məsələlər vardır ki, onların həlli zamanı fiziklərlə bərabər mühəndislər, texnoloqlar, riyaziyyatçılar və konstruktorlar da işləməlidir. Ona görə də belə problemlərin həlli üçün ayrıca bir qrup yaxud bir təşkilat yaradılır və bu iş üçün daha böyük maliyyə vəsaiti ayrılır.

Son zamanlar Yer kürəsində istiləşmə problemi, onun həlli yollarının araşdırılması, entropiyanın artması “zaman oxu” problemi, kvant mexanikasının izahı və biologiya qanunlarının fizika qanunlarına uyğunlaşdırılması kimi fizikanın daha yeni problemləri ortaya çıxmışdır. Fizikanın molekulyar fizika termodinamika və kvant mexanikası bölmələri tədris edilən zaman tələbələrə bu sadalanan problemlər haqda da məlumat verilməlidir.

Entropiyanın artması, dönməzlik və “zaman oxu” problemindən danışan zaman tələbələrə Nobel mükafatı laureatı L.D.Landaunun “entropiyanın monoton artması qanununun fiziki əsasları hələlik məlum deyil və açıqdır” fikri də çatdırılmalıdır. Tələbələrə deyilməlidir ki, 1964-cü ildə kəşf edilmiş cütlüyün saxlanılmaması, yəni zamanın dönməzliyinin bu məsələyə birbaşa aidiyyəti vardır. Bu məsələ hələ kifayət qədər öyrənilməyib, dərk olunmayıb və hal-hazırda müəyyən bir aydınlıq yoxdur.

Kvant mexanikası sahəsində də hələ həllini gözləyən məsələlər mövcuddur. Alimlər bu sahədə alınan nəticələrin o qədər də inandırıcı olmadığına işarə edirlər. Kvant mexanikası tənqidçilərinin çox hissəsini bu alınan nəticələrin ehtimal xarakterli olması təmin etmir.

Molekulyar fizika və eləcə də atom fizikasının tədrisi zamanı tələbələrə fizikanın müasir problemlərindən olan fizika ilə biologiyanın əlaqələri haqda müəyyən məlumatlar verilməlidir. Tələbələr bilməlidirlər ki, XX əsrin 60-70-ci illərində fizika elm sahəsində bir lider mövqə tuturdu. Bu dövrdə artıq atomun quruluşu və atom nüvəsi, eləcə də materiyanın quruluşu müəyyən edilmişdir. Biologiya elmi üçün bunlar çox əhəmiyyətli idi. Ancaq fundamental fizikanın sonrakı inkişafı, məsələn, maddə quruluşunun kvark modelinin biologiya və digər təbiət elmlərinə birbaşa elə bir təsiri olmadı. Digər tərəfdən biologiya müasir fiziki metodlardan istifadə etməklə, sürətlə inkişaf etdi. Bu gün məhz biologiya, xüsusilə molekulyar biologiya elmdə liderlik edir. Bununla yanaşı, müasir bioloji və tibbi problemlər fiziki metodlardan və cihazlardan istifadə edilmədən həll oluna bilməz. Ona görə də bioloji problemlər fiziklər tərəfindən diqqətlə öyrənilməlidir. Bu problem, yəqin ki, XXI-ci əsrin ən böyük problemlərindən biri sayılmalıdır.

Biz belə güman edirik ki, canlı aləmin nədən təşkil olunduğunu bilirik: atomlar və molekullar, onları idarə edən fiziki qanunları da bilirik. Buradan belə çıxır ki, biz bütün canlıların varlığını fizikanın məlum qanunları əsasında izah etməyə çalışmalıyıq. Əsas sual isə canlıların yaranma mənşəyi və şüurun necə əmələ gəlməsidir. Belə hesab edirlər ki, burada hansısa bir sıçrayış, faza keçidi olmalıdır. Bu problem hələ indiyə qədər öyrənilməmiş qalır. Gələcəkdə hansı elm sahəsinin daha qabaqcıl olacağını əvvəlcədən demək, həyatın özünün həmin sahəyə olan tələbatından asılı olacaqdır. Belə məsələlərdən birinə kosmik fəzannın fəthini aid etmək olar. Bu sahədə işlərin daha sürətlə getməsi üçün kosmik gəmilərdə nüvə energetikəsindən istifadə etmək məsələsi həll edilməlidir. Digər tərəfdən Yer üzərindəki bütün ekoloji zərərli tullantıları, o cümlədən radiaktiv tullantıları bu raketlər vasitəsilə kosmosa atmaq mümkün olardı.

Fizikanın yuxarıda qeyd olunan problemlərinə dair müəyyən məlumatlar alan gəncin elmi yaradıcılıq sahəsinə meyli arta bilər. Beləliklə, gələcəkdə magistratura və doktorantura yolu ilə elm sahəsinə daha çox istedadlı gənclər gələr.

Tələbələrlə fizikanın müasir problemlərindən danışan zaman son illərdə fizika və digər təbiət elmləri sahəsində alimlərin aldıkları mükafatlar, xüsusilə Nobel mükafatçıları və onların elmi işləri haqda da məlumatlar verilməlidir.

Ümumi fizika kursunun elektromaqnetizm və elementar zərrəciklərə aid bölmələrin tədrisi zamanı ifratgüclü maqnit sahələrinin yaradılması və ondan istifadə, eləcə də nanotexnologiyalar və

nanomaterialların sintezi və tətbiqinə dair problem məsələlər haqda da məlumat verilməlidir. Bu problemlərin aktuallığı ondadır ki, hazırda bütün dünyada bu sahədə aparılan elmi tədqiqatlara xüsusi fikir verilir və daha çox vəsait ayrılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımzadə A.N., Salmanov V.M. Fizikanın müasir problemləri. Bakı, 2016, 182, s.5.
2. Pənahov M.M., Kərəməliyev R.Ə. Kvant elektrodinamikasının əsasları. Bakı, 2003, 167 s.
3. Abdinov Ə.Ş., Mehdiyev M.M. Optoelektronika. Bakı: Maarif, 2005, 410 s.
4. Хокинг С. Краткая история вселенной, СПб.: Амфора, 2010, 503 с.
5. Гинзбург В.Л., Андрюшин Е.А. Сверхпроводимость. М.: Альфа-М, 2006, 112 с.
6. Капица П.Л. Эксперимент теория практика. М.: Наука, 1974, 286 с.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ ПРОБЛЕМ ФИЗИКИ В СПЕЦИАЛИЗАЦИИ

Мамедов С.Дж., Мамедов Ф.А.

Ключевые слова: *Современные проблемы физики, специализация, сверхпроводимость, нанотехнология, элементарные частицы.*

В статье рассмотрены современные проблемы физики в связи с соответствующими разделами общей физики, преподаваемые на уровне бакалавриата и магистратуры.

SUMMARY

The role of modern problems of physics in specialization

Mamedov S.J., Mamedov F.A.

Keywords: *Modern problems of physics, specialization, superconductivity, nanotechnology, elementary particles.*

In the article modern problems of physics are considered in connection with the relevant sections of general physics taught at the bachelor's and master's level.

Daхilolma tarixi:	İlkin variant	22.01.2018
	Son variant	25.06.2018

UOT 528.942

FİZİKA KURSUNUN TƏLİMİNDƏ İDRAK METODLARI**İMANOVA KÖNÜL SALMAN qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci, müəllim
konul_79@inbox.ru**Açar sözlər: fizika, metod, idrak metodları, təlimi idrak, elmi idrak.*

Fizika bir elm kimi öz inkişafında nəzəri və eksperimental tədqiqat metodlarından istifadə edir. Metod yunan sözü olub, etimoloji baxımdan, yol, tədqiqat, şərh üsulu, mənasına uyğun gəlir [1, s.150]. Nəzəri və eksperimental tədqiqat metodları təlimi idrak üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təlimi idrak elmi idrak ilə funksional surətdə bağlı olan bir prosesdir. Elmi və təlimi idrak metodlarının funksional münasibəti onlarda ümumi cəhətlərlə yanaşı, prinsipial fərqlərin olduğunu da göstərir. Elmi idrak metodları mənəvi istehsal sahəsi olmaq etibarilə yeni biliklər əldə etməklə, elmi biliklər sistemi qurmaq usullarının məcmusundan ibarətdir.

Təlimi idrakı elmi idrakdan fərqləndirən əsas spesifik xüsusiyyət onun subyektiv xarakter daşmasıdır. Müasir dövrdə şagirdin böyük informasiya mühitində sistemli, effektiv və əlaqəli biliklərə yiyələnməsinə doğru hərəkəti müəllimin rəhbərliyi altında müxtəlif təlim metodlarının köməyi ilə baş verir. Bu metodlar da öz növbəsində şagirdin fəaliyyətini təşkil edir və onların istifadə edəcəyi təlimi idrak metodlarını müəyyənləşdirir. Təlimin məqsədindən asılı olaraq, müəllim tərəfindən uyğun metodun seçilməsi nəzəri və eksperimental biliyin əldə olunmasının səmərəli ardıcılığını təmin edir [3, s.132].

Fizikanın təlimi prosesində öyrətmə effektivliyi metodların bir-birini tamamlaması ilə şərtlənir. İxtiyari metod müəyyən məhdud idrakı imkanlara malikdir. Bu isə metodun tədqiqat obyektinin yalnız ayrı-ayrı tərəflərini öyrənməsi və ayrı-ayrı qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarması ilə əlaqədardır. Bu baxımdan metodların birlikdə istifadəsi obyekt haqqında tam təsəvvür yaradır və onun xassələrinin kompleksini tam şəkildə aşkarlamağa imkan verir.

Metodların bir-birini qarşılıqlı tamamlaması tam idrak prosesində onların müəyyən məntiqi ardıcılıqla tətbiqində də görünür. Bir tədqiqat mərhələsində hər bir metod müəyyən əməliyyatı icra edir, belə ki, bir metodun tətbiqi digəri üçün zəmin yaradır.

Məlumdur ki, empirik tədqiqat səviyyəsinə müşahidə, eksperiment metodları və onlarla bağlı olan ölçmə prosesləri daxildir. Müşahidə – oxşar cəhətlərin qeydə alınması, elmi faktorların toplanması üçün tədqiqat metodudur. Müşahidə vasitəsiz və vasitəli ola bilər. Vasitəsiz müşahidə hiss orqanları vasitəsi ilə qavranıla bilən hadisə və xassələri əhatə edir. Vasitəli müşahidə texniki vasitələrin köməyi ilə həyata keçirilir ki, bu da hiss orqanları vasitəsi ilə qavranıla bilməyən obyektləri və onların xassələrini tədqiq etməyə, onlardakı oxşar əlamətləri aşkar etməyə imkan verir. Müşahidə metodunda oxşarlığın tam aşkarlanması imkanı məhduddur, belə ki, obyekt təbii halda öyrənilir, onun özü və yerləşdiyi şərait dəyişdirilmir.

Eksperiment daha inkişaf etmiş empirik metoddur. Hadisəyə müdaxilə edərək müşahidələr əsasında nəticənin çıxarılması üçün eksperiment qoyulur. Lakin müşahidədən fərqli olaraq eksperimentdə insan hadisələri yalnız seyr etməklə kifayətlənməyib həm də onların gedişinə fəal müdaxilə edərək onları elə bir “süni” vəziyyətə gətirir ki, bu halda onların xassələrini öyrənmək təbii haldakına nisbətən daha asan olur [1, s.164].

Müşahidə ilə yanaşı, eksperimentə müxtəlif üsul və vasitələr daxil edilir. Tədqiq olunan obyektin pozucu təsirlərdən təcrid olunması, şəraitin dəyişdirilməsi, obyektin hissələrə ayrılması,

təbii proseslərin sürətləndirilməsi və yavaşdırılması və s. Bu əməliyyatların nəticəsində ilk baxışdan görünməyən əlamətlər aşkarlanmağa bilər.

Fizikanın təlimi prosesində mühüm rol oynayan analiz və sintez kimi nəzəri idrak metodları məntiqi əməliyyatların köməyi ilə reallaşdırılır. Hətta ən sadə obyektlər arasında müqayisələr apararkən analiz və sintez əməliyyatları lazım olur. Fəlsəfi ədəbiyyatlarda qeyd edilir ki, analiz tam faktiki, ya da fikrən tərkib hissələrə parçalamaq, sintez hissə tərkib hissələri birləşdirərək tam yaratmaq prosesidir [5].

Analiz metodunun məntiqi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiq olunan obyekt öz tərkib hissələrinə ayrılır və yeni bilik almaq, oxşar əlamətləri aşkarlamaq üçün mənbə rolunu oynayır. Analiz daha mürəkkəb hadisələrin daha sadə elementlərə parçalanmasına, əhəmiyyətli olanların əhəmiyyətsizlərdən seçilməsinə imkan verir.

Analiz və sintez bir-birini yalnız tələb etməyib, konkret prosesdə bir-birini həm də müsbət edir [2, s.194].

İngilis fiziki Uilyam Kruks katod şüalarının təbiətini öyrənərkən bir sıra praktiki əməliyyatın köməyi ilə bu şüaların bəzi xassələrini ayırd etmişdir. O, seyrəkləşmiş qazla doldurulmuş boruya radiometr daxil edərək onun fırlandığını aşkara çıxarmaqla belə nəticəyə gəlmişdir ki, katod şüaları mexaniki təsirə malikdir. Sonra, katod şüalarının qarşısında xüsusi formalı metal yerləşdirərək borunun divarında metalın kəskin sərhədə malik kölgəsini görmüş və şüaların düz xətt üzrə yayılması nəticəsinə gəlmişdir. Nəhayət, katod şüası selinə maqnit yaxınlaşdıraraq Kruks flüoresensiya ləkəsinin yerdəyişməsinə qeyd etmişdir. Bununla da katod şüalarının maqnit sahəsinin təsiri ilə əyildiyini və onların müəyyən elektrik yükünə malik olduğunu sübut etmişdir.

Beləliklə, bütöv hadisə ayrı-ayrı hissələrə parçalanaraq analiz edilmişdir. Sonra Kruks tədqiqatın nəticələrinə yekun vuraraq bu əlamətlərin hamısını sintez etmişdir. O, belə nəticəyə gəlmişdir ki, katod şüaları bu seçilmiş xassələrə eyni zamanda malik olur, belə ki, xassələrdən birinin mövcudluğu o biriləri yox etmir. Əldə edilən məlumatlar katod şüalarının elektron şüaları olduğunu göstərən nəzəri təsəvvürlərin yaranması üçün baza rolunu oynamışdır. Kruks katod şüaları və elektronların əlamətlərinin eyniliyi kimi əqli nəticəyə gələ bilmədi ki, bu da idrak metodlarının – analiz və sintezin qarşılıqlı nüfuz etməsinə göstərir.

İdrakın bir forması olan mücərrədləşdirmə analizlə sıx bağlıdır və onun əsasında həyata keçirilir. Mücərrədləşdirmə onunla xarakterizə olunur ki, idraka təqdim olunan obyektin bu və ya digər əlaməti dərk edilərkən həmin əlamət digərlərindən, onlar arsındakı əlaqədən fikrən ayrılır, təcrid olunur. Mücərrədləşdirmə idrakın həm empirik, həm də nəzəri səviyyəsi üçün xarakterikdir. Obyektin elementlərə parçalanması, həmin anda idrak üçün daha zəruri elementin ayrılması və onun “təmiz” halda hərtərəfli təhlil edilməsi – bütün bunlar təfəkkürün mücərrədləşdirmə fəaliyyətinin məhsuludur. Mücərrədləşdirmə hadisələri daha dərin, doğru və tam dərk etməyə, anlamağa şərait yaradır.

İdeallaşdırma mücərrədləşdirmə prosesilə bağlıdır. Obyektlərə məxsus olan real xassə və münasibətlərin mücərrədləşdirilməsi nəticəsində elmi ideallaşdırmalar (elastik zərbə, harmonik rəqs, mütləq qara cisim və s.) yaradılır.

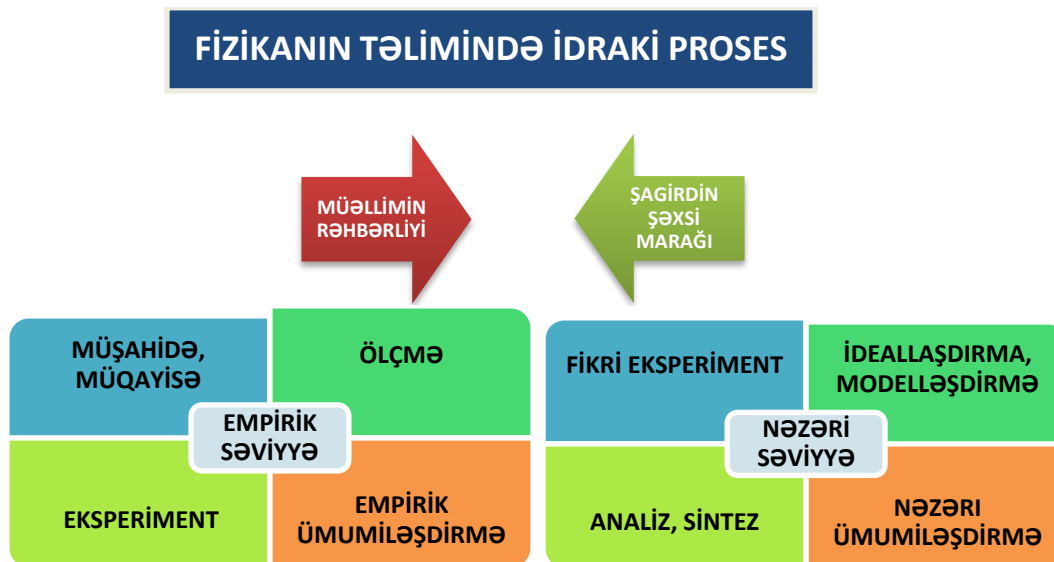
Ümumiləşdirmə metodu isə obyektlərin bəzi xassə və münasibətlərinin bir sinifdə birləşdirilməsini ehtiva edir. Ümumiləşdirmə nəticəsində obyektlərin ümumi xassə və münasibətləri müəyyənləşir. Dərketmənin empirik səviyyəsində ümumiləşdirmə öyrənilən hadisələrdə çoxsaylı müşahidələrin nəticələrindən ümumi, stabil, təkrarlanan əlamətlərin seçilməsi kimi reallaşdırılır. Məsələn, Boyle və Mariot tərəfindən qazın təzyiqi və həcmi arasındakı əks təliffətin müəyyən edilməsinə əsaslanan ümumiləşdirilmə nəticəsində Boyle-Mariot qanunu alınmışdır.

Ümumiləşdirmə dərketmənin təkə empirik səviyyəsində və nəzəri biliklərin qurulmasının ilk pillələrində deyil, həm də fundamental nəzəriyyələrin qurulmasında güclü vasitə olmuşdur. Belə ki, mexaniki sistemlər üçün Qalliley tərəfindən verilmiş nisbilik prinsipi Eynşteyn tərəfindən

genişləndirilmiş və bütün fiziki hadisələrə şamil edilmişdir. Nəticədə, xüsusi və ümumi nisbilik nəzəriyyəsi yaranmışdır [4].

Elmi və təlimi idrakın empirik səviyyəsində tətbiq olunan sonuncu metod empirik ümumiləşdirmə, nəzəri səviyyədə isə nəzəri ümumiləşdirmədir [3, s.133]. Beləliklə, elmi və təlimi idrak prosesində hər bir metod idrakda mühüm yer tutur və zəruri halqa rolunu oynayır.

Fizikanın təlimində empirik və nəzəri səviyyədə idrak prosesinin sxemini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar .

Təlim prosesində əldə edilən bütün yeni biliklər zəruri olaraq məlum biliklər bazasına söykənməlidir, əsaslanmalıdır [6, s.138]. Mövcud ədəbiyyatlarda qeyd edilir ki, “bizim beynimiz xarici və daxili aləmin modellərini yaratmağa qadir olan nəhəng model yaradan qurğudur” [6, s.133]. Əgər insan beyninin fəaliyyəti modellərlə belə sıx bağlıdırsa, elmi, təlimi idrakda hər bir metodun zəruri həlqə olması təbiidir.

Göründüyü kimi, qazanılmış bilik bazasının əsasında yeni obyektlərin öyrənilməsi və yeni biliklərin əldə edilməsində təlim metodlarının xüsusi rolu vardır.

Fizikanın dərk edilməsində texniki yaradıcılıqda olduğu kimi, fizikanın təlimi prosesində də idrak metodlarının qarşılıqlı əlaqəsindən səmərəli istifadə etmək olar [4].

Xüsusiyyətdən asılı olmayaraq, heç bir metod müəyyən idrak funksiyasını yerinə yetirməkdə xüsusi səlahiyyətə malik deyil. Bu və ya digər metodun tətbiq imkanı dərk etmənin konkret şərtlərindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

Fizika kursunun təlimində idrak metodlarının tətbiqinin əsas məqsədi şagirdləri düşündürməyə istiqamətləndirmək, obyektin dərk olunmasını təmin etməklə, dərk edilmiş bilik və bacarıqların praktik tətbiq sahəsini şagirdlər tərəfindən anlatmaqlarını təmin etməkdən ibarətdir.

Tədris prosesində fənlər arasında mövcud əlaqələr aşkara çıxarıldıqca şagirdlər dərindən anlayırlar ki, təbiət elmlərinin hər biri maddi aləmi müxtəlif metodlarla öyrənir. Müasir məsələlərdə elmin əsaslarına aid biliklərin kompleks halında mənimsənilməsi yalnız idrak metodlarının tətbiqi ilə reallaşır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov Ə.V. və b. Müasir təbiətşünaslığın konsepsiyaları. Dərslik. Sumqayıt: SDU, 2002, 506 s.
2. Murquzov M.İ., Abdullayev S.Q., Abdurazaqov R.R. və b. Fizika 10. Dərs vəsaiti. Bakı: Bakınəşr, 2010, 88 s.
3. Буров В.А. Полупроводники в курсе физики средней школы и в оборудовании физического кабинета. М.: Просвещение, 1963, 164 с.
4. Усова А.В. Теория и методика обучения физики. СПб.: Медуза, 2002, 175 с.
5. Методика преподавания физики 8-10 кл. // Под ред. В.П. Орехова и А.В.Усовой. М.: Просвещение, 1980, 351 с.
6. Архангельский С.И. Лекции по научной организации учебного процесса в высшей школе. М.: Высш. школа, 1976, 200с.

РЕЗЮМЕ

ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ МЕТОДЫ ПРИ ОБУЧЕНИИ КУРСУ ФИЗИКИ

Иманова К.С.

Ключевые слова: *физика, метод, когнитивные методы, познавательное познание, научное понимание.*

В статье рассматривается сущность познавательных методов в преподавании физики, роль которую они играют в обучении, подход и требования предъявляемые к организации современных уроков физики, а также представлены методы эффективного преподавания этих уроков. Основная задача учителя физики на современном уроке – важность применения когнитивных методов в обучении студентов практическому применению знаний и навыков, прививающих умение правильно мыслить, понимать предмет.

SUMMARY

COGNITIVE METHODS OF TEACHING OF PHYSICS COURSE

İmanova K.S.

Key words: *physics, method, cognitive methods, learning cognition, scientific understanding.*

In the article teaching methods of physics are explained and their role in teaching and shown. Approach to modern physics lessons, organization requirements and effective methods are introduced. The basic task of physics teacher in the modern world is to apply the cognitive methods in the teaching of practical applications to students and to direct them to exemplify the subject.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	09.03.2018
	Son variant	25.06.2018

UOT 37.046.14

FƏAL/İTERAKTİV METODLA “FOSFOR” MÖVZUSUNUN TƏDRİSİ

VERDİYEVA QUMRU MURADXAN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

agaisa.askerov.55@bk.ru

Açar sözlər: motivasiya, problemlə təlim, informasiya mübadiləsi, məlumatın müzakirəsi.

İnsan zəkası tərəkürün formalaşması ilə xarakterizə olunur. Tərəkürün məntiqi, yaradıcı və tənqidi formasının tərəkürməsi şəxsin şəxsiyyətə çevrilməsinə zəmin yaradır. Hər bir fərd dünyaya eyni saflıqla göz açır. Lakin sonrakı inkişaf mərhələsi onu inkişaf etdirir, formalaşdırır və fərqləndirir.

Təbii, fərdin şəxsiyyətə çevrilməsində ailənin, ətraf mühitin nə qədər mühüm rolu olsa da, bu işdə əsas məsuliyyət və zəhmət insanlara zəka bəxş edən müəllimlərinin üzərinə düşür. Müəllim fərdin sürətlə inkişaf edən qabiliyyət və bacarığını məqsədyönlü istiqamətləndirərək onu cəmiyyətin bir üzvü kimi formalaşdırır. Məqsəd yalnız hər hansı elmi mənimsətmək yox, onları hərtərəfli inkişaf etmiş harmonik şəxsiyyət kimi kamilləşdirməkdən ibarətdir. Əgər müəllim özü daima inkişaf edən zamanla səsleşən elmi bilik və bacarıqlara sahib olmasa, onun yeni nəsil insanlara günün tələbləri səviyyəsində bilik verə bilməyəcəyi tam başa düşüləndir. Öncə öyrədən öyrətmənin inkişaf yollarını mükəmməl mənimsəməli və özü onu yaradıcılıqla tərəkürdirməlidir. Müəllim fəaliyyət zamanı yalnız ən müasir elmi-pedaqoji yenilikləri praktik təcrübəyə şamil etməklə yeni nəsil şagird yetişdirə bilər [5].

Zamanın tələblərinə uyğun olaraq, orta məktəbdə təhsilə yanaşma dəyişir. Bu günkü təhsil şagirdlərə təkcə bilik verməyi deyil, onlarda müəyyən bacarıq və vərdislərin inkişaf etdirilməsini də tələb edir. Şagirdi müstəqil həyata hazırlamaq şəxsiyyətə yönümlü və nəticəyönümlü təhsilin əsas məqsədidir. Şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında tərəkürün inkişafı çox mühüm amildir. Fəal təlimin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, şagirdlərin idrak fəallığını artırır, onları düşündürür, müstəqil qərarlar çıxarmağa yönəldir.

Fəal/interaktiv təlim şagirdlərin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlimi nəzərdə tutur.

Çox vaxt bu anlayışın sinonimi kimi “interaktiv təlim metodları” anlayışından istifadə olunur. Belə “interaktivlik” termini “dialoqu, qarşılıqlı təsiri” bildirir. Bu təlim metodunu ifadə etmək üçün həmçinin “problem-dialoji”, “problemlə”, “evristik təlim” anlayışlarından da istifadə olunur [1].

Metodik ədəbiyyatlardan məlumdur ki, interaktiv təlim - “daxildən öyrətmək” kimi səciyələndirilərək, təhsilin şagirdin imkan və bacarığının aşkara çıxarılmasına yönəldilməsidir. Ona elə bir şərait yaradılmalıdır ki, hər hansı bir nəticənin dərk edilmə prosesini özü keçsin, özü də bunu qrupun və özünün təcrübəsinə əsaslanaraq etsin. Bəzi mənbələrdə isə bu metod fəal təlim metodu kimi səciyələndirilir.

İnteraktiv təlim metodları və üsullarının tətbiqi tədris prosesini xeyli intensivləşdirir, onu hər bir şagird üçün əhəmiyyətli və maraqlı fəaliyyət sahəsinə çevirir. Şagirdlərin gələcəkdə müstəqil həyat fəaliyyətinə hazırlanmasının təmin edilməsi üçün orta məktəb təhsili dövründən onları müstəqilliyə alışdırmaq lazımdır. Dərstdə, məşğələdə fəallığın maksimum artmasına zəmin yaradır, bununla da təlimin inkişafetdirici aspektini nəzərəcərpacaq dərəcədə gücləndirir. İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqi şagirdlərdə müstəqil düşünmək, sərbəst rəy söyləmək, hər hansı problem barədə başqasının fikrinə münasibət bildirmək, digər fərqli nöqtəyi–nəzəri təsdiq, yaxud inkar etmək, çoxluğun qərarını qəbul etmək, yaxud öz qərarının üstündə durmaq və s. xüsusiyyətlərinin

formalaşmasına bilavasitə kömək göstərməklə təfəkkürün tənqidliyinə, müstəqilliyə və çevikliyinə zəmin yaradır [2].

Fəal/interaktiv təlim zamanı müəllim tərəfindən şüurlu surətdə (fərdi olaraq) idrakı problem situasiyasının yaradılması, problemin həlli prosesində şagirdlərin fəal tədqiqatçı mövqeyinin stimullaşdırılması, şagirdlər üçün yeni və zəruri olan biliklərin müstəqil kəşfi, əldə edilməsi və mənimsənilməsi üçün şəraitin yaradılması ən mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulur. Dərs prosesində onların fəallığını, bir-biri ilə əməkdaşlığını təşkil etmək, müxtəlif mənbələrdən biliklərin müstəqil əldə edilməsinə və tətbiqinə həmçinin sərbəst fikir mübadiləsinə şərait yaradılması təmin edilməlidir.

Fəal(interaktiv) təlim – tədrisin və idrak fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması metodlarının məcmusudur. Bu təlim üçün aşağıdakı cəhətlər səciyyəvidir [2,3]:

- müəllim tərəfindən şüurlu surətdə (iradi olaraq) idrakı problem situasiyasının yaradılması;
- problemin həlli prosesində şagirdlərin fəal tədqiqatçı mövqeyinin stimullaşdırılması;
- şagirdlər üçün yeni və zəruri olan biliklərin müstəqil kəşfi, əldə edilməsi və mənimsənilməsi üçün şəraitin yaradılması.

Təhsildə müəllim və şagirdin qarşılıqlı fəaliyyətinin üç forması yaranmış və geniş yayılmışdır. Bunlar aşağıdakılardır: passiv metodlar, aktiv metodlar, interaktiv metodlar. Hər bir metod özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir.

Passiv təlim metodu ilə aparılan dərslərdə mövzuya dair materialı şagirdlər müəllimin sözündən və ya dərslikdən öyrənirlər. Bu metod müəllim-şagird və ya müəllim-şagird qrupu (sinifdə) ilə məhdudlaşır.

Aktiv təlim metodu şagirdlərin dərk etmə fəaliyyətini və müstəqilliyini stimullaşdırır. Müəllimlə şagirdlər arasında qarşılıqlı fəaliyyət mövcud olur.

İnteraktiv təlim şagirdlərin dərk etmə fəaliyyətinin təşkili formasıdır. İnteraktiv təlim metodlarından kimya dərslərində istifadə olunması şagirdlərin elmə marağını artırır, tədris materialının effektiv mənimsənilməsinə, onlarda yeni keyfiyyət və bacarıqların formalaşmasına şərait yaradır. İnteraktiv təlim dialoq şəraitində aparılan təlimdir. Aşağıda qrupla aparılan işin təşkilinə dair əsas qaydaların təxmini siyahısı verilmişdir: fəal olmaq, şagirdlərin fikrinə hörmətlə yanaşmaq, xoşməramlı olmaq, qarşılıqlı fəaliyyət üçün açıq olmaq, həqiqəti tapmağa çalışmaq, danışıqı kəsməmək, qrupla işə hörmət etmək, vaxta (reqlamentə) əməl etmək və s.

Şagirdlərin yaradıcı fəaliyyəti üçün qoyulan suallar aşağıdakı kriterilərə uyğun olmalıdır: cavabı və ya həlli eyni olmamalı, şagirdlər üçün faydalıdır, şagirdlərdə maraq oyadır, təlimin məqsədinə maksimum xidmət edir [6].

Yeni yanaşmanın mahiyyəti ondadır ki, təlim şagirdlərin yaddaşının təkə yeni elmi biliklərlə (informasiya ilə) zənginləşdirilməsinə deyil, həm də təfəkkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsi, ən mühüm bacarıq və vərdişlərinin, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin qazanılmasına yönəlib. Bu zaman şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında, xüsusi seçilmiş, asan başa düşülən və yaddaqalan, ən vacib təlim materialının öyrənilməsi prosesində fakt və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını aşkar etməyi, nəticə çıxarmağı, mühüm və dərin ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər.

Bu mənada ümumilikdə təlim müasir şagirdi dövrünün həyati tələblərinə hazırlamağı bacarmalıdır. Təlim daim dəyişən dünyanın reallıqlarından kənarında mövcud ola bilməz. Hər hansı təlim və tərbiyə sisteminin qurulmasının başlıca istiqamətverici amili yetişdirdiyimiz şəxsiyyəti necə tərbiyə etmək istəyimizdən asılıdır. Bu mənada dərsin səmərəliliyini artırmaq üçün fəal/interaktiv təlim metodlarından istifadə edilməsi zamanın tələbidir.

Fəal/interaktiv təlim metodlarından istifadə zamanı şagirdlər aşağıdakı keyfiyyətlərə sahiblənilirlər [3]: müstəqil düşünməyə, sərbəst rəy söyləməyə, təhlil etmək qabiliyyətinə, başqalarını dinləməyə, başqa fikirlərə dözümlü olmağa, öz fikirlərini arqumentlərlə dəqiq izah etməyə, tənqidi təfəkkürün, kompromis variantın tapılmasına və natiqlik qabiliyyətinə və s.

Qeyd olunan nəzəri fikirlərin praktik anlamını dərk etmək üçün, fəal/interaktiv metodla “Fosfor” mövzusunun tədrisini nəzərdən keçirək:

Mövzu: Fosfor

Standart:

2.1.1. Kimyəvi reaksiyaları tərtib edir, qanunauyğunluqlarını izah edir.

2.2.1. Fosforun mühüm birləşmələrinə və qeyri-üzvi birləşmələrə aid reaksiya tənliklərini tərtib edir.

Qeyd: Dərsin planında, adətən, altstandartların kodları verilir. Biz aydınlıq üçün alt standartların ifadəsini də verməyi məqsədəuyğun hesab etdik.

Dərsin gedişi.

I mərhələ:

Məqsəd: 1. Öyrədici funksiya:

- Fosforun təbiətdə tapılması və allotropik şəkil dəyişmələri;
- Fosforun sənayedə alınması;
- Fosforun fiziki və kimyəvi xassələrini şagirdlərə mənimsətmək;
- Şagirdlərin müstəqil bilik əldə etmək, bilikləri ümumiləşdirilmək, sistemləşdirmək bacarığını və idrakı fəaliyyətini inkişaf etdirmək.

2. İnkişafetdirici funksiya:

3. Tərbiyəedici funksiya:

Resurslar: dərslik, iş vərəqləri, mövzuya aid slaydlar, meyar cədvəli, $\text{Ca}_3(\text{PO}_4)_2$, C, H_2SO_4

Dərsin növü: induktiv

Dərsin tipi: biliklərin möhkəmləndirilməsi və yeni biliyin öyrədilməsi dərsi

İnteqrasiya: fəndaxili (üfüqi) və fənlərarası (şaquli) əlaqə

İş forması: kollektiv, kiçik qruplarla iş, dinamik cütlərlə iş.

Təlim üsulları: müşahidə, “əqli hücum”, müsahibə, problemlə şərh, diskussiya.

Dərsin gedişi:

I mərhələ. Motivasiyanın yaradılması və təlimi problemin qoyuluşu.

İlk öncə müəllim fosfora aid hazırladığı videomaterialı (slaydı) təqdim etməklə lazımı izahatlar verir. Burada əsas məqsəd motivasiyanı yaratdıqda şagirdlərdə müəyyən baza biliyin formalaşdırılmasıdır.

Motivasiya – müəllim tərəfindən problemin qoyuluşu, şagirdlərin problemə aid fərziyyələr irəli sürməsi və tədqiqat sualının meydana çıxması anlamıdır. Müəllimin dərsi aşağıdakı formada davam etdirməsi metodik baxımdan daha səmərəli ola bilər:

1. *Nə üçün təbiətdə fosfora sərbəst halda rast gəlmək olmur?*

Sualla bağlı şagirdlərin cavab kimi irəli sürdükləri müxtəlif fərziyyələr dinlənilir və müəllim şagirdlərə yönəldici xatırlatmalar verərək qələvi metallar, halogenlər və oksigen yarımqrupu mövzularından bəzi məqamları söyləyir. Məsələn: qələvi metallar və halogenlər çox aktiv olduqları üçün onlara təbiətdə sərbəst halda rast gəlinmir. Şagirdlər belə nəticəyə gəlirlər ki, fosfora böyük kimyəvi aktivliyə malik olduğu üçün təbiətdə sərbəst halda yox, yalnız birləşmələr şəklində rast gəlinir. Deyilənləri başa düşmək üçün, müəllim fosforun elementlərin dövrü sistemindəki mövqeyinə nəzər salmağı bildirir. Eyni zamanda şagirdlərə dərslikdə olan “Azot” mövzusu zamanı öyrəndikləri azot və fosfor atomlarının quruluş sxemini göstərir, uyğun izahatlar verir. Nəticədə, şagirdlər nə üçün fosfora təbiətdə sərbəst halda yox, yalnız birləşmələr şəklində rast gəldiyini başa düşürlər.

2. *Fosforun allotropik şəkildəyişmələri. Bu haqda nə demək olar?*

Yenə şagirdlərin cavab versiyaları dinlənilir və müəllim onlara aşağıdakı formada qısa izahat verir: sərbəst halda fosforun üç allotropik şəkildəyişməsi mövcuddur. Bu fosfor atomlarının bir-biri ilə birləşərək müxtəliflipli kristal qəfəslər əmələ gətirməsi ilə izah edilir. Ağ, qırmızı və qara fosforun atom kristal qəfəslərinin dərslikdə verilmiş quruluş sxemini şagirdlərə göstərir. Beləliklə

qarşıya qoyulan təlimi problem həll edilir.

Bu izahatdan sonra fosfor atomunun hidrogenli və oksigenli birləşmələrinin formulunun tədqiq etmək tapşırığı verilir.

II mərhələ. Motivasiya nəticəsində meydana çıxan tədqiqat sualının aradılması:

Müəllim şagirdləri 3-4 nəfərdən ibarət kiçik qruplara bölür və aşağıda verilən suallara cavab tapmaq üçün kitab üzərində müstəqil iş təşkil edir.

Müəllim: dərslərdəki materialı oxuyun və aşağıdakı suallara cavab hazırlayın.

1. Fosforun ən aşağı və ən yüksək oksidləşmə dərəcəsini müəyyən edin. Hər bir oksidləşmə dərəcəsinə müvafiq birləşmənin formulunu yazın.

2. Fosfor elementinin əmələ gətirdiyi əsas kimyəvi birləşmələrin formullarını yazın.

3. Fosfor atomunun orbitallarının elektronlarla dolması vəziyyətinin fosfor birləşmələrinin xassəsinə necə təsir etdiyini izah edin.

4. Fosforun təbii birləşmələrini yazın.

5. Fosforun sənayedə alınması.

6. Fosforun əmələ gətirdiyi turşular və onların adlandırılması.

7. Fosforun gübrə istehsalında rolu və tətbiq sahələri.

Müəllim tərəfindən öncədən tərtib edilən suallar iş vərəqləri formasında qruplara təqdim olunur.

III mərhələ. İnformasiya mübadiləsi

İnformasiya mübadiləsi qrup tərəfindən seçilən lider tərəfindən təşkil edilir. Şagirdlərin cavabları qrup üzvləri ilə müzakirə edilərək, ümumi yekdil fikir formalaşdırılır. Sonda qrupun lideri və ya qrupun hər hansı bir üzvü tərəfindən təqdimat dinlənir. Təqdimat zamanı digər qrup nümayəndələrinin verdiyi suallar cavablandırılır.

IV mərhələ. Məlumatın müzakirəsi

Bütün qrupların təqdimatı dinləndikdən sonra verilən biliklərin bütün qruplarla (siniflə) birlikdə ümumi müzakirəsi təşkil edilir.

Təqdimatı təqdim edən şagird, verilən suallara cavab verir və cavablara digər iştirakçıların əlavələri dinlənir. Lazım olduqda müəllim müdaxilə edərək metodik məsləhət və izahat verərək fasilitator funksiyasını icra edir.

V mərhələ. Nəticələrin ümumiləşdirilməsi

Təqdimatda verilən məlumatları dinləyən müəllim siniflə birlikdə aşağıdakı fikirləri dəqiqləşdirərək ümumiləşdirmə aparır:

1. Fosforun yüksək oksidləşmə dərəcəsi +5 (ümumi formulu R_2O_5 olan oksidlər), mənfi oksidləşmə dərəcəsi -3 (ümumi formulu RH_3 olan hidrogenli birləşmələr) olur. P_2O_3 , P_4O_6 , P_2O_5 , P_4H_{10} , PH_3 .

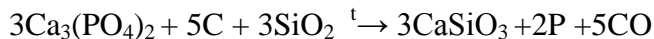
2. Fosforun bəsit maddə və birləşmələri: P, P_2O_3 , P_2O_5 , PH_3 , HPO_3 , H_3PO_3 , H_3PO_4 , $H_4P_2O_7$

3. Fosfor atomunun orbitallarının elektronlarla dolması vəziyyətinin fosfor birləşmələrinin xassəsinə necə təsir etdiyini izah edin. Fosfor atomunun sonuncu energetik səviyyəsində sərbəst d-orbitallar olur. Odur ki, $3s^2$ - elektronların ayrılması baş verə bilər. Onlardan biri 3d-orbitala keçir. Bu zaman üçüncü energetik səviyyəsində qoşalaşmamış beş elektron olur ki, bunlar daha güclü elektromənfiyyətə malik olan elementə tərəf yerini dəyişir və uyğun birləşmə əmələ gətirir.

4. Fosforun təbii birləşmələrini yazın. Fosfor yüksək kimyəvi aktivliyə malik olduğu səbəbindən təbiətdə birləşmələr şəklində tapılır. Fosforun əsas mineralları: fosforit- $Ca_3(PO_4)_2$, flüorapatit $3Ca_3(PO_4)_2 \cdot CaF_2$, xlorapatit $3Ca_3(PO_4)_2 \cdot CaCl_2$, hidroksilapatit $3Ca_3(PO_4)_2 \cdot Ca(OH)_2$

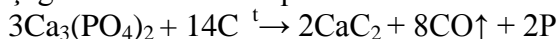
Sümükdə fosfor $3Ca_3(PO_4)_2 \cdot CaCO_3 \cdot H_2O$ şəklindədir.

5. Fosforu sənayedə elektrotermiki üsulla kalsium-fosfat ilə qum qarışığını xüsusi elektrik sobalarında $1500^\circ C$ – də koksla reduksiya etməklə alırlar. Reaksiya tənliyini aşağıdakı kimi yazmaq olar:

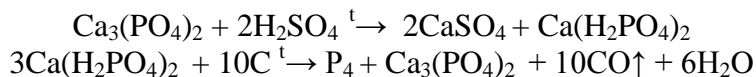

Bu proses nəticəsində alınan fosforun buxarları suyun altında kondensləşərək ağ fosforu əmələ gətirir.

Fosforu laboratoriyada aşağıdakı üsulla almaq olar:

Fosforun sümükdən alınması:

6. Fosforun əmələ gətirdiyi birləşmələr, turşular və onların adlandırılması.

Fosforun əsas əmələ gətirdiyi birləşmələr kimi oksidlər, kükürlü və hidrogenli birləşmələri göstərmək olar. Əmələ gətirdiyi turşular: metafosfat turşusu - HPO_3 , pirofosfat turşusu - $\text{H}_4\text{P}_2\text{O}_7$, ortofosfat turşusu - H_3PO_4 . Alınma reaksiyaları təqdim olunur.

7. Fosfor bitkilərdə gedən oksidləşmə-reduksiya proseslərində iştirak edən nuklein turşularının tərkibində olur. Çiçəklərin və meyvələrin böyüməsi və inkişafı zamanı fosfor xüsusən zəruridir. Fosfat gübrələrinə misal olaraq göstərə bilərik: sadə superfosfat - $\text{Ca}(\text{H}_2\text{PO}_4)_2 \cdot 2\text{CaSO}_4$, İkiqat superfosfat - $\text{Ca}(\text{H}_2\text{PO}_4)_2$, presipitat - $\text{CaHPO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$, ammonium-dihidroortofosfat - $\text{NH}_4\text{H}_2\text{PO}_4$ və.s. [4].

Fosforun tətbiq sahələri. Fosfor birləşmələrindən müxtəlif mineral gübrələrin, fosfatların və üzvü fosforlu maddələrin alınmasında geniş istifadə olunur. Fosfor birləşmələrinin yeyinti sənayesində xüsusi önəmi olduğu şagirdlərə çatdırılır.

VI mərhələ. Yaradıcı tətbiqetmə

Bu mərhələdə müəllim əvvəlcədən hazırladığı yaradıcı tətbiqetmə mərhələsi üçün nəzərdə tutulan iş vərəqlərini qruplara təqdim edir. İş vərəqlərində aşağıdakı tapşırıqlar nəzərə alınmalıdır:

Fosfor atomlarının yaxın elementlərin biri ilə quruluşundakı oxşar və fərqli cəhətlərin göstərilməsi (Venn diaqramı); mineral gübrələrin alınma reaksiyaları və tərkibində əsas komponentin faizlə miqdarının hesablanması; fosforun əsas kimyəvi xassələrini xarakterizə edən kimyəvi reaksiyaların tənliklərinin yazılması; fosforun ekzotermiki reaksiyaları və s.

Bu mərhələdə nəzəri biliklərin praktik istifadə bacarığına xüsusi diqqət yönəldilir.

VII mərhələ. Qiymətləndirmə və ya refleksiya

Bütün mərhələlər üzrə cavablar nəzərə alınmaqla qiymətləndirmənin meyar cədvəli lövhədən asılır və qiymətləndirmə aparılır. Müəllim öz yaradıcılığının məhsulu olaraq meyar cədvəli qura bilər. Məsələn:

Meyarlar / Qruplar	Suallara verilən cavabların elmiliyi, konkretliyi sistemliyi	Məntiqi yanaşma	Kollektiv müzakirədə əməkdaşlıq Dinləmə mədəniyyəti	Şagirdlərin yaradıcı yanaşması	Məntiqi, yaradıcı və tənqidi təfəkkür	Təqdimatın aparılmasında nitq mədəniyyəti	Nəticə Balların sayı	Yekun qiymətləndirmə
1	2	3	4	5	6	7	8	9
I								
II								
III								
IV								
V								

Müəllim nəticələri elan etdikdən sonra sərbəst işləmək üçün evə müvafiq tapşırıqlar verməklə dərsi yekunlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim (müəllimlər üçün vəsait). Bakı, 2007, 139s.
2. Veysova Z. Məktəb müəllimləri üçün fəal təlim metodlarına giriş kursu, Bakı, 2004, 65 s.
3. Əskərov A.B., Niyazova A.A., Şərəfova Z.S. Kimya dərslərində yeni texnologiyalar: fəal/interaktiv təlim. SDU, 2014, 399 s.
4. Abbasov V.M. və b. Kimya. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün dərslik. Bakı: Aspoliqraf, 2005, 191 s.
5. İbrahimov F.N., Hüseynzadə R.L. Pedaqogika. Bakı: Mütərcim, 2013, 706 s.
6. Quliyev A.C., Qoçaliyeva S.R. Kimya məktəbdə. Yeddinci sinfin kimya kursunda “Su. Məhlullar” mövzusunun interaktiv təlim metodlarının tətbiqi şəraitində öyrənilməsi. Bakı, 2016, 1(53). s.4-12.

РЕЗЮМЕ

ПРЕПОДАВАНИЕ ТЕМЫ «ФОСФОР» ПО АКТИВНОМУ/ИНТЕРАКТИВНОМУ МЕТОДУ

Вердиева Г.М.

Ключевые слова: *мотивация, проблемное обучение, обмен информацией, обсуждение сведений.*

В статье акцентируется внимание на применение интерактивных методов обучения, сильно ускоряющих процесс обучения и превращающихся для каждого ученика в важную и интересную область деятельности. Указано, как создаются условия для максимального увеличения активности на уроках и тем самым усиливается внимание на развивающийся аспект обучения и формирование их свойств. Это напрямую оказывает помощь на выработку критики, независимости и гибкости мышления. Осуществление вышесказанного процесса излагается на примере одной темы.

SUMMARY

TEACHING OF THE TOPIC «PHOSPHORUS» FOR ACTIVE/INTERACTIVE

Verdiyeva Q.M.

Key words: *motivation, problem training wide, information exchange, discussion of information.*

The article emphasizes working on the application of interactive methods of learning that greatly accelerates the process of ovulation and transforms for each student into an important and interesting area of activity/ it is indicated how conditions are created for maximum increase in lessons and thus attention is focused on the evolving aspect of education and the formation of their properties. This directly supports the development of criticism, independence and the flexibility of thinking. The implementation of the foregoing process is set out on an example on one topic.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	03.04.2018
	Son variant	25.06.2018

UOT 372.851

МАТЕМАТИКА КАК МЕТОД И ЯЗЫК ПОЗНАНИЯ ОКРУЖАЮЩЕГО МИРА

ГАСАНОВА ХАЛИДА СИДГАЛИ ГЫЗЫ

Сумгаитский Государственный Университет, доцент

abdullayev_ayxan@list.ru

Ключевые слова: пространственные и количественные особенности, математическая модель, математический язык.

...Математика это искусство называть разные вещи одним и тем же именем.

Анри Пуанкаре.

Математика не только наука, но и язык науки. Она является средством для точного выражения научной мысли, для выражения функциональных и структурных отношений исследуемых явлений, формулирования законов.

Преимущества языка математики:

- более точный и краткий по сравнению с естественным языком;
- позволяет точно и однозначно формулировать количественные закономерности, присущие исследуемым явлениям.

Количественный язык уравнений, функций и других понятий служит для описания разнообразных процессов, изучаемых в конкретных науках. Он играет основную роль в математизации этих наук. Но наряду с ним и в математике, и в ее приложениях используются различные формализованные языки. Формализованный язык строится не для количественного описания реальных явлений, а для логико-математического анализа научных теорий, их структуры, доказательств. Наиболее развитый и точный формализованный язык – исчисление высказываний и предикатов. Уравнения математики и тождественно истинные формулы логического исчисления представляют собой способ выражения алгоритмов формально-аналитической деятельности внутри научного знания, которое выражено в соответствующих формальных системах; деятельности, направленной на выявление заложенного в знании содержания.

Действительно, любая тождественно истинная логическая формула является ни чем иным, как правилом поведения с высказываниями, которые выражены в виде утверждения. Аналогично, уравнение математики является записью правил соответствующих знако-символических превращений. Функции математики и формальной логики, которые представлены в виде исчислений современной символической логики, и заключаются в том, чтобы дать науке достаточно разработанный и специализированный инструментарий алгоритмов возможных формально-аналитических действий с имеющимся знанием.

Творцы науки убеждены, что роль математики в частных науках будет возрастать по мере их развития. «Кроме того, – отмечает академик А.Б.Мигдал, – в будущем в математике возникнут новые структуры, которые откроют новые возможности формализовать не только естественные науки, но в какой-то мере и искусство» 245. Самое важное, по его мнению, здесь в том, что математика позволяет сформулировать интуитивные идеи и гипотезы в форме, допускающей количественную проверку.

Говоря о стремлении «охватить науку математикой», В.И.Вернадский писал, что это стремление, несомненно, в целом ряде областей способствовало огромному прогрессу науки XIX и XX столетий. Однако математические символы не могут охватить всю реальность и стремление к этому в ряде отраслей знания приводит не к углублению, а к ограничению силы научных достижений.

Нельзя не заметить, что успехи математизации внушают порой желание «испещрить» свое сочинение цифрами и формулами (нередко без надобности), чтобы придать ему «солидность и научность». На недопустимость этой псевдонаучной затеи обращал внимание еще Гегель. Считая количество лишь одной ступенью развития идеи, он справедливо предупреждал о недопустимости абсолютизации этой одной (хотя и очень важной) ступени, о чрезмерном и необоснованном преувеличении роли и значения формально-математических методов, направленной на выявление заложенного в знании содержания.

Абстрактные формулы и математический аппарат не должны заслонять (а тем более вытеснять) реальное содержание изучаемых процессов. Применение математики нельзя превращать в простую игру формул, за которой не стоит объективная действительность. Вот почему всякая поспешность в математизации, игнорирование качественного анализа явлений, их тщательного исследования средствами и методами конкретных наук ничего, кроме вреда, принести не могут.

В течение многих веков для изучения явлений окружающего мира создавались разные науки, каждая из которых изучала определенные стороны этого мира, определенную область явлений или процессов в природе и обществе.

В любой науке в той или иной степени приходится изучать не только качественные особенности предметов, явлений или процессов, но и пространственные и количественные особенности. Для изучения количественных и пространственных особенностей различных предметов явлений или процессов в разных науках надо было разработать общий метод изучения этих особенностей. Этот всеобщий метод и разрабатывается в математике.

Каждая наука, пользуясь математическими методами, строит определенную схему-представление об изучаемом предмете. Эта схема-представление в виде какой-то формулы уравнения или в виде геометрического образа называется математической моделью изучаемого объекта. Затем, с помощью этой модели, делают логические выводы, справедливость которых проверяют на практике, в эксперименте.

Движение к истине, к познанию подлинных законов природы и общества идет через построение все более точных, более правильных математических моделей изучаемого предмета.

Таким образом, математика занимается разработкой методов построения и методов изучения конкретных математических моделей для различных наук. Для этого она строит математический аппарат, разрабатывает математические понятия. При построении математических моделей используется особый математический язык. Именно поэтому говорят, что математика представляет собой всеобщий язык науки. Эту сторону математики уже давно выделяли. Галилей писал:

«Философия написана в грандиозной книге – Вселенной, которая открыта нашему пристальному взгляду. Но понять эту книгу может лишь тот, кто научился понимать ее язык и знаки, которыми она изложена. Написана же она на языке математики...»

Значит математика является тем инструментом, без которого в настоящее время невозможно полноценное развитие никакой наукой, с помощью которого наиболее эффективно производятся многочисленные исследования во многих науках. Следовательно, изучение какой-либо науки требует глубокого знания математики. Если же учесть, что все современное производство, сельское хозяйство, сфера обслуживания строятся на научной основе, то станет понятным следующее утверждение академика А.Н.Колмогорова: «Без

знания математики нельзя понять ни основ современной техники, ни того, как ученые изучают природные и социальные явления»

Математика настолько разрослась и стала настолько разнообразной, что едва ли поддается содержательному описанию, но ее можно характеризовать с функциональной точки зрения как естествознания и техники, как язык и инструмент познания окружающего нас мира и нас самих.

С русским надо говорить порусски, с англичанином – по-английский, с французом – по-французски, а с природой – на математическом языке. Только на нем природа нам открывает нам свои тайны.

Возможно, впервые эту мысль в прошлом веке высказал великий физик Виллард Гиббс. Шло ученое заседание, на котором горячо дебатировался вопрос о роли языков и значении математики в преподавании. Одни отстаивали языки, другие говорили о важности математики. Дискуссия длилась долго. Вдруг обычно молчаливый В.Гиббс, основатель статистической физики, утверждавший, что скопище миллиардов молекул проще замысловатого движения одной молекулы, попросил слова и сказал: «Математика тоже язык». После чего сел и не проронил ни слова. Прежде всего математический язык абстрактный в противоположность нашим конкретным языкам, где каждое слово имеет свое конкретное значение.

Математической моделью, с формальной точки зрения, можно назвать любую совокупности элементов и связывающих их операций. С содержательной точки зрения интересны модели, являющиеся изоморфным отображением реальных или реализуемых объектов, процессов и явлений. С математическими моделями непосредственно связан математический метод познания отображаемых моделью объектов.

Математический язык, в отличие от языка, на котором мы говорим в обыденной жизни, является очень удобным для краткого и точного описания различных понятий и зависимостей многих наук: физики, химии, биологии, а также казалось бы, далеких от математики, как экономика, лингвистика, психология и т.д. Математический язык дает возможность не только описывать те или иные зависимости, характеризующие конкретные явления или процессы, но и осуществлять проверку этих зависимостей путем сопоставления результатов вычислений с результатами, найденными опытным путем. Формулировка зависимостей той или иной науки на математическом языке позволяет также делать различного рода предсказания и новые открытия чисто математическим путем. Например, была открыта планета Нептун с помощью одних вычислений, и лишь затем ее обнаружили с помощью телескопов в указанном Леверье в 1845 г. месте небесного свода.

Сейчас уже всеми признается, что любая наука только тогда достигает совершенства, когда она пользуется математическим методом изучения явлений окружающего мира является то, что он позволяет избежать ошибок, присущих нашему восприятию, и увидеть то, что недоступно даже воображению.

Математика дает людям мощные методы изучения и понимания окружающего мира, методы исследования как теоретических, так и чисто практических проблем.

Переводя экономическую, транспортную, управленческую или любую другую задачу на математический язык, современный специалист получает возможность использовать для ее решения все разнообразие и богатство средств математики. Результаты, полученные с помощью математических методов экономико-математического анализа, позволяют подтвердить или опровергнуть выдвинутую гипотезу, построить прогноз, составить оптимальный план функционирования практически действующего объекта.

Математика предлагает весьма общие и достаточно четкие логические модели для изучения окружающей действительности отличие от менее общих и более расплывчатых моделей других наук. Объектами исследования математики служат логические модели,

построенные для описания явлений в природе, технике, обществе. Математической моделью изучаемого объекта (явления, процесса и т.) называется логическая конструкция, его числовыми параметрами. При этом математическая модель, отображая и воспроизводя те модели или иные стороны рассматриваемого объекта, способна замещать его так, что исследование модели дает новую информацию об этом объекте, опирающуюся на принципы математической теории, на сформулированные математическим языком законы природы. Если математическая модель верно отражает суть данного явления, то она позволяет находить и необнаруженные ранее закономерности, давать математический анализ условий, при которых возможно решение теоретических или практических задач, возникающих при исследовании этого явления. Такие модели формулируются на особом языке – языке чисел, различных символов.

Современная математика в сочетании с информатикой становится как бы междисциплинарным инструментарием, который выполняет две основные функции: первую – обучающую специалиста – профессионала умению правильно задавать цель тому или иному процессу, определить условия и ограничения в достижении цели: вторую – аналитическую, т.е. «проигрывание» на моделях возможных ситуаций и получение оптимальных решений.

Причина, по которой без математических методов сейчас не обходится не только техника, механика, электроника, экономика, но и медицина, экология, психология, социология, лингвистика, история, юриспруденция и др. проста. Для математических методов характерны:

1. четкость формулировок и определений;
2. использование точных количественных оценок;
3. логическая строгость;
4. сочетание индуктивного и дедуктивного подходов;
5. универсальность

Использование математических методов формирует так называемое математическое мышление, т.е. абстрактный, логический, идеально строгий и самое главное нацеленный на поиск закономерностей. Профессионал, грамотно и аккуратно применяющий математические методы, способен принести пользу в любой сфере деятельности, в том числе и правовой.

Гениальный математик Леонард Эйлер писал: «Именно математика в первую очередь защищает нас от обмана чувств и учит, что одно дело – как на самом деле устроены предметы, воспринимаемые чувствами, другое дело – какими они кажутся; эта наука дает надежнейшие правила: кто им следует тому не опасен обман чувств».

Для изучения количественных и пространственных особенностей различных предметов явлений или процессов в разных науках надо было разработать общий метод изучения этих особенностей. Этот всеобщий метод и разрабатывается в математике.

Каждая наука, пользуясь математическими методами, строит определенную схему – представление об изучаемом предмете. Затем с помощью этой модели делают логические выводы, справедливость которых проверяют на практике, в эксперименте. Сейчас уже всеми признается, что любая наука только тогда достигает совершенства, когда она пользуется математическим методом изучения явлений окружающего мира и позволяет избежать ошибок, присущих нашему восприятию, и увидеть то, что недоступно даже воображению.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ələkbərov M. Riyaziyyat nədir. Nurlan. Bakı 2003.
2. Бурбки Н. Элементы математики. Очерки по истории математики. М.: Иностранная литература, 1963.
3. Ф. Клейн. Лекции о развитии математики в XIX веке. М.Л. : Гостехиздат, 1937.

XÜLASƏ

RİYAZİYYATIN ƏTRAF ALƏMİN DƏRK OLUNMASINDA ROLU

Hasanova X.S.

Açar sözlər: *fəza və kəmiyyət elementləri, riyazi model, riyazi dil.*

Müxtəlif elmlərdə fəza və kəmiyyət münasibətlərinin, hadisə və mühakimələrin öyrənilməsi üçün ümumi bir metod işlənilib hazırlanmalı idi. Bu ümumi üsul riyaziyyat vasitəsilə işlənilib hazırlandı.

SUMMARY

MATHEMATICS AS A METHOD AND LANGUAGE OF CONSCIOUSNESS OF THE ENVIRONMENT

Hasanova Kh.S.

Key words: *spatial and quantitative features, mathematical model, mathematical language*

To study the quantitative and spatial features of various objects, phenomena or processes in different sciences, it was necessary to develop a general method for studying these features. This universal method is developed in mathematics.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	06.04.2018
	Son variant	25.06.2018

<i>Dilçilik</i>		
1.	<i>Yunusova Ş.Ə.</i> Azərbaycan və ingilis dillərində tərkibi feillər və onların təhlili	4
2.	<i>İbayev N.A.</i> Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində işlənən xitabların məzmun çalarları	7
3.	<i>Məmməd İ.A.</i> Alınma sözlərin tədqiqi tarixinə dair	10
4.	<i>Mahmudova A.V.</i> Koqnitiv dilçilikdə əsas istiqamətlər	14
<i>Ədəbiyyatşünaslıq</i>		
5.	<i>Hüseynova A.H.</i> XX əsrin 60-90-cı illərində Əli Tudə və Söhrab Tahirin mühacir nəsrində ayrılıq və bölünmüş vətən dərdləri	18
6.	<i>Şirinov F.İ.</i> Süleyman Vəliyevin yaradıcılığında bədii dil və ifadə sənətkarlığı	25
7.	<i>İsgəndərov B.A.</i> Məmməd Aslan poeziyasına xalq yaradıcılığı ənənələrinin təsiri	32
8.	<i>Quluyeva Ş.İ.</i> Ağılarda ölümə qarşı etiraz	35
<i>Tarix</i>		
9.	<i>Mədədzadə K.M.</i> Qloballaşan şüur və elmi təfəkkür	39
10.	<i>Sevdimova M.M.</i> “Ağ qoç” rəmzli dövlətçilik tariximiz Yaqub Mahmudovun tədqiqatlarında (XIV əsrin sonları – XV əsr 1473-cü il)	45
11.	<i>Марданов И.И., Абдулов К.Ш.</i> Исследование ландшафтной структуры оползневых массивов бассейна реки Гирдыманчай с использованием космических снимков	49
12.	<i>Məmiyev C.M., Bünyadov Z.V.</i> Azərbaycan Respublikasında məşğulluğun təmin edilməsi istiqamətində qeyri-neft sektorunun inkişafı	53
<i>İqtisadiyyat</i>		
13.	<i>Новрасли Т.Н., Джаббарова Л.Н.</i> Анализ совершенствования анимационных программ в туризме	58
14.	<i>Əhmədov M.Ə.</i> Müasir Azərbaycan Respublikasında təhsilin əsas iqtisadi məsələləri	63
15.	<i>Qurbanova R.V.</i> Yerli özünüidarəetmənin əsas maliyyə təminatının yaxşılaşdırılmasında vergilərin rolu	66
16.	<i>Orucov X.S.</i> Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Qqarabağ regionunun sosial-iqtisadi həyatına vurulmuş ziyan və bunun aradan qaldırılmasına dair	71
<i>Pedaqogika, psixologiya, metodika</i>		
17.	<i>Quliyev Ə.F.</i> “Avtomatikanın əsasları” fənninin tədrisinə sinergetik yanaşma	76
18.	<i>Məmmədov S.C., Məmmədov F.Ə.</i> Fizikanın müasir problemlərinin ixtisaslaşmada rolu	79
19.	<i>İmanova K.S.</i> Fizika kursunun təlimində idrak metodları	83
20.	<i>Verdiyeva Q.M.</i> Fəal/interaktiv metodla “Fosfor” mövzusunun tədrisi	87
21.	<i>Гасанова Х.С.</i> Математика как метод и язык познания окружающего мира	93

Kompüter yığımı *S.Şahverdiyeva*
Texniki redaktor *E.Həsəratova*
Dil dəstəyi *Linqvistik mərkəz*

Çapa imzalanmışdır: 25.06.2018-ci il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş . Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-88-10
Faks: (0-18) 642-02-70

Web: www.sdu.edu.az
E-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru